

Актуальні проблеми захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні до 35-річчя Незалежності України

ЗБІРНИК ТЕЗ

Всеукраїнської наукової конференції
17 березня 2026 року

ВИДАВНИЦТВО ЮРІНКОМ ІНТЕР

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

До 35-річчя Незалежності України

ЗБІРНИК ТЕЗ

Всеукраїнської наукової конференції
17 березня 2026 р.

ЮРІНКОМ ІНТЕР
Київ–2026

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України
(протокол № 6 від 28 квітня 2026 року)*

Актуальні проблеми захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні: до 35-річчя Незалежності України: збірник тез Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 17 березня 2026 р.) / Ред. колегія : О. В. Скрипнюк (голова), Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, А. Р. Крусян, З. А. Загиней-Заболотенко, О. В. Кукуруз, Є. В. Ромінський. Київ : Юрінком Інтер, 2026. 468 с.

ISBN 978-617-8799-07-6

Збірник містить тези доповідей учасників Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні проблеми захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні: до 35-річчя Незалежності України» (Київ, 17 березня 2026 року), проведеної в рамках НДР Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України «Комплексне наукове дослідження актуальних проблем захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні» (IV кв. 2025 р. — II кв. 2026 р.).

УДК 342.72/.73(477)"364"(043.2)

Видавництво «Юрінком Інтер» прагне сталого майбутнього для нашого бізнесу, наших читачів і нашої планети. Ця книга виготовлена з паперу, сертифікованого FSC® та PEFC™

ISBN 978-617-8799-07-6

© Інститут держави і права
імені В. М. Корецького НАН України, 2026
© Автори тез, 2026
© Юрінком Інтер, 2026

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Koretsky Institute of State and Law of NAS of Ukraine

ACTUAL PROBLEMS OF PROTECTING HUMAN AND CIVIL RIGHTS UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE

To the 35th anniversary of Ukraine's Independence

A COLLECTION OF PAPERS

of the All-Ukrainian scientific conference
March 17, 2026

YURINKOM INTER

Kyiv-2026

*Recommended for print by the Academic Council of the Koretsky Institute
of State and Law of NAS of Ukraine
(protocol № 6 dated 28 April 2026)*

**Actual problems of protecting human and civil rights under martial
A43 law in Ukraine:** to the 35th anniversary of Ukraine's Independence:
a collection of papers of the All-Ukrainian scientific conference (Kyiv,
March 17, 2026) / Editorial board : O. V. Skrypniuk (chairman),
N. M. Onishenko, N. M. Parkhomenko, A. R. Krusyan, Z. A. Zahynei-
Zabolotenko, O. V. Kukuruz, Ye. V. Rominskyi. Kyiv : Yurincom Inter,
2026. 468 p.

ISBN 978-617-8799-07-6

The collection contains materials and reports by participants of the All-Ukrainian scientific conference «Actual problems of protecting human and civil rights under martial law in Ukraine: to the 35th anniversary of Ukraine's Independence» (Kyiv, March 17, 2026), held as part of the research project of the Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine «Comprehensive scientific research of actual problems of protecting human and civil rights under martial law in Ukraine» (IV quarter 2025 — II quarter 2026).

UDC 342.72/.73(477)"364"(043.2)

Зміст

Contents	12
Скрипнюк О. В.	
Вступне слово	19
Андрійко О. Ф.	
Права і свободи та обов'язки людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні.....	21
Армаш Н. О.	
Особливості залучення співвиконавців до виконання державних контрактів за чинним законодавством України	26
Бабаскін А. Ю.	
Простий електронний підпис у сфері електронної комерції: проблеми та виклики.....	33
Батанов О. В.	
Людиновимірність муніципального права: основні детермінанти формування нової парадигми в умовах сучасних викликів	42
Беззубов Д. О.	
Адміністративно-правовий аспект ефективності забезпечення юридичної безпеки суб'єктів права	50
Горбатенко В. П.	
Роль державних органів у захисті прав людини на період воєнного стану.....	56
Жовнірчик Я. Ф.	
Роль політичної коректності у взаємодії між владою та суспільством як механізму захисту прав людини і громадянина у період воєнного стану.....	64
Загиней-Заболотенко З. А.	
Кримінальна відповідальність за господарський колабораціонізм (ч. 4 ст. 111 ¹ КК України) та право на працю на тимчасово окупованих територіях — проблеми співвідношення.....	71
Камінська Н. В.	
Трансформація функцій держави у контексті реалізації державної ветеранської політики.....	79

Коваленко Т. О.

Захист права кожного на достатнє харчування в умовах
воєнного стану в Україні.....85

Короед С. О.

Проблеми відшкодування шкоди, завданої знищенням чи
пошкодженням майна внаслідок воєнних дій (за матеріалами
судової практики)93

**Костицький В. В., Костицька І. О.,
Білоризький Г. О., Суходольська А. А.**

Принципи загального і рівного виборчого права як гарантії
народовладдя і демократії..... 101

Кресіна І. О.

Концептуальне переосмислення права на правду в умовах
воєнного часу в Україні..... 108

Кринична І. П.

Захист прав людини в умовах збройних конфліктів
в правовому просторі України..... 116

Крусян А. Р.

Захист прав людини в умовах воєнного стану в Україні:
сучасна практика та трансформація конституційно-правового
механізму 123

Куйбіда В. С.

Захист прав і свобод людини інститутами громадянського
суспільства..... 129

Кукуруз О. В.

Політико-правові умови для забезпечення прав людини
в період російсько-української війни: місія українського
парламенту..... 134

Кулинич П. Ф.

Право учасників бойових дій в Україні на землю:
проблеми та перспективи..... 142

Малишева Н. Р.

Взаємозв'язок безпекових і довкіллевих чинників
для забезпечення екологічних прав особи в умовах
воєнного стану..... 151

Марцеляк О. В.

Роль глави держави у забезпеченні прав військовослужбовців
в Україні в умовах військової агресії РФ157

Нагребельний В. П.

До питання щодо особливостей адміністративно-правового
забезпечення прав і свобод громадян в умовах воєнного
стану в Україні 165

Оніщенко Н. М.

Захист прав військовослужбовців: характерні особливості
та природа феномену171

Пархоменко Н. М.

Реалізація функцій держави в умовах воєнного стану:
ключові аспекти.....176

Риндюк В. І.

Абсолютні та відносні права людини і громадянина
в умовах воєнного стану183

Сімутіна Я. В.

Обмеження колективних трудових прав
в умовах воєнного стану188

Стойко О. М.

Цифровий суверенітет у контексті захисту прав людини.....196

Турлова Ю. А.

Екологічні права людини і громадянина в Україні як об'єкт
кримінально-протиправних посягань.....202

Усенко І. Б.

Права людини та права освітянина і науковця
в умовах воєнного стану208

Явір В. А.

Захист прав національних меншин (спільнот) України
в умовах воєнного стану214

Андрейків А. І.

Основні методологічні підходи міжнародно-правової концепції
післявоєнного відновлення.....223

Богініч О. Л.

Трансформація функції держави щодо захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану228

Бондарук В. О.

Позитивна відповідальність держави у доктрині В. А. Василенка як основа превенції порушень прав людини в умовах воєнного стану.....233

Бондарук Т. І.

Війна і право: спроба рефлексії за Оникієм Малиновським238

Венецька М. В.

Проблеми забезпечення прав інвесторів житлового будівництва 243

Горай О. С.

Обмеження прав і свобод в умовах воєнного стану: правова оцінка та принцип пропорційності 249

Іванова А. Ю.

Світові війни ХХ століття як імпульс до розвитку людських прав: в контексті праць Рафаеля Лемкіна та Герша Лаутерпахта.....257

Ісаєва Н. К.

Вдосконалення законодавства України, що регулює права платників податків та їх реалізацію в сучасних умовах.....267

Кисіль Л. Є.

Адміністративна правосуб'єктність громадян України в умовах війни крізь призму адміністративно-правових інструментів захисту прав і свобод людини і громадянина272

Клещенко Н. О.

Доступ до правосуддя в умовах війни як необхідна умова захисту прав людини281

Красіліч Н. Д.

Екологічні права людини в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови в Україні.....286

Кубальський В. Н.

Обмеження прав і свобод людини при запровадженні заходів
екстраординарного захисту державного суверенітету
та територіальної цілісності в умовах воєнного стану.....294

Ландіна А. В.

Кримінально-правове гарантування реалізації права
на самозахист в умовах воєнного стану.....302

Львова О. Л.

Моральні аспекти дотримання прав людини в умовах війни ...308

Музика І. В.

Захист прав і свобод українців Галичини під час
Першої світової війни у політичній діяльності
та науковому доробку Костя Левицького314

Нерсисян А. С.

Сектор безпеки і оборони як об'єкт кримінально-правової
охорони в умовах воєнного стану.....322

Олещенко В. І.

Формування системи правового забезпечення захисту
екологічних прав людини в Україні: етапи, проблеми,
тенденції та перспективи удосконалення.....329

Омельченко Н. Л.

Трансформація інституту Уповноваженого Верховної Ради
України з прав людини в умовах воєнного стану..... 340

Павко Я. А.

Право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля:
реалізація під час воєнного стану в Україні347

Самойленко О. О.

Права людини в умовах надзвичайних ситуацій в Російській
імперії (кінець XIX — початок XX ст.) 354

Сірий М. І.

Права і свободи людини в умовах тривалої повномасштабної
війни363

Сунегін С. О.

Роль держави у забезпеченні та захисті прав людини
в умовах воєнного стану: теоретичний аспект.....370

Тараконич Т. І.

Реалізація прав і свобод людини і громадянина крізь призму
української ідентичності378

Тимошук В. П.

Окремі виклики реалізації права громадян на отримання
адміністративних послуг соціального характеру в сучасних
умовах.....383

Трунова Г. А.

Захист права на соціальне забезпечення в умовах
воєнного стану в Україні.....392

Худояр Л. В.

Захист конституційних прав і свобод українців Галичини
під час Першої світової війни у творчій спадщині
Лонгіна Цегельського.....397

Астрейко В. В.

Перспективи впровадження в Україні інституту медіації
в публічно-правовій сфері як складової захисту прав людини
в умовах воєнного та повоєнного стану403

Бандровський В. О.

Контрзаходи третіх держав як інструмент захисту прав
людини: межа між «законними заходами» та колективними
контрзаходами410

Жалоба С. Р.

Контроль і нагляд як засоби забезпечення прав людини
в Україні417

Іванов В. П.

Ризики зловживання дискреційними повноваженнями
військово-лікарською комісією 424

Красовський О. О.

Цивільно-процесуальні обов'язки в контексті
добросовісності430

Литвяк В. В.

Законодавчі новації з питань розвитку ветеранського підприємництва 434

Марчук М. В.

Правові форми реалізації функцій цензів у конституційному праві як складова забезпечення права громадян брати участь в управлінні державою.....439

Ромінський Є. В.

Історія права війни в творчості В. Е. Грабаря..... 446

Ходош В. В.

Автоматизоване прийняття рішень та права людини в умовах воєнного стану: міжнародно-правові виклики регулювання штучного інтелекту453

Список авторів460

Contents

Contents	12
Skrypniuk O.	
Foreword	19
Andriyko O.	
Rights, Freedoms and Duties of a Human and a Citizen in the conditions of Martial Law in Ukraine.....	21
Armash N.	
Features of involvement of joint contractors in the implementation of government contracts under the current legislation of Ukraine	26
Babaskin A.	
Simple electronic signature in the field of electronic commerce: problems and challenges	33
Batanov O.	
The human dimension of municipal law: key determinants in shaping a new paradigm amid contemporary challenges	42
Bezzubov D.	
Administrative and Legal Efficiency of ensuring Legal Security of Legal Subjects.....	50
Horbatenko V.	
The Role of State Bodies in the protection of Human Rights during the period of Martial Law	56
Zhovnirchik Ya.	
The Role of Political Correctness in the interaction between Government and Society as a mechanism for protecting Human and Citizen Rights during Martial Law.....	64
Zahynei-Zabolotenko Z.	
Criminal Liability for Economic Collaborationism (Article 111 ¹ (4) of the Criminal Code of Ukraine) and the right to work in the Temporarily Occupied Territories — Ratio Problems	71

Kaminska N.

Transformation of State Functions in the context
of implementation of State Veteran Policy79

Kovalenko T.

Protection of Everyone's Right to Adequate Food
in the Conditions of Martial Law in Ukraine85

Koroied S.

Problems of Compensation for damage caused by
the Destruction or Damage to property as a result
of Military Actions (based on case law)93

Kostytsky V., Kostytska I., Bilorytskyi G., Sukhodolska A.

Principles of universal and equal Electoral Law as a guarantee of
democracy and Popular Sovereignty101

Kresina I.

Conceptual Rethinking of the Right to Truth in Wartime
in Ukraine108

Krynychna I.

Protection of Human Rights in Armed Conflicts within
the Legal Space of Ukraine.....116

Krusian A.

Human Rights protection under Martial Law in Ukraine: Modern
Practice and Transformation of the Constitutional and Legal
Mechanism123

Kuybida V.

Protection of Human Rights and Freedoms by Civil Society
Institutions.....129

Kukuruz O.

Political and Legal Conditions for Ensuring Human Rights during
the Russian-Ukrainian War: The Mission of the Ukrainian
Parliament134

Kulynych P.

The Right of Combatants in Ukraine to Land: Problems
and Prospects.....142

Malysheva N.

Correlation between Security and environmental factors
for ensuring individual' Ecological Rights in a Warfare Situation...151

Martselyak O.

The Role of the Head of State in ensuring the rights of military
servants in Ukraine in the conditions of military aggression by
the Russian Federation157

Nahrebelnyi V.

On the Issue of the Peculiarities of Administrative
and Legal Provision of Citizens' Rights and Freedoms under
Martial Law in Ukraine.....165

Onishenko N.

Protection of the Rights of Women Service Members:
Characteristics and the Nature of the Phenomenon.....171

Parkhomenko N.

Realization of State Functions in conditions of Martial Law:
Key Aspects.....176

Ryndiuk V.

Absolute and Relative Rights of Humans and Citizens
in Conditions of Martial Law183

Simutina Ya.

Restrictions on Collective Labor Rights under Martial Law188

Stoiko O.

Digital Sovereignty in the Context of Human Rights Protection.....196

Turlova Yu.

Environmental Human and Civil Rights in Ukraine as an object of
Encroachments Constituting Criminal Offences202

Usenko I.

Human Rights and the Rights of Educators and Researchers
under Martial Law208

Yavir V.

Protection of the Rights of National Minorities (Communities)
of Ukraine under Martial Law214

Andreikiv A.

Main Methodological Approaches of the International
Legal Concept of Post-War Recovery223

Bohinich O.

Transformation of the Function of the State Regarding
the Protection of Human and Citizen Rights in the Conditions
of Martial Law228

Bondaruk V.

Positive State Responsibility in Vasylenko's Doctrine
as a Basis for Prevention of Human Rights Violations Under
Martial Law233

Bondaruk T.

Law and War: An Attempt at Reflection According to Onykiy
Malinovsky238

Venetska M.

Problems of Ensuring the Rights of Investors
in Housing Construction.....243

Horai O.

Restrictions of Rights and Freedoms under Martial Law: Legal
Assessment and the Principle of Proportionality249

Ivanova A.

World Wars of the 20th Century as an Impulse for Human
Rights: in the Context of the Works of Rafael Lemkin
and Hersh Lauterpacht257

Isaeva N.

Improving the Legislation of Ukraine Regulating Taxpayers' Rights
and their Implementation in Modern Conditions.....267

Kysil L.

Administrative Legal Personality of Citizens of Ukraine in War Conditions through the Prism of Administrative and Legal Instruments for the Protection of Human and Civil Rights and Freedoms272

Kleshchenko N.

Access to Justice in War Conditions as a necessary condition for the protection of Human Rights281

Krasilich N.

Environmental Human Rights in the context of Martial Law and Post-War Reconstruction in Ukraine286

Kubalskiy V.

Restrictions of Human Rights and Freedoms when Implementing Measures of Extraordinary Protection of State Sovereignty and Territorial Integrity in conditions of Martial Law.....294

Landina A.

Criminal Law Guaranteeing the Exercise of the Right to Self-Defense Under Martial Law302

Lvova O.

Moral aspects of Human Rights observance in Wartime.....308

Muzyka I.

Protection of the rights and freedoms of Ukrainians in Galicia during the First World War in the political activities and scientific achievements of Kostya Levytsky.....314

Nersesian A.

The Security and Defense Sector as an Object of Criminal Legal Protection Under Martial Law322

Oleshchenko V.

Formation of the Legal Support System for the Protection of Environmental Human Rights in Ukraine: Stages, Problems, Trends and Prospects for Improvement329

Omelchenko N.

Transformation of the institute of the Commissioner of the
Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights
in the conditions of Martial State340

Pavko Y.

The Right to an Environment Safe for Life and Health:
Implementation During Martial Law in Ukraine347

Samoilenko O.

Human Rights under States of Emergency in the Russian Empire
(Late 19th — Early 20th Century)354

Siryi M.

Human Rights and Freedoms in the Context of a Prolonged
Full-Scale War363

Suniehin S.

The Role of the State in Ensuring and Protecting Human Rights
Under Martial Law: a Theoretical Aspect370

Tarakhonych T.

Realization of Human and Civil Rights and Freedoms through
the prism of Ukrainian Identity378

Tymoshchuk V.

Certain Challenges in Implementing the Right of Citizens to Receive
Administrative Services of a Social Nature in Modern Conditions ...383

Trunova H.

Protection of the Right to Social Security Under
Martial Law in Ukraine.....392

Khudoyar L.

Protection of the constitutional rights and freedoms of Ukrainians in
Galicia during the First World War in the creative heritage
of Longyn Tsehelsky397

Astreiko V.

Prospects of Implementing in Ukraine the Institute of Mediation in
the Public-Legal Sphere as a component of Human Rights Protection
in conditions of War and Post-War403

Bandrovsky V.

Countermeasures by Third States as an Instrument for the Protection of Human Rights: The Boundary Between “Lawful Measures” and Collective Countermeasures410

Zhaloba S.

Control and Supervision as means of ensuring Human Rights in Ukraine417

Ivanov V.

Risks of Abuse of Discretionary Powers by Military Medical Commissions.....424

Krasovsky O.

Civil Procedural Obligations in the context of Good Faith.....430

Lytviak V.

Legislative innovations on the development of Veteran Entrepreneurship434

Marchuk M.

Legal Forms of Implementing the Functions of Qualifications in Constitutional Law as a Component of Ensuring the Right of Citizens to Participate in State Governance439

Rominskyi Ye.

The History of the Law of War in the Scientific Heritage of V. E. Grabar446

Khodosh V.

Automated Decision-Making and Human Rights under Martial Law: International Legal Challenges of Artificial Intelligence Regulation.....453

List of Authors460

Шановні колеги!

Важливість теми Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні проблеми захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні» зумовлена безпрецедентними викликами, що постали перед Україною в умовах тривалої повномасштабної збройної агресії та запровадження правового режиму воєнного стану. За таких обставин питання забезпечення і захисту прав людини і громадянина набувають не лише теоретичного, але й першочергового практичного значення, оскільки йдеться про збереження фундаментальних засад правової держави, дотримання принципу верховенства права та гарантування невідчужуваних прав і свобод людини і громадянина навіть в умовах екстраординарних загроз.

Сучасний розвиток української державності супроводжується необхідністю пошуку ефективних правових механізмів, здатних забезпечити належний баланс між інтересами національної безпеки та обсягом допустимого обмеження прав людини. Воєнний стан об'єктивно передбачає трансформацію змісту та способів реалізації окремих прав і свобод, однак такі зміни мають відбуватися виключно в межах конституційних принципів, із дотриманням критеріїв пропорційності, правової визначеності та не дискримінації.

Водночас сучасні умови актуалізують необхідність переосмислення ролі держави, її інституцій та інститутів громадянського суспільства у сфері захисту прав людини, а також посилення взаємодії національних і міжнародних правових механізмів. Особливого значення набуває розвиток правових інструментів захисту соціально-економічних, екологічних, політичних і культурних прав, а також удосконалення процедур доступу до правосуддя та ефективного відновлення порушених прав.

Збірник тез наукових доповідей відображає результати фахового осмислення зазначених проблем у межах сучасної юридичної науки та правозастосовної практики. Представлені дослідження формують наукове підґрунтя для подальшого розвитку національної правової системи в умовах воєнного та повоєнного періодів, сприяють виробленню нових підходів до гарантування

прав і свобод людини відповідно до європейських і міжнародних стандартів.

Символічно, що обговорення зазначеної проблематики відбувається у контексті майбутнього відзначення 35-річчя Незалежності України. Цей ювілей детермінує підставу для наукового переосмислення пройденого Українською державою шляху у сфері утвердження прав людини та водночас стимулює до формування нових стратегій їх забезпечення в умовах сучасних викликів.

Переконаний, що наукові напрацювання, представлені у цьому збірнику, сприятимуть поглибленню теоретичних досліджень, удосконаленню законодавства та підвищенню ефективності правозастосовної діяльності у сфері захисту прав людини і громадянина.

*З повагою
директор Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
віцепрезидент НАПрН України,
академік НАПрН України
Олександр СКРИПНЮК*

ПРАВА І СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Основною ознакою демократичного суспільства та правової держави, метою діяльності її органів і структур, зокрема, органів виконавчої влади з якими, у переважній більшості, спілкуються громадяни, є стан забезпечення прав і свобод людини і громадянина, й не лише в мирний час. В періоди складних випробувань, що постають перед державою та її громадянами, а війна — це завжди випробування, питання життя людини і його захист є обов'язком держави (ст. 27 Конституції України). Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

У ст. 3 Конституції України чітко зазначена конституційна норма: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». У тексті Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод, опублікованих у журналі «Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі, 2. 1999» у Розділі 1 Права і свободи увійшли статті: право на життя, заборона катувань, заборона рабства та примусової праці, право на свободу та особисту недоторканість, право на справедливий судовий розгляд, свобода вираження поглядів, свобода зібрань та об'єднань».

У статті 17 Конвенції прав про захист прав та основних свобод «Заборона зловживання правами» визначено: «Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитися як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі будь-яке право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, що викладені в цій Конвенції або їх обмеження в більшому обсязі, ніж передбачено в цій Конвенції».

Разом з тим у статті 55 Конвенції зазначається: «Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту своїх прав і свобод звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Кожен має право захищати свої права і свободи будь-якими не забороненими законом методами від порушень та протиправних посягань». У Розділі 1 Конвенції визначені статті: право на життя, заборона катування, рабства, примусової праці, право на свободу та особисту недоторканість, право на справедливий судовий розгляд, ніякого покарання без закону.

Серед гілок державної влади найбільш наближеною до забезпечення потреб людини, реальності допомоги і захисту є виконавча влада. Громадянин через відносини з органами виконавчої влади, їх посадовими особами має можливість скористатися своїми правами і свободами, а також виконати обов'язки, що покладаються на нього. Важливість ролі виконавчої влади у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина та виконання покладених обов'язків була підкреслена в Концепції реформи адміністративного права України, підготовленою робочою групою Кабінету Міністрів України у березні 1998 року.

У проєкті Концепції реформи адміністративного права України метою адміністративної реформи було визначено формування такої системи державного управління, яка стане близькою до потреб і запитів людей, а головним пріоритетом її діяльності має стати служіння народowi, національним інтересам. Завданням виконавчої влади було визначено «створення умов для реалізації прав і свобод громадян, а також надання їм широкого кола державних послуг». Забезпечення прав і свобод громадян було визначено стратегічною орієнтацією розвитку і реформування адміністративного законодавства.

Отже, уже на перших етапах побудови незалежної України права і свободи людини визначилися пріоритетом для держави, а забезпечення їх у сфері виконавчої влади — стратегічною орієнтацією розвитку і реформування адміністративного законодавства. У ст. 3 Конституції України стверджується, що «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість

діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Відповідно до ст. 102 Конституції України Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина. В Указі Президента України № 119/2021 зазначалося, що з метою подальшого удосконалення діяльності щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні затверджується Національна стратегія у сфері прав людини. У статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» йдеться про «тимчасове зумовлене загрозою обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і свобод законних інтересів осіб із зазначенням строку дій цих обмежень». Указом Президента України «Про введення воєнного стану» визначений вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку із введенням воєнного стану.

Кабінет Міністрів України має розробити та затвердити План дій щодо реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки та відповідні плани дій в подальшому на кожні три роки. Разом з тим Указом Президента України було визначено здійснення контролю за виконанням цього Указу шляхом інформування Президента України про виконання Плану дій щодо реалізації Національної стратегії.

Національна стратегія у сфері прав людини, прийняття якої було зумовлено необхідністю вдосконалення діяльності держави щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини, створення дієвих механізмів їх реалізації та захисту, розв'язання системних проблем, була затверджена Указом Президента України 24 березня 2021 року. У Загальній частині тексту Стратегії було зазначено, що План дій щодо реалізації Національної стратегії у сфері прав людини має розробити Кабінет Міністрів України та затверджувати відповідні плани на кожні три роки. При цьому Кабінет Міністрів України забезпечує щоріку інформування Президента України про виконання плану дій щодо реалізації Національної стратегії у сфері прав людини у

перше півріччя та за результатами року. Детальний опис дій щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні та визначених завдань державних інституцій у цьому процесі є необхідним, адже дає можливість, на мою думку, не лише засвідчити увагу державних структур до проблеми забезпечення прав і свобод людини та вчасно реагувати на проблеми, що виникають у цій сфері, але й виробляти подальші застереження щодо виникнення самих проблем.

Війна, яку РФ розпочала ще в 2014 році проти України, та повномасштабне вторгнення на територію України 24 лютого 2022 року стали чинниками введення Указом Президента України № 64/2022 р. воєнного стану в Україні. Такий Указ затверджується Верховною Радою України і містить вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються в умовах воєнного стану.

У статті Закону України «Про правовий режим воєнного стану» про «тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина із зазначенням строку дії цих обмежень» Указом Президента України «Про введення воєнного стану» визначений вичерпаний перелік конституційних прав і свобод людини та громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку із веденням воєнного стану.

Отже, забезпечення прав і свобод людини і громадянина є гарантією існування правової держави, обов'язок захищати Вітчизну її незалежність і цілісність — це захист майбутнього існування людини.

Andriyko O. Rights, Freedoms and Duties of a Human and a Citizen in the conditions of Martial Law in Ukraine

The main feature of a democratic society and a state governed by the rule of law, the purpose of the activities of its bodies and structures, in particular, executive bodies with which, in the vast majority, citizens communicate, is the state of ensuring the rights and freedoms of human and citizen, and not only in peacetime. In times of difficult trials facing the state and its citizens, and war is always a trial, the issue of human life and its protection is the duty of the state. Ensuring the rights and freedoms of human and citizen is a guarantee

of the existence of a legal state, the duty to protect the Fatherland, its independence and integrity is the protection of the future existence of humankind.

Keywords: Ukraine, Human Rights and Freedoms, Martial Law.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ СПІВВИКОНАВЦІВ ДО ВИКОНАННЯ ДЕРЖАВНИХ КОНТРАКТІВ ЗА ЧИННИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Поняття «виробник» у сфері виконання державних контрактів (договорів) оборонного призначення, на наш погляд, не може тлумачитися виключно як суб'єкт, що здійснює фізичне (технологічне) виготовлення продукції власними виробничими потужностями. Такий вузький, техніко-операційний підхід не відповідає ані системі чинного законодавства України, ані сучасній логіці організації виробництва у сфері оборонно-промислового комплексу, яка ґрунтується на кооперації, спеціалізації та розподілі виробничих функцій.

Системне тлумачення норм законодавства України свідчить, що ключовим для визначення статусу «виробника» є не спосіб організації виробничого процесу, а ідентифікація суб'єкта, який несе юридичну, технічну та публічно-правову відповідальність за продукцію, що вводиться в обіг або постачається державному замовнику.

Так, відповідно до визначення, закріпленого у статті 1 Закону України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності», виробником визнається не лише особа, яка безпосередньо виготовляє продукцію, а й та, яка доручає її розроблення чи виготовлення та реалізує продукцію під своїм найменуванням або торговельною маркою. Це визначення має універсальний характер і поширюється на всі види продукції, за винятком прямо визначених законом, що дозволяє застосовувати його і до продукції оборонного призначення, у тому числі боеприпасів.

Зазначене законодавче визначення відображає функціональну модель виробника, у межах якої вирішальним є не факт фізичного виготовлення, а: організація виробництва; встановлення технічних вимог; контроль якості та відповідності; маркування

продукції; введення продукції в обіг; відповідальність перед споживачем (державним замовником).

У такій моделі залучення третіх осіб (співвиконавців, субпідрядників) для виконання окремих або навіть усіх виробничих операцій не змінює правового статусу виробника, якщо саме виконавець державного контракту: визначає технічні та якісні параметри продукції; організовує виробничий процес; здійснює контроль відповідності та приймання результату; реалізує продукцію під власною торговельною маркою або найменуванням; несе повну відповідальність за результат виконання контракту перед державним замовником.

Спеціальне регулювання у сфері оборонних закупівель, встановлене постановами Кабінету Міністрів України № 1275 та № 902, не містить відмінного або спеціального визначення поняття «виробник», яке б виключало можливість застосування наведеного загального підходу. Навпаки, визначення виробника у постанові № 902 як суб'єкта, відомості про якого внесені до відповідного реєстру та який здійснює виробництво боєприпасів, має уточнюючий, а не обмежувальний характер і не суперечить визначенню, закріпленому у законі.

Отже, у контексті виконання державних контрактів у сфері оборонно-промислового комплексу поняття «виробник» слід тлумачити як правовий статус відповідального суб'єкта, а не як виключно технічного виконавця виробничих операцій. Такий підхід забезпечує узгодженість між нормами цивільного, господарського, технічного та адміністративного законодавства, відповідає реальним моделям організації оборонного виробництва та гарантує збереження єдиного центру відповідальності перед державним замовником.

У цьому розумінні виконавець державного контракту, який доручає виготовлення продукції співвиконавцям, але здійснює її реалізацію під власним найменуванням або торговельною маркою та несе повну відповідальність за кінцевий результат, обґрунтовано визнається виробником відповідно до чинного законодавства.

Правомірність залучення виконавцем державного контракту (договору) співвиконавців для виконання повного обсягу виробничих робіт у сфері оборонно-промислового комплексу має

оцінюватися з урахуванням спеціального правового режиму оборонних закупівель, характеру відповідного контракту та відсутності законодавчо встановлених обмежень щодо меж такого залучення.

Насамперед слід зазначити, що у період дії правового режиму воєнного стану укладення та виконання державних контрактів (договорів) у сфері оборонних закупівель здійснюється відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 1275 без застосування процедур публічних закупівель, визначених Законами України «Про публічні закупівлі» та «Про оборонні закупівлі». Аналогічний підхід застосовується і до контрактів на виробництво та постачання боєприпасів з урахуванням спеціальних положень постанови Кабінету Міністрів України № 902.

За такого правового режиму не застосовуються обмеження, встановлені для договорів, укладених за результатами процедур публічних закупівель, зокрема щодо граничної частки зобов'язань, які можуть бути передані на умовах субпідряду. Ні постанова № 1275, ні постанова № 902 не містять норм, які б забороняли або обмежували залучення співвиконавців для виконання всього обсягу виробничих робіт за державним контрактом, за умови дотримання вимог до якості, безпеки та відповідності продукції.

Таким чином, у межах спеціального правового режиму оборонних закупівель залучення співвиконавців для здійснення повного циклу виробництва продукції не суперечить чинному законодавству, якщо така можливість не обмежена безпосередньо умовами самого державного контракту (договору).

Ключовим елементом правомірності такої моделі є збереження за виконавцем державного контракту статусу відповідального виробника, що проявляється у таких юридично значущих обставинах:

- виконавець державного контракту визначає технічні умови, конструкторську документацію та вимоги до продукції;
- саме він організовує виробничу кооперацію та здійснює контроль за діяльністю співвиконавців;
- продукція маркується торговельною маркою або найменуванням виконавця державного контракту;

- виконавець несе повну відповідальність перед державним замовником за якість, безпеку та відповідність продукції встановленим вимогам.

За таких умов співвиконавці виконують функцію фактичних виробників (технологічних виконавців), тоді як правовий статус виробника у значенні законодавства зберігається за основним виконавцем державного контракту. Такий підхід узгоджується з функціональним визначенням виробника, закріпленим у Законі України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності», відповідно до якого виробником визнається також особа, що доручає виготовлення продукції та реалізує її під власною торговельною маркою.

Форма договірної оформлення відносин між виконавцем та співвиконавцями (договір поставки, договір підряду, змішаний договір тощо) не має визначального значення для оцінки правомірності такої моделі. Вирішальним є зміст відповідних договірних зобов'язань, зокрема закріплення обов'язку співвиконавця виготовляти продукцію за технічними вимогами виконавця державного контракту та з подальшою ідентифікацією продукції з основним виконавцем.

Отже, модель виконання державного контракту (договору) у сфері оборонних закупівель, за якої виконавець залучає співвиконавців для виконання всього обсягу виробничих робіт із виготовлення «вистрілів», а виготовлена продукція маркується торговельною маркою виконавця та вводиться в обіг від його імені, є правомірною, відповідає спеціальному правовому режиму оборонних закупівель та не порушує вимог чинного законодавства України за умови дотримання встановлених технічних, безпекових і договірних вимог.

Правове регулювання та організаційно-правова модель виконання державних контрактів (договорів) на виробництво боеприпасів після припинення дії правового режиму воєнного стану мають формуватися з урахуванням фактично сформованої під час війни моделі оборонного виробництва, яка ґрунтується на глибокій кооперації, спеціалізації виробничих процесів та концентрації відповідальності в єдиного виконавця перед державним замовником.

Повернення до укладення державних контрактів за результатами процедур публічних закупівель відповідно до Законів України «Про публічні закупівлі» та «Про оборонні закупівлі» об'єктивно актуалізує питання меж допустимого залучення співвиконавців, оскільки чинне законодавство у сфері публічних закупівель традиційно пов'язує субпідряд із процедурними вимогами та кількісними обмеженнями (зокрема щодо частки виконання договору третіми особами).

У цьому контексті без внесення цілеспрямованих змін до законодавства існує ризик нормативного розриву між післявоєнним правовим режимом та реальною організацією оборонного виробництва, що може призвести до штучного обмеження коопераційних виробничих моделей та звуження кола потенційних виконавців оборонних контрактів. Не менш значущим та критичним є потенційна втрата виробничих потужностей, створених у період воєнного стану, що, у свою чергу, спричинить зниження гнучкості та стійкості оборонно-промислового комплексу.

З огляду на це, після припинення дії воєнного стану доцільним є запровадження спеціального (диференційованого) режиму правового регулювання оборонних закупівель, який би зберіг ключові елементи воєнної моделі, але був інтегрований у загальну систему публічних закупівель.

У науково-правовому сенсі така модель може ґрунтуватися на таких підходах.

По-перше, на рівні Закону України «Про оборонні закупівлі» доцільно нормативно закріпити особливий статус виконавця оборонного контракту як інтегратора виробництва, який:

- відповідає перед державним замовником за кінцевий результат;
- має право залучати співвиконавців для виконання окремих або всіх виробничих операцій;
- забезпечує контроль якості, відповідності та безпеки продукції;
- здійснює маркування та введення продукції в обіг під власним найменуванням або торговельною маркою.

По-друге, необхідним є переосмислення інституту субпідряду в оборонних закупівлях шляхом відмежування класичного

субпідряду (як передачі частини зобов'язань) від виробничої кооперації у сфері ОПК, яка має іншу правову природу та функціональне призначення.

По-третє, доцільним є закріплення на законодавчому рівні положення про те, що кількісні обмеження щодо частки залучення співвиконавців не застосовуються до контрактів на виробництво продукції оборонного призначення за умови, що визначений єдиний відповідальний виконавець, продукція вводиться в обіг від його імені та забезпечено ним державний контроль якості та безпеки.

По-четверте, у сфері технічного регулювання та оцінки відповідності необхідно прямо передбачити можливість коопераційного виробництва продукції оборонного призначення з ідентифікацією виробника через торговельну марку та відповідального суб'єкта, а не через кожного фактичного виготовлювача.

З організаційно-правової точки зору, післявоєнна модель виконання державних контрактів у сфері виробництва боєприпасів має поєднувати: процедури конкурентного відбору виконавців; можливість гнучкої виробничої кооперації; збереження єдиного центру відповідальності; підвищені вимоги до прозорості та контролю.

Отже, правове регулювання виконання державних контрактів (договорів) на виробництво боєприпасів після завершення дії воєнного стану має еволюціонувати шляхом інституціоналізації ефективних механізмів, апробованих у період воєнного стану. Саме такий підхід забезпечить баланс між принципами публічних закупівель, інтересами національної безпеки та потребами сталого розвитку оборонно-промислового комплексу України.

Armash N. Features of involvement of joint contractors in the implementation of government contracts under the current legislation of Ukraine

The article examines the legal features of involving co-performers in the execution of state contracts under the current legislation of Ukraine. It analyses the regulatory framework governing state contracts and identifies the legal conditions under which co-performers may be engaged in fulfilling contractual obligations.

Particular attention is paid to the differentiation between the main contractor and co-performers and to the allocation of rights and responsibilities among the parties. The study highlights practical issues arising in the implementation of state contracts when co-performers are involved, including risks related to compliance and accountability. The article substantiates the importance of proper contractual regulation of co-performers' participation to ensure the effectiveness and legality of state procurement. It concludes that a consistent legal approach to involving co-performers contributes to legal certainty and the protection of public interests in the execution of state contracts.

Keywords: state contract, co-performers, public procurement, contractual obligations, legal regulation.

ПРОСТИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ПІДПИС У СФЕРІ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ

В Україні закон надає легальне визначення поняття «електронний підпис» — «електронні дані, що додаються до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються підписувачем як підпис» (п. 15 ст. 1 Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги»)¹, який фактично відтворює положення пункту 10 статті 3 Регламенту Європейського парламенту та Ради (ЄС) № 910/2014 від 23 липня 2014 року про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС (eIDAS Regulation), який в країнах ЄС є правовим актом прямої дії². Враховуючи, що закон також надає визначення понять «кваліфікований електронний підпис» та «удосконалений електронний підпис, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису» (п. п. 27, 59 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги») можна дійти висновку, що з точки зору вказаного Закону, будь-який електронний підпис, який є відмінним від вказаних видів електронних підписів, є простим електронним підписом.

Що ж до підзаконних нормативно-правових актів України, то згідно положень підпункту 9 пункту 2 розділу I Положення про використання електронного підпису та електронної

¹ Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 10.02.2026).

² Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 910/2014 від 23 липня 2014 року про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_016-14#Text (дата звернення: 10.02.2026).

печатки, затвердженого постановою Правління Національного банку України від 20.12.2023 р. № 172 (далі — Положення № 172) «простий електронний підпис» — це «будь-який вид електронного підпису, крім кваліфікованого електронного підпису, цифрового власноручного підпису, удосконаленого електронного підпису з кваліфікованим сертифікатом, удосконаленого електронного підпису, електронного підпису Національного банку України»¹. Зазначимо, що майже ідентичне визначення поняття «простий електронний підпис» містить і підпункт 8 пункту 2 розділу I Порядку використання електронного підпису учасниками ринків капіталу та професійними учасниками організованих товарних ринків, затвердженого рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 20 травня 2025 року № 17/21/2298/K03.

Згідно пункту 17 розділу II Положення № 172 у банківській системі України та на ринках небанківських фінансових послуг, державне регулювання та нагляд за діяльністю на яких здійснює Національний банк України, використання простого електронного підпису здійснюється на підставі договору між установою і клієнтом/контрагентом установи або установою і особою, що має намір стати клієнтом/контрагентом установи. Договір укладається в письмовій формі після проведення ідентифікації та верифікації відповідно до вимог законодавства України клієнта/контрагента установи чи особи, що має намір стати клієнтом/контрагентом установи². В свою чергу, нормативно-правові вимоги до вказаного виду електронного підпису, встановлені у нормах розділу VIII Положення № 172 (п. 57–59 роз. VIII).

Отже застосуванню простого електронного підпису має передувати ідентифікація та верифікація відповідно до вимог законодавства України клієнта/контрагента установи чи особи, що має намір стати клієнтом/контрагентом установи, проведена відповідно до вимог законодавства України, укладення договору про

1

¹ Положення про використання електронного підпису та електронної печатки, затверджене постановою Правління Національного банку України від 20.12.2023 р. № 172. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007500-21#Text> (дата звернення: 10.02.2026).

² Там само.

використання простого електронного підпису, а його використання має забезпечувати однозначну ідентифікацію особи підписувача.

На практиці в якості простого електронного підпису використовують навіть просту адресу відправника в електронному листі або відсканований підпис, який можна легко скопіювати або видалити. Відповідно з цим можливим засобом створення простого електронного підпису може бути підтвердження введення SMS-коду, введення логіна і пароля в системі, натискання кнопки «погоджуюся» тощо. Оскільки, на відміну від кваліфікованого електронного підпису та удосконаленого електронного підпису, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису, простий електронний підпис не має криптографічного захисту, то як свідчить судова практика, незалежно від встановлених нормативно-правовими актами НБУ вимог до використання простого електронного підпису, фактично він повною мірою не гарантує ідентифікації особи, яка підписує документ, не забезпечує перевірки внесення змін у електронний документ, відповідно з чим рівень довіри до такого електронного підпису є низьким. Отже мова йде про існування істотних ризиків, які мають місце при застосуванні у цивільному обороті простого електронного підпису, оскільки останній не виконує належним чином функцію автентифікації.

Таким чином, низькі вимоги до простого електронного підпису залишають значний простір для маніпуляцій кібершахраїв, оскільки неможливо однозначно ні встановити особу підписанта, ні перевірити, чи був документ згодом змінений.

Зазначене повною мірою стосується і такого виду простого електронного підпису як «електронний підпис одноразовим ідентифікатором», правове регулювання якого надано в Законі України «Про електронну комерцію» (п. 6. ч. 1 ст. 3 Закону України «Про електронну комерцію»)¹.

Зазначимо, що оскільки використання такого виду простого електронного підпису врегульовано безпосередньо Законом, його

¹ Про електронну комерцію: Закон України від 3 вересня 2015 року № 675-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text> (дата звернення: 10.02.2026).

використання здійснюється з дотриманням положень нормативно-правових актів Національного банку України з питань укладення договорів в електронній формі, однак на нього не розповсюджуються вимоги розділу VIII «Використання простого електронного підпису» Положення № 172.

Існуюча практика застосування норм Закону України «Про електронну комерцію» свідчить про існування досить поширеної проблеми, яка виникає у фізичних осіб в зв'язку із отримання кібершахраями споживчих кредитів із використанням чужих персональних даних. При цьому мова йде як правило про укладення кредитного договору у письмовій (електронній) формі з застосуванням простого електронного підпису, у т. ч. електронного підпису одноразовим ідентифікатором (див., наприклад, постанови Верховного суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 1 липня 2024 року справа № 638/161/22, від 26.02.2024 року у справі № 752/6020/21, від 29 травня 2024 р. у справі № 545/1750/21, від 3 лютого 2023 р. у справі №757/22453/20, від 29 червня 2022 року у справі № 757/40209/20).

Таким чином мова йде про дистанційне отримання кібершахраями, які набули доступу до персональних даних фізичної особи, мікрокредитів з використанням інформаційно-комунікаційних систем кредитодавця. Вказане зумовлено тим, що надання таких кредитів здійснюється за спрощеною процедурою (для отримання споживчого кредиту як правило достатньо даних, які є в силу закону обов'язковими для ідентифікації та верифікації фізичних осіб суб'єктами первинного фінансового моніторингу (п. 26 ч. 1 ст. 1, п. 1 ч. 9 ст. 11 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»). Фактично для отримання такого мікрокредиту достатньо даних паспорта громадянина України або іншого документу, що посвідчує особу споживача, та відповідно до законодавства України може бути використаний на території України для укладення правочинів, реєстраційного номеру облікової картки платника податків, номеру мобільного телефону (т. з. «фінансовий номер»), та реквізитів поточного

банківського рахунку/платіжного рахунку небанківського надавача платіжних послуг, або платіжної картки споживача тощо.

Відповідно з цим, кібершахраї, які незаконним чином здобули персональні дані фізичних осіб, користуючись тим, що окремі кредитодавці не завжди здійснюють належну верифікацію споживачів (позичальників), їх платіжних карток тощо, отримують можливість подати заявки на отримання споживчих кредитів на веб-сайтах/в мобільних застосунках фінансових установ, нібито від імені таких споживачів, здійснити дистанційне укладення договору споживчого кредиту за допомогою простого електронного підпису, у т. ч. електронного підпису одноразовим ідентифікатором, отримати кредитні кошти не на платіжну картку споживача, а на платіжну картку, що використовується кібершахраями або їх співниками.

Як свідчить практика, оскільки з формальної точки зору порушення закону у разі укладення договору про споживчий кредит з використанням електронного підпису простим електронним підписом не має, правоохоронні органи як правило відмовляються порушувати кримінальну справу, наполягаючи на тому, що в цьому випадку має місце цивільно-правовий спір, а Національний банк України, який здійснює захист прав споживачів фінансових послуг, що надаються банками, а також іншими фінансовими установами, державне регулювання та нагляд за їх діяльністю, з тих саме причин не застосовує до таких фінансових установ заходів впливу, а як правило рекомендує звертатись до правоохоронних органів та суду. В той же час фізичні особи, які не отримували споживчого кредиту, в подальшому залишаються один на один з колекторськими компаніями, та вимушені роками відстоювати свої порушенні права в суді, що не гарантує їм позитивного результату, з урахуванням існуючої в Україні судової практики.

З огляду на це, не зачіпаючи кримінально-правових аспектів вищевказаної проблеми, маємо запропонувати для її вирішення таке.

По-перше, оскільки технологічний розвиток істотно випереджає законодавство України у сфері захисту персональних даних, слід прискорити приведення цього законодавства у відповідність до положень Директиви ЄС № 2016/680 від 27 квітня

2016 року «Про захист фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних компетентними органами з метою попередження, розслідування, виявлення або кримінального переслідування кримінальних злочинів або виконання кримінальних покарань та щодо вільного переміщення таких даних» (en), Регламенту (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних), та Директиви 2002/58 Європейського Парламенту та Ради від 12 липня 2002 року стосовно обробки персональних даних та захисту конфіденційності у сфері електронних комунікацій.

По-друге, для надання можливості небанківським фінансовим установам, які мають ліцензію на надання коштів та банківських металів у кредит, здійснювати автентифікацію платіжних засобів споживача (позичальника), слід передбачити для них розкриття банками інформації, що містить банківську таємницю. Для цього пропонується викласти частину четверту статті 62 Закону України «Про банки і банківську діяльність» в наступній редакції:

«Банк має право надавати інформацію, що становить банківську таємницю, іншим банкам, Національному банку України, та іншим фінансовим установам, які мають ліцензію на надання коштів та банківських металів у кредит в обсягах, необхідних при наданні кредитів, банківських гарантій» далі за текстом.

По-третє, Національному банку України слід нормативно забезпечити обов'язковість проведення фінансовими установами процедури автентифікації платіжного засобу, що використовується споживачем (позичальником) для отримання кредитних коштів.

По-четверте, Національному банку України доцільно внести зміни до розділу II Положення про додаткові вимоги до договорів небанківських фінансових установ про надання коштів у позику (споживчий, фінансовий кредит), затвердженого постановою Правління Національного банку України від 03.11.2021 р. № 113, встановивши, що договори повинні містити: дані мобільного/інтернет зв'язку позичальника, які дозволяють

установити та підтвердити належність йому як користувачу електронних комунікаційних послуг певного номеру мобільного/інтернет зв'язку.

По-п'яте, проблеми, що існують із застосуванням норм Закону України «Про електронну комерцію» у сфері споживчого кредитування, не можуть бути зведені лише до проблеми із застосуванням лише електронного підпису одноразовим ідентифікатором.

З огляду на це слід визнати, що навіть за умов усунення можливості застосування вищевказаного виду простого електронного підпису у сфері споживчого кредитування, суто з причин економічного характеру, фінансові установи, що діють у сфері споживчого кредитування, не спроможні перейти до використання інших видів простого електронного підпису.

Таким чином, низькі вимоги до простого електронного підпису залишають значний простір для маніпуляцій кібершахраїв, оскільки неможливо однозначно ні встановити особу підписанта, ні перевірити, чи був документ згодом змінений. Отже мова йде про існування суттєвих ризиків, які мають місце при застосуванні у цивільному обороті не тільки електронного підпису одноразовим ідентифікатором, а й взагалі будь-якого простого електронного підпису, оскільки останній не виконує належним чином функцію автентифікації.

З огляду на вищевказане слід визнати, що в сучасних умовах лише усунення на рівні закону можливості використання у сфері споживчого кредитування простого електронного підпису може мінімізувати ризики кібершахрайства у цій сфері суспільних відносин.

Отже мова не йде про тотальну заборону використання у сфері електронної комерції України простого електронного підпису, у т. ч. електронного підпису одноразовим ідентифікатором, а лише йде про виключення можливості його застосування у сфері споживчого кредитування.

На наше переконання, лише усунення можливості застосування простого електронного підпису, у т. ч. електронного підпису одноразовим ідентифікатором, та застосування при дистанційному укладенні договорів споживчого кредиту із використанням

електронних засобів зв'язку кваліфікованого електронного підпису, що забезпечує найвищий рівень захисту, буде позитивно сприяти підвищенню рівня захисту прав споживачів фінансових послуг. Зазначимо, що такий підхід характерний для законодавства країн континентальної системи права (наприклад, згідно частини першої § 126а Німецького цивільного уложення «якщо запропонована законом письмова форма має бути заміненa електронною формою, особа, яка становить декларацію, повинна додати до неї своє ім'я та прикріпити до електронного документа свій кваліфікований електронний підпис»)¹.

Для досягнення вищевказаного стану правового регулювання суспільних відносин у сфері споживчого кредитування необхідне внесення наступних змін до законодавства України.

1. Потрібно внести зміни до абзацу першого частини першої статті 13 Закону України «Про споживче кредитування», виклавши його перше речення у наступній редакції:

«1. Договір про споживчий кредит, договори про надання додаткових та/або супутніх послуг кредитором і третіми особами та зміни до них укладаються у письмовій формі (у паперовому вигляді або у вигляді електронного документа, створеного згідно з вимогами, визначеними Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» та Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» із застосуванням кваліфікованого електронного підпису)».

2. Потрібно внести зміни до частини першої статті 9 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії», доповнивши її пунктом 4 наступного змісту:

«4. Письмова форма договору про споживчий кредит, укладеного з дотриманням вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», «Про електронну комерцію» є дотриманою, за умови використання кваліфікованого електронного підпису усіма сторонами електронного правочину».

1

¹ Bürgerliches Gesetzbuch Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://dejure.org/gesetze/BGB> (дата звернення: 10.02.2026).

Babaskin A. Simple electronic signature in the field of electronic commerce: problems and challenges

This article examines the challenges consumers face when using simple electronic signatures in e-commerce and the current stagnation in the personal lending sector. As a result, financial institutions do not always properly identify borrowers (clients) and authenticate their payment cards. As a result, consumer loans are issued in the names of borrowers who did not apply for a consumer loan, and the funds are then transferred to cybercriminals or their accomplices. Such actions are carried out by cybercriminals using simple electronic signatures, in particular electronic signatures with a one-time identifier. In order to protect consumer rights, the author proposes to eliminate at the law level the possibility of using a simple electronic signature, including an electronic signature with a one-time identifier, in the field of consumer lending, and to establish that remote conclusion of consumer loan agreements using electronic means of communication is possible only with the use of a qualified electronic signature, which has the highest level of cryptographic protection.

Keywords: written form of contract, signature, electronic signature, simple electronic signature, electronic signature with a one-time identifier, qualified electronic signature, obligation, consumer credit.

ЛЮДИНОВИМІРНІСТЬ МУНІЦИПАЛЬНОГО ПРАВА: ОСНОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ПАРАДИГМИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Останнє десятиліття стало періодом глибоких змін і масштабних викликів для українського місцевого самоврядування. Від ініціювання реформи децентралізації до боротьби за територіальну цілісність — у фокусі цих проблем та процесів було не лише сформовано нову архітектоніку публічної влади в Україні, а й, водночас, перевірено її надійність та відповідність європейським демократичним стандартам.

Схвалення розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні відкрило нові горизонти для реалізації масштабного реформаторського проекту. В його основі — ідеї субсидіарності, демократії участі, ефективного та прозорого управління, цифровізації місцевого самоврядування тощо. Вектор реформи децентралізації не лише було сфокусовано на реалізацію європейського курсу України, а й закладення міцного фундаменту для сталого розвитку територіальних громад, посилення ролі муніципальної влади та активної участі жителів у прийнятті рішень.

Ці трансформації відбувалися в умовах зростання зовнішньої воєнної загрози. Російська збройна агресія, що почалася у 2014 році та перейшла у повномасштабну фазу в 2022-му, радикально змінила контекст функціонування та алгоритм організації публічної влади територіальних громад. Війна висунула перед ними абсолютно нові та надскладні політичні, соціально-економічні та духовно-культурні завдання — від підтримки військових до координації гуманітарної допомоги, організації

евакуації населення та забезпечення правового режиму воєнного стану. Разом із тим саме децентралізація влади дозволила територіальним громадам проявити згуртованість, мобілізувати ресурси, налагодити ефективну самоорганізацію. Місцеве самоврядування стало не лише тилом держави, а й активним учасником спротиву.

Сьогоденні виклики воєнного стану та проблеми майбутнього миробудівництва переконливо доводять, що місцеве самоврядування є однією з найважливіших форм реалізації прав людини в цілому, а саме право громадян на участь у місцевому самоврядуванні — набуває конституційного значення не лише в умовах демократичних перетворень та децентралізаційних процесах, а й у протистоянні викликам російсько-української війни.

Реформа децентралізації, катастрофічні наслідки війни та виклики повоєнної відбудови — все це підвищує роль місцевого самоврядування у реалізації прав людини, покладаючи на них конкретні зобов'язання застосовувати правозахисний підхід у рамках їх функцій та повноважень. Доволі рельєфно значення місцевого самоврядування у процесах реалізації та захисту прав людини знайшли своє закріплення у Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України від 24 березня 2021 р., прийняття якої зумовлено необхідністю вдосконалення діяльності держави щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини, створення дієвих механізмів їх реалізації та захисту, розв'язання системних проблем у зазначеній сфері. Так, метою Стратегії проголошується забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як визначального чинника у процесі формування та реалізації державної політики, здійснення повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Аксіомою сучасної муніципальної доктрини є людиноорієнтованість місцевого самоврядування та його органів. Якщо у процесі організації та функціонування місцевого самоврядування втрачається його людиноцентристська сутність, якщо продовжує діяти принцип «панування» будь-якої (в тому числі й муніципальної) влади над людиною — замість «служіння» її інтересам — процес формування муніципалізму є безперспективним та позбавленим сенсу. У нових умовах людина, потрапляючи у сферу

дії муніципального права, повинна позиціонуватись не як об'єкт управління з боку муніципальної влади, а насамперед як головний адресат виконуваних нею обов'язків, у тому числі шляхом надання муніципальних послуг, тобто як суб'єкт, якому мають служити органи та посадові особи місцевого самоврядування.

Як доводиться у філософсько-правових дослідженнях, «не-ефективність захисту прав людини в сучасній Україні спричинена передусім домінуванням законницького розуміння права, його стереотипів і кодів, ототожненням права із законом, що призвело до розбалансованості законодавства, яке «адаптовувалося» до європейських стандартів, та правозахисної діяльності, орієнтованої на «букву закону». Оскільки система захисту прав людини законодавством не вичерпується, узгоджувати зі стандартами права, його цінностями та смислами необхідно всі її складові, а не лише законодавство, що органічно впливає з легістського підходу; правовий захист є цілісною системою, де всі елементи тісно пов'язані, взаємозалежні й мають бути правовими за суттю, а не лише за формою; принцип верховенства права як концентроване втілення та вираження правових стандартів є найефективнішим методом захисту прав людини»¹.

У цьому контексті, як з точки зору загальнотеоретичної юриспруденції² і теорії муніципального права³, так і практики правореалізації та правокористування, особливої актуальності набуває проблема взаємозв'язку між правом (муніципальним правом),

¹ Бордун-Комар Н. І. Захист прав людини в Україні у контексті основних типів праворозуміння : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2021. С. 20.

² Бордун-Комар Н. І. Зазнач. праця ; Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України*. Вип. 20. Львів : Край, 2009. 292 с. ; Рабінович С. П. Природно-правові засади юридичного регулювання суспільних відносин в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2010. 440 с. тощо.

³ Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Місцеве самоврядування як сфера антропологізації та антропоцентризму. The 1th International scientific and practical conference «Current issues of science and integrated technologies» (January 10–13, 2023) Milan, Italy. International Science Group. 2023. С. 195–203 ; Батанов О. В. Вплив праворозуміння на становлення та розвиток інститутів сучасного муніципального права. *Альманах права*. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики. Науково-практичний журнал. Вип. 2. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. С. 56–59 тощо.

людиною (жителем — членом територіальної громади) та суб'єктивними правами людини (муніципальними правами людини) з точки зору типів праворозуміння. При цьому лише людиноцентристська переорієнтація загальнотеоретичної юриспруденції має не тільки суттєве світоглядно-методологічне значення для осмислення актуальних проблем теорії муніципального права та муніципальних прав людини, а й «відкриває набагато ширші можливості для пошуку права в процесі практичної юридичної діяльності. Адже обсяг нормативно-правового матеріалу бурхливо і неспинно зростає, він стає все суперечливішим, а нерідко й просто хаотичним. Пошук права в цих умовах дедалі ускладнюється, тому без орієнтації на людину — найвищу, як зазначається в ст. 3 Конституції України, цінність, її права і свободи юрист-практик, навіть досвідчений, не кажучи вже про початківця, ризикує або заплутатися в нормативному лабіринті остаточно, або приймати рішення, що ґрунтуються на букві суперечливого чи й зовсім застарілого закону, тобто ставати на формально-догматичну позицію. Як наслідок, такий догматичний підхід до правозастосування врешті-решт призводить до несправедливих, неправових рішень»¹.

У реальному муніципальному житті, по суті — у практичній щоденній реалізації прав людини у територіальних громадах, саме місцеве самоврядування оптимально фіксує у собі як елементарні проблеми людської життєдіяльності, так і політичні, економічні, духовно-моральні цінності та соціальні досягнення людства у будь-якій галузі суспільного розвитку. В силу цього, відносно невеликі просторові розміри територіальних громад, локальність діяльності їх органів, здебільшого безпосередній характер взаємовідносин жителів між собою та з органами місцевого самоврядування, природний характер проблем життєдіяльності — усе це в цілому обумовлює особливу муніципальну соціальність. Адже народження людини, її здоров'я, дорослішання, навчання, працевлаштування, шлюб та сім'я, гідне старіння та смерть — у рамках цих життєвих циклів в основному

¹ Козюбра М. І. Право і людина: лінії взаємозв'язків та тенденції розвитку. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2015. Том 168. С. 4.

замикається життєдіяльність територіальної громади. Всі ці цикли та інші стадії життя людини нерозривно пов'язані із відповідними правами людини або їх групами.

Концептуально проблема взаємозв'язків права і людини пов'язана з історією розвитку праворозуміння, а її вирішення безпосередньо залежить від того, яке місце відводиться людині у формуванні, функціонуванні та розвитку права. З огляду на це, людиновимірна парадигма муніципального права формується на перетині філософії гуманізму, аксіології права, прав людини, теорії демократії, децентралізації та соціальної відповідальності територіальної громади, що перетворює місцеве самоврядування з інструмента публічної влади на механізм реалізації та захисту прав людини.

Основні детермінанти формування людиновимірної парадигми муніципального права доцільно визначати як систему ціннісних, правових, історичних, політичних, економічних, соціальних, духовно-культурних, інформаційних, екологічних та інших чинників, що зумовлюють функціонально-телеологічну переорієнтацію системи місцевого самоврядування на людину та її гідність, права, свободи, інтереси та потреби за місцем проживання.

Визначальними є наступні групи таких детермінант.

Філософсько-аксіологічні детермінанти: гуманістична концепція — визнання людини вищою соціальною, конституційною та муніципальною цінністю, а прав людини — метою і змістом діяльності місцевого самоврядування; антропоцентризм — зосередження муніципального права не лише на владно-організаційних механізмах, а на забезпеченні умов для самореалізації особистісного потенціалу людини у територіальній громаді; концепт людського розвитку — спрямованість муніципальної політики на якість життя, участь людини у муніципальному житті, сталий розвиток територіальної громади та її соціальну безпеку, справедливості тощо.

Нормативно-правові детермінанти: конституційне закріплення системи прав людини та гарантій їх реалізації та захисту, в тому числі на муніципальному рівні; конституційне визнання та гарантування місцевого самоврядування та його основоположних принципів; міжнародно-правові стандарти прав людини та

муніципальної демократії; законодавче регулювання засад місцевого самоврядування; розвиток муніципального статутного права тощо.

Історичні детермінанти: вивчення, шанування, збереження та розвитку історичних традицій громадоправства та особливостей муніципального життя, які впливають на розбудову та зростання муніципальної демократії сіл, селищ, міст, формування та функціонування територіальних громад як первинних суб'єктів місцевого самоврядування тощо.

Політичні детермінанти: розвиток громадянського суспільства та активізація участі жителів у місцевому житті, стратегічному плануванні; адміністративний контроль за органами місцевого самоврядування, їх публічна підзвітність, прозорість рішень, дотримання етичних стандартів, цифрова демократія; посилення ролі та значення муніципальної ідентичності, розвиток самоорганізації та політичної довіри в межах територіальної громади.

Економічні детермінанти: фінансова спроможність територіальних громад, розвиток муніципальних ресурсів для реалізації економічних, соціальних і сервісних функцій; економіка участі, співволодіння, співкористування та співрозпорядження муніципальними ресурсами, просторове планування, розвиток муніципальної економіки та середнього бізнесу; цифрова трансформація муніципального економічного простору, е-бюджет, відкриті дані, «розумні територіальні громади» тощо.

Духовно-культурні детермінанти: загальна, конституційна та муніципальна правова культура та правосвідомість жителів, усвідомлення свого статусу як суб'єктів місцевого самоврядування — членів територіальних громад; розвиток традицій громадського самоврядування; освіта і просвіта у сфері муніципального права та локальної демократії, формування компетентного жителя — члена територіальної громади як партнера муніципальної влади, здатного усвідомлювати свою відповідальність за стан місцевого життя тощо;

Європейсько-інтеграційні та глобалізаційні детермінанти: європейські стандарти *good governance* (відкритість, участь, відповідальність, ефективність, відповідність (узгодженість)); Цілі сталого розвитку ООН (насамперед, ЦСР № 11 «Сталий розвиток

міст і громад»); взаємодія з інститутами Ради Європи, ЄС з метою реєстрації принципів належного місцевого врядування тощо.

Безпекові та поствоєнні детермінанти: відновлення соціальної згуртованості у територіальних громадах, насамперед, які знаходились в окупації та постраждали від війни; розбудова системи муніципальної стійкості та орієнтація муніципальної влади на захист життя, гідності та здоров'я людини у територіальній громаді; переосмислення концепції безпеки у контексті викликів та проблем муніципального життя територіальних громад тощо.

Особливе значення мають *екологічні детермінанти*. Адже екологічна безпека визнається складовою права на безпечне довкілля, а місцеве самоврядування має відповідати за створення здорового середовища проживання людини. Зміна клімату, забруднення повітря та води, збільшення відходів, урбанізація та деградація зелених зон — все це породжує потреби адаптації соціуму на рівні громад, має вплив на здоров'я мешканців, збільшує навантаження на інфраструктуру міст та призводить до зниження якості життя.

Ці процеси безпосередньо впливають на повсякденне життя людини, а тому змінюють зміст не лише муніципальної компетенції, а й муніципального права в цілому. Екологічна демократія та екологічний конституціоналізм починаються на місцевому рівні. Йдеться, наприклад, про розвиток зелених зон та міської екосистеми, роздільний збір відходів, розвиток екологічного муніципального транспорту, розробку та реалізацію локальних кліматичних програм та стратегій тощо. Це формує абсолютно новий зміст муніципальної правосуб'єктності органів місцевого самоврядування: від адміністрування до гарантування екологічної безпеки людини.

Екологічні детермінанти спричиняють трансформацію муніципального права з «управлінського» на право гарантування якості життя, обумовлюють інтеграцію екологічних прав у систему муніципальних прав людини та формування нової моделі муніципальної відповідальності. Тобто в умовах сьогодення вони формують людиновимірну та екогуманістичну парадигму муніципального права через усвідомлення того, що громада — це не лише

адміністративна одиниця, а простір безпечного, гідного та екологічно збалансованого життя людини.

Усе це підтверджує, що вся стратегія становлення повноцінної системи місцевого самоврядування, дієздатних територіальних громад та розвитку нової парадигми українського муніципального права нерозривно пов'язані з проблематикою прав людини, в тому числі забезпеченням прав людини у сфері місцевого самоврядування в цілому та, особливо, конституційного права громадян на участь у місцевому самоврядуванні.

Ці права є невід'ємними цінностями демократичного суспільства та держави — конституційною та муніципальною цінністю, завдяки послідовному та системному втіленню якої існує та стабільно функціонує не лише громадянське суспільство, а його державна організація — конституційна держава.

З огляду на це, подальші етапи реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади мають відбуватися на основі концептуально нової муніципальної моделі людиновимірності та громадоцентризму.

Batanov O. The human dimension of municipal law: key determinants in shaping a new paradigm amid contemporary challenges

This paper examines the issue of human rights implementation in local self-government from the perspective of shaping a new doctrine of Ukrainian municipal law. The phenomenology of municipal human rights is examined in the context of their emergence, development and understanding as a central institution of national municipal law. The main determinants of the formation of a human-centred paradigm of municipal law are presented and explained.

Keywords: municipal law, municipalism, local self-government; local democracy; public authority; municipal authority; territorial hromadas; resident — member of a territorial hromadas; municipal status of a person; municipal human rights.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ ПРАВА

Комплексний характер проблеми юридичної безпеки суб'єктів українського права припускає багатоплановість поставлених питань, необхідність звернення до літератури, яка освітлює різні аспекти теми в рамках соціології, філософії та історії права, конституційного, адміністративного права, кримінального, цивільного процесу та інших галузей права.

Юридична безпека у сучасному правознавстві лише поступово набуває рис цілісної категорії, спроможної відігравати роль орієнтиру для державної політики та публічного управління. Тривалий час вона залишалася в тіні таких усталених понять, як правопорядок, законність, правова стабільність, що унеможливлювало її повноцінне розкриття як самостійного явища публічного права. Водночас дедалі очевиднішим стає те, що в умовах наростання внутрішніх і зовнішніх загроз, гібридних форм деструктивного впливу на правову систему держави, потребує особливої уваги саме категорія юридичної безпеки як синтетичний публічно-правовий інструмент забезпечення цілісності правового середовища.

Юридична безпека — це гарантований адміністративно-правовими механізмами стан правової визначеності, захищеності та стабільності функціонування публічної влади, в межах якого забезпечується реалізація суб'єктивних прав, недопущення зловживань владою, ефективність правозастосування та відповідальність органів виконавчої влади перед законом і суспільством.

У контексті публічного права юридична безпека охоплює такі змістовні елементи: стійкість і передбачуваність правового регулювання (нормативна визначеність, стабільність законодавства); ефективність механізмів захисту права (доступ до правосуддя, адміністративний захист, превенція порушень); недопущення

зловживань владою (гарантії протидії свавіллю, наявність механізмів оскарження, відкритість публічного управління); системність і послідовність правозастосування (рівність перед законом, єдність практики); захищеність від правових ризиків (у т. ч. у сфері нормотворення, адміністративної дискреції, цифровізації публічних послуг).

На відміну від традиційного розуміння безпеки у силовому або кримінально-правовому сенсі, юридична безпека в межах публічного права передбачає не стільки захист від зовнішньої загрози, скільки створення гарантованого простору реалізації прав, законних інтересів і публічної компетенції. Це передбачає не лише наявність інститутів, а й належну якість правових норм, прозорість процедур і відповідальність суб'єктів публічного управління.

Як наголошував В. Б. Авер'янов, «завдання адміністративного права — не лише регулювати публічну діяльність, а й обмежувати її в ім'я права, забезпечуючи безпеку від свавілля. У цьому сенсі безпека — не стільки охорона, скільки правова обґрунтованість державної дії»¹.

Доктринально юридична безпека є містком між правовою і державною безпекою, оскільки обумовлює внутрішню легітимність функціонування держави та її публічних інституцій. У цьому зв'язку вона повинна розглядатися як структурний компонент національної безпеки, закріплений на рівні стратегічних документів, з відповідними показниками, індикаторами й процедурою оцінювання.

Отже, юридична безпека в системі публічного права — це не лише об'єкт державного захисту, а й цілісний правовий режим, який забезпечує правову сталість, формує довіру до публічної влади та виступає базою для реалізації фундаментальних прав і свобод людини. Така позиція відкриває шлях до її адміністративно-правової конкретизації — у вигляді механізмів, інструментів і процедур, які й стануть предметом подальшого аналізу.

«Юридична безпека — це не просто елемент національної безпеки, а критерій якості публічної влади, рівня її передба-

¹ Авер'янов В. Б. Зміна домінант у доктринальному тлумаченні предмета адміністративного права. *Правова держава*. 2005. Вип. 16. С. 321.

чуваності, здатності дотримуватись правових процедур і гарантувати виконання власних рішень»¹.

Історично склалися два основні підходи до забезпечення безпеки держави: охоронний і конкурентний.

Сутність першого підходу пов'язана з усвідомленням безпеки як сукупності заходів виключно обмежувального характеру, що призводить до такого розуміння ролі держави, яка фактично отожднює його силу з правом на свавілля (формула: «сила (влада) — джерело права»). Формується соціальне середовище, що характеризується високою вірогідністю використання примусових форм вирішення конфліктів. Виявляється відсутність (або крайня нерозвиненість) політичних, правових, етичних, економічних, соціальних обмежень свавілля з боку держави. На передній план висуваються силові характеристики безпеки.

Оскільки при охоронному підході закони приймаються з однією метою — підвести правові підстави під суб'єктивне бачення і дії влади, то саме держава та її структури виявляються головними дієвими чинниками при визначенні цілей і засобів безпеки країни.

Інтереси безпечного розвитку вимагають не відмови від примусу, а розробки більш цивілізованих способів його застосування, розширення арсеналу таких засобів і методів, підвищення ефективності шляхом більшої вибіркової, прицільної дії, витіснення примітивних і жорстоких форм насильства.

Якщо в найближчій перспективі життя неможливе без примусу, держава має раціонально й ефективно впливати на перебіг подій у бік його гуманізації. Тоді державний суверенітет усвідомлюватиметься як інститут соціальної відповідальності, обмежений у своїх домаганнях, а безпека соціальної системи, у тому числі й держави, почне сприйматися не як сукупність охоронних заходів влади, а як стан життєздатності країни (нації), стратегія, спрямована насамперед на забезпечення життєво важливих національних інтересів (а не тільки їх державний захист). У цьому полягає суть конкурентної концепції безпеки (формула:

¹ Плахотнюк Н. М. Адміністративне право і управлінська стабільність: виклики сучасності. *Юридична Україна*. 2022. № 10. С. 51.

«право — джерело сили (влади)»). Її основними аспектами виступають такі:

психологічний — у суспільній свідомості домінує уявлення про те, що тільки волевиявлення громадян і закони (юридичні норми), які регламентують механізми і процедури формування й функціонування державних інститутів, їх прозорість дають право на владу, реалізацію сукупного інтересу в межах держави;

політичний — джерелом влади виступає народ, який має право здійснювати державну владу безпосередньо (референдуми) або доручати реалізацію своєї влади органам центральної влади і місцевого самоврядування;

правовий — функція права полягає в закріпленні в законах життєво важливих інтересів країни і взаємну відповідальність особи, суспільства і держави по забезпеченню безпеки, а також юридичному обґрунтуванню балансу їх інтересів у сфері безпеки, характеру, рівню і ступеня ймовірності загроз цим інтересам;

соціальний — підпорядкування інтересам суспільства державних інститутів, високий ступінь зацікавленості громадян у забезпеченні безпеки країни, їх соціальна активність; оптимальний рівень згоди по базових цінностях суспільства, одночасно пов'язаний з наявністю механізмів альтернативності та конкуренції поглядів (концепцій, парадигм і т. п.) на шляхи, темпи, терміни реалізації соціальних проблем і процедур їх узгодження на рівні певних соціальних груп, еліт, держави, суспільства.

Держава, що функціонує в подібних концептуальних рамках, створює умови (насамперед, політико-інституціонального характеру) для прогресу країни, а суспільство зі свого боку має в своєму розпорядженні орієнтири, стимули і ресурси для розвитку в цьому напрямі. Парадигма безпеки концентрується навколо принципів прозорості суспільства, його плюралізму і конкурентності, демократичних методів розв'язання соціальних проблем (переговорний процес, погоджувальні процедури, економічні важелі тощо), захисту прав і свобод громадян¹.

¹ Цветков В. В. Публічне управління в умовах викликів правовій системі: теоретико-правовий аналіз. *Держава і право*. 1999. № 54. С. 139.

Проблеми ефективності та якості інституційного забезпечення юридичної безпеки держави є ключовими з позицій адміністративного забезпечення юридичної безпеки держави.

Ефективність забезпечення юридичної безпеки держави залежить разом з іншими чинниками від формування оптимальної правової системи суспільства, створення «чинних» нормативних актів, тобто нормативних актів, що досягають цілей правового регулювання, встановлення режиму безумовного виконання законів і підтримки правопорядку в країні. Законність як соціальну цінність необхідно охороняти, забезпечуючи дотримання, наприклад, таких умов, як повнота конституційного законодавчого врегулювання суспільних відносин, стабільність основних правових норм та інститутів, дієвість правових гарантій, відповідальність за порушення вимог закону.

Bezzubov D. Administrative and Legal Efficiency of ensuring Legal Security of Legal Subjects

The article is devoted to the doctrinal analysis of legal security as an independent public-law category and to the study of its administrative-legal provision through the prism of effectiveness of public authority. The author substantiates that legal security should not be reduced to traditional concepts of legality, law and order, or formal stability of regulation, but must be understood as a guaranteed state of legal certainty, predictability and protection of subjects of law, ensured by administrative-legal mechanisms of public governance.

It is argued that legal security performs a system-forming function in modern public administration, acting simultaneously as a condition for the realization of subjective rights, a limitation of public power, and a criterion for the quality and legitimacy of administrative activity. Special attention is paid to the role of effectiveness as an implicit principle of administrative law, which determines the capacity of executive authorities to ensure legal security in conditions of systemic risks, hybrid threats, and institutional transformation of the state.

The article develops a conceptual distinction between protective and competitive models of security and demonstrates that the

administrative-legal model of legal security is based on the primacy of law as the source of public power, procedural guarantees, proportionality of administrative intervention, and accountability of executive authorities. Legal security is substantiated as a structural component of national security and national resilience, requiring normative consolidation, institutional indicators, and mechanisms for evaluation.

Keywords: legal security, administrative law, effectiveness of public authority, public administration, national security, national resilience, executive authorities, rule of law, legitimacy, administrative-legal mechanisms.

РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ У ЗАХИСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Світовий досвід з усією очевидністю засвідчує, що захист прав людини навіть у мирні, безконфліктні часи є надзвичайно складним процесом, який потребує спільних, узгоджених зусиль держави, суспільства, міжнародної спільноти. В умовах воєнного стану, запровадженого в Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, виявились нові проблеми, які потребують як невідкладного тактичного, так і стратегічного врегулювання з огляду на подальші перспективи демократичного розвитку держави й суспільства. Водночас стресова ситуація, що опанувала країну від 2022 року, стимулювала динамічний розвиток нових механізмів правового захисту людини і громадянина, конструктивних правозахисних ініціатив. Відтак захист прав людини в умовах сучасної України стає одним із головних показників, що засвідчує спроможність державних органів задіяти власні можливості та консолідувати суспільство на захист демократичних цінностей в умовах війни. У відповідності з цим доцільно окреслити основні проблеми, що постали в системі захисту прав і свобод людини і громадянина та спробувати визначити напрями і засоби їхнього вирішення. До таких проблем, не претендуючи на всеохопність, можна віднести наступні.

1. Узгодження внутрішнього і зовнішнього контролю за дотриманням прав і свобод. Інституційні механізми контролю за дотриманням прав і свобод людини в умовах воєнного стану формуються на двох рівнях — національному й міжнародному. При цьому «національні органи виконують первинну функцію забезпечення прав і свобод, а міжнародні структури — функцію контролю, моніторингу та притягнення до відповідальності за їх

порушення»¹. Навіть найефективніші державні структури у світі не змогли б упоратися з безмежною кількістю злочинів, що по-стали в умовах широкомасштабної російсько-української війни. А отже, національна система захисту прав людини перевантажена об'єктивно. До цього додається обмежений доступ до наднаціональної юрисдикції. Як наслідок, люди не завжди можуть реалізувати право на звернення до міжнародних судів. І саме в результаті цієї війни виявилось, що і в міжнародному праві наявні серйозні прогалини щодо реального захисту прав людини.

У відповідності з вищезазначеним потрібне перезавантаження системи міжнародної колективної безпеки, національної безпеки, відновлення миру і безпеки в Україні, в європейському та інших регіонах сучасного світу. Національні слідчі, експерти мають працювати разом з міжнародними партнерами з тим, щоб утвердити невідворотність покарань за воєнні злочини. У цьому контексті доцільним може послугувати міжнародний досвід Хорватії під час війни 1991–1995 рр. Інституційна система захисту прав людини цієї країни базувалася переважно на діяльності парламентського комітету з прав людини та омбудсмена, який документував порушення гуманітарного права. Зазначені інститути узгоджено й активно співпрацювали з Міжнародним трибуналом щодо колишньої Югославії, зі структурами ООН, з Радою Європи та іншими міжнародними правозахисними організаціями.

2. Збалансування національної безпеки із системою захисту прав і свобод з урахуванням вимушених обмежень. Як відомо, воєнний стан зумовлює обмеження прав і свобод з метою забезпечення національної безпеки. Відповідно виявляється суперечність: з одного боку, слід захищати права людини на основі дотримання демократичних цінностей, а з іншого — необхідно забезпечити обороноздатність держави, збереження її територіальної цілісності. За воєнного стану свобода слова зазвичай піддається обмеженням. Влада може запроваджувати цензуру на медіа, що обмежує доступ громадян до об'єктивної інформації. Це не тільки загрожує праву на інформацію, але й може спотворити

¹ Ніколенко Л. М. Захист прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2025. Серія Право. Вип. 91: частина 1. С. 211.

громадську думку. Окрім того, може мати місце конфлікт між індивідуальними й публічними інтересами.

За цих умов державні органи (Президент України, Верховна Рада України, Кабінет міністрів України та ін.) повинні забезпечити баланс між безпекою та свободою слова, зокрема, шляхом розвитку альтернативних каналів комунікації, що можуть допомогти в забезпеченні правдивої інформації. Важливими є захист персональних даних від випадкових втрати або знищення, від незаконної обробки; державних інформаційних ресурсів, ІТ-систем об'єктів критичної інфраструктури, державних реєстрів. Обробка персональних даних має бути пропорційною та здійснюватися лише для конкретних, законних цілей. Хоча Конституція України та інші нормативно-правові акти допускають певні обмеження прав громадян, вони мають бути обґрунтованими, обмеженими у часі та застосовуватися відповідно до демократичних принципів та принципу верховенства права. Особливої актуальності в період воєнного стану набуває проблема захисту прав громадян, які виконують свій конституційний обов'язок по захисту власної держави. «Трансформація адміністративно-правового забезпечення прав військовослужбовців та членів їхніх сімей має охопити всі сфери життя країни. Саме під час воєнного стану найбільш нагальною потребою є реалізація принципу “держава для людини”, а не “людина для держави”»¹. Йдеться про наступне: неприпустимість обмеження прав військовослужбовців без відповідного обґрунтування та чіткого визначення меж такого обмеження; забезпечення належним адміністративно-правовим механізмом гарантій для вказаної категорії осіб права на життя, права на рівність перед законом, права на повагу та гідність; додержання з боку державних органів умов виправданості втручання в права військовослужбовців та членів їх сімей відповідно до вимог Європейської конвенції з прав людини. Такі заходи спрямовані на захист інтересів суспільства, підтримання громадського порядку та безпеки, забезпечення прав і свобод усіх громадян.

¹ Макарова Т. Актуальність захисту прав військовослужбовців під час воєнного стану в Україні відповідно до Європейської конвенції з прав людини. *Публічне право*. 2024. № 1 (53). С. 43.

3. Урахування неповторних реалій, пов'язаних з агресією РФ та окупацією значної частини українських територій.

Механізм захисту прав людини під час військових дій виявляється недостатньо ефективним через повсюдну нестабільність, спричинену агресією та окупацією частини територій. «Основна проблема забезпечення прав людини та громадянина в Україні в умовах воєнного стану зумовлюється «неготовністю» існуючих за мирних часів правових механізмів забезпечення прав і свобод до їх захисту під час війни, коли противник вдається до масового порушення прав людини, нівелюючи при цьому положення міжнародних договорів, дотримання яких є для нього обов'язковим»¹. Така ситуація насамперед обмежує доступ громадян до правосуддя. Притягнути до відповідальності винних осіб на сьогодні в основному нереально, оскільки постають відсутність узгоджених механізмів моніторингу та відновлення порушених прав, недостатність правдивої інформації з окупованих територій щодо порушення прав. Відповідно «без належного механізму реалізації права людини і громадянина стають декларативними, оскільки без нього вони існують виключно *de jure* і не мають жодної цінності ні для окремої особи, ні для народу в цілому»². Не вирішеними до кінця проблемами залишаються труднощі в забезпеченні прав внутрішньо переміщених осіб, осіб на окупованих територіях та прав дитини.

Отже, для держави стає необхідним створення нових, надійних механізмів захисту прав людини, які повинні включати положення про компенсацію за майнову шкоду, завдану внаслідок обстрілів, пов'язаних з конфліктом, обов'язкове документування порушень прав людини та притягнення до відповідальності винних осіб, зокрема, за такі злочини, як геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності. Такі заходи мають важливе значення для дотримання принципів прав людини, сприяння правосуддю та зміцнення стійкості суспільства під час кризи. Особливого

¹ Пошиванюк Т. Проблеми забезпечення права на захист під час війни. *Публічне право*. 2024. № 3 (55). С. 9.

² Толкачова А. І. Проблеми забезпечення прав людини в Україні в умовах війни. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 2–4. С. 80.

значення в складних умовах набувають дистанційні форми судочинства, оскільки діяльність у прифронтових територіях ускладнена, а в окупованих регіонах — неможлива. З метою збору доказів щодо кожного кримінального та іншого правопорушення, яке було скоєно через збройну агресію Російської Федерації, уже створено міжурядову платформу для формування доказової бази злочинних дій.

4. Задіяння реальних та потенційних можливостей державних органів у системі захисту прав людини і громадянина. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Однак, в умовах воєнного стану можливості державних органів зазнають трансформації та диверсифікації. Відповідальність за контроль над збройними силами та забезпеченням безпеки держави і громадян бере на себе військова влада. Контроль Верховної Ради України зазнає обмежень через пріоритетність оборонних рішень і зменшення прозорості урядових процедур. Уповноважений Верховної Ради України здійснює моніторинг дотримання прав людини (щодо переміщених осіб, військовополонених, цивільних заручників, постраждалих від катувань), однак його можливості на окупованих територіях мінімальні. Конституційний Суд України оцінює конституційність обмежень прав, однак він теж має певні труднощі, оскільки з'являються ситуації, яких не було й не могло бути до збройного вторгнення Російської Федерації. Президент України в умовах воєнного стану здійснює значний обсяг повноважень як гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, прав і свобод людини і громадянина. Внаслідок перевантаження інституту президенства можуть виникати проблеми щодо першочергового вирішення нагальних проблем, пов'язаних із правами людини і громадянина. Діяльність Кабінету Міністрів України ускладнюють процедури мобілізації, евакуації, використання ресурсів для оборони, необхідність діяти в координації з Генеральним штабом Збройних Сил України. На думку фахівців, встановлені державою обмеження прав і свобод громадян на період воєнного стану є достатньо вичерпними, їх розширення є недоцільним, оскільки й за наявних умов окремі спроби зловживання

органами державної влади своїми повноваженнями викликають негативну реакцію¹.

Потрібна адаптація державних органів до умов воєнного стану, що має включати: реформування судової системи України, удосконалення механізмів судового та прокурського контролю; мінімізацію порушень права на приватне життя у кримінально-процесуальній та оперативно-розшуковій діяльності; забезпечення справедливої компенсації пошкодженого чи втраченого в умовах війни майна; чітке нормативне визначення категорій осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії; прозорість у використанні отриманих даних, уникнення незаконного розголошення конфіденційної інформації (насамперед це стосується використання сучасних технологій, які значно розширили можливості для спостереження та збору інформації, але водночас підвищили ризики порушення приватності); подолання формальних процедур щодо розгляду скарг, які надходять від громадян щодо порушення їх прав і свобод; розширення спектру безкоштовного надання юридичної підтримки та інформаційних послуг; особливу увагу до зростання правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, агресивною поведінкою, зумовленими зростанням рівня стресу, тривоги, економічної нестабільності (відповідно сьогодні вже недостатньо зусиль Національної поліції України шляхом оперативного реагування на правопорушення, потрібна активна співпраця державних та громадських структур, посилення інформаційної роботи з населенням на місцевому рівні).

5. Формування цілісного стратегічного бачення післявоєнної моделі правового порядку, пов'язаного із захистом прав і свобод людини і громадянина. Сучасні виклики можуть стати каталізатором для побудови сучасної правової системи, здатної ефективно захищати права кожного громадянина незалежно від обставин. Відповідно зміцнення системи захисту прав людини в Україні вимагає не лише подолання нагальних викликів, а й

¹ Дерев'янюк С., Клюб Р. Зловживання обмеженнями прав і свобод людини в умовах воєнного стану: загрози та наслідки для демократичного устрою. *Вісник Прикарпатського університету*. 2025. Вип. 21. С. 107.

стратегічного бачення майбутнього. Найголовнішим у цій стратегії має стати справедливий мир для України, який «означає відновлення спільними зусиллями держави й суспільства територіальної цілісності, збереження сильної армії, відшкодування збитків, завданих війною, визволення усіх полонених, повернення викрадених дітей, притягнення винних до відповідальності за злочини». Поряд із цим важливо зберегти і примножити «повагу до людської гідності, забезпечення безпеки та стабільності, створення умов для сталого розвитку та примирення», утвердити підхід, згідно з яким саме людина є найвищою цінністю»¹. Стратегія майбутньої повоєнної відбудови повинна передбачати створення суттєво оновленої, стійкої, прозорої правової системи, орієнтованої на реальний правовий захист людини. Реформа правової системи має бути спрямована не лише на зміну законодавства, а й на утвердження нових етичних стандартів і професійних практик. Важливим аспектом у цьому процесі є формування довіри громадян до державних інституцій, які відповідають за забезпечення їхніх прав. Без довіри до судової системи, правоохоронних органів та органів влади навіть найкращі правові гарантії залишаються формальними.

Horbatenko V. The role of State Bodies in the protection of Human Rights during the period of Martial Law

The role of state bodies in protecting human rights during the period of martial law in Ukraine in the context of the large-scale Russian-Ukrainian war is characterized. The main problems in this area and the means of their solution are considered. Such problems include: coordination of internal and external control over the observance of rights and freedoms; balancing national security with the system of protection of rights and freedoms, taking into account forced restrictions; taking into account the unique realities associated with Russian aggression and occupation of a significant part of Ukrainian territories; involving the real and potential capabilities of

¹ Горбатенко В. П. Пізнання справедливості як правової і політичної цінності. *Українська парадигма справедливого суспільства: правові та політичні аспекти: науково-аналітична доповідь* / кол. авт. ; за ред. І. О. Кресіної. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України; «Талком», 2025. С. 67–68.

state bodies in the system of protection of human and civil rights; forming a holistic strategic vision of the post-war model of the legal order related to the protection of human and civil rights and freedoms.

Keywords: state bodies, protection of human and civil rights, Russian-Ukrainian war, martial law, national security, justice, just peace.

РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ КОРЕКТНОСТІ У ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ВЛАДОЮ ТА СУСПІЛЬСТВОМ ЯК МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

У процесі Євроінтеграції України й переходу до європейських стандартів важливою проблемою є побудова ефективної взаємодії державної влади і громадськості. Тому що, по-перше, в демократичному громадянському суспільстві ефективна взаємодія між владою та суспільством є запорукою реалізації в країні демократичних цінностей; по-друге, сприяє налагодженню партнерських відносин між владою та громадянами; по-третє, покращує розуміння громадськістю «соціально-економічних процесів, що відбуваються в державі, тому є індикатором успішної імплементації державних реформ»¹; по-четверте, будується модель державно-громадського управління, засноване на співпраці державних і громадських інститутів.

Одним із важливих чинників ефективної взаємодії між владою та суспільством стає *ідеологія політичної коректності*, що сформувалась у боротьбі за права меншин, як система цінностей, що базується на повазі, толерантності та визнанні різноманітності. Оксфордський словник визначає «політичну коректність, як уникання певних поглядів, вчинків і перш за все, форм висловлювання, які завдають шкоди і можуть сприйматись як образа»².

¹ Коврига О. С. Взаємодія органів державної влади з громадськістю в системі державного управління України. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : Державне управління*. Том 31 (70). № 2. 2020. С. 110.

² Crowther J. Kavanagh K. Oxford guide to British and American culture: for learners of English. Oxford: Oxford University Press, 2015. P. 418.

Запровадження ідеології політкоректності у взаємодії влади з громадськістю сприяє підвищенню довіри громадян до органів влади, формуванню інклюзивного публічного простору та запобіганню соціальним конфліктам. Взаємна довіра є основою взаємодії влади з громадськістю, тому має правовий характер і базується на принципах свободи, рівності, солідарності, добробуту і справедливості, спрямована на досягнення блага окремого члена суспільства, відображає процес реалізації спільних дій владних суб'єктів з громадськістю в рамках громадянського суспільства. У демократичному суспільстві громадськість стає дієвим партнером державної влади щодо процесів суспільних перетворень.

Важлива роль громадськості у взаємодії з владою полягає у обговоренні важливих для них питань, реалізації спільних проєктів, забезпеченні прозорості й підзвітності влади. Вважаємо, що діалог державної влади з громадськістю в публічному просторі дозволяє владі отримувати інформацію про потреби та інтереси громадян, а громадянам — транслювати власні запити. Такий діалог влади з громадськістю дозволяє легітимізувати діяльність влади і отримати довіру до її дій. На нашу думку, підвищення взаємодії державної влади з громадськістю — це комплекс заходів для встановлення взаємопорозуміння, забезпечення прозорості та залучення громадян до управління державою¹.

Тому одним із таких заходів є запровадження ідеології політичної коректності у взаємовідносинах влади й громадськості. Ідеологія політкоректності як соціально-культурний феномен, виражає принцип рівності та недискримінації. Передбачаючи усвідомлену відмову від висловлювань, дій, які принижують честь, гідність або права будь-якої соціальної групи. Вона спрямована на боротьбу з дискримінацією різних груп населення та базується на принципах захисту прав і свобод людини та громадянина, політкоректних норм поведінки, лояльного ставлення до представників різних меншин, щоб уникнути їх дискримінації. Запровадження ідеології політкоректності є «інструментом попередження

¹ Коврига О. С. Знач. праця. С. 113.

й пом'якшення гострих соціальних конфліктів, підвищення політичної й правової культури суспільства»¹.

Для українського суспільства ідеологія політкоректності набуває особливої ваги у зв'язку, по-перше, з демократизацією політичного життя; по-друге, переосмисленням радянських стереотипів; по-третє, євроінтеграцією та реформою публічного управління. У контексті державного управління політкоректність виконує функцію нормативно-поведінкового, морально-етичного спілкування через використання політкоректної лексики (евфемізмів), що «продиктоване тенденціями до ігнорування негативних найменувань»². Таке спілкування спрямовує державних службовців на врахування інтересів громадян, не зважаючи на національність, релігію, культуру, соціальний статус чи світогляд.

Отже, ідеологія політкоректності в державному управлінні виступає механізмом підвищення легітимності державних рішень через прозору, поважну та інклюзивну комунікацію. Застосування ідеології політкоректності у взаємодії державної влади з громадськістю створює умови для конструктивного діалогу між ними, підвищення громадської довіри до дій державної влади, покращення її іміджу через формування образу державної влади як відкритої, справедливої та чутливої до потреб громадян. У суспільстві відбувається зниження рівня конфліктності, уникнення провокативних або дискримінаційних висловлювань у публічних заявах, що зменшує ризики соціальної напруги. Політкоректна взаємодія стимулює представників різних спільнот брати участь у громадських консультаціях, публічних слуханнях, владних ініціативах.

Політичну коректність у публічно-владній комунікації доцільно позиціонувати не як «модний стиль мовлення» чи суто етикетну вимогу, а як правозахисний механізм, що підтримує виконання державою її конституційного та міжнародно-правового

1

¹ Колядич Ю. В., Хоцянівська І. В. Політкоректність у сучасному мовному просторі. *Modern researches in philological science*. Riga: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2020. Р. 154. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-37-2/10>

² Андріяш В. І., Євтушенко Н. О. Евфемізми в публічному дискурсі — механізм політкоректної мовної поведінки. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2022. № 2 (62). С. 10.

обов'язку поважати, захищати й забезпечувати права людини. У сфері публічного управління слово має нормативну вагу: формулювання в офіційних повідомленнях, роз'ясненнях, проєктах рішень, публічних виступах і навіть у типових формах звернень можуть або підтверджувати рівність та гідність людини, або — інколи непомітно — закріплювати практики виключення, стигматизації та дискримінації. Саме тому політкоректність працює як процедурний запобіжник: вона задає рамки, які не допускають приниження, знеособлення, упереджених узагальнень, «ярликів» і натяків на «нижчу цінність» певних груп. У правозахисному вимірі це означає підтримку базових прав — передусім права на повагу до людської гідності, рівність перед законом, недискримінацію, а також права на участь у публічних справах без ризику бути висміяним, знеціненим чи витісненим із дискусії¹.

Політкоректність як механізм захисту прав людини і громадянина проявляється не лише в доборі лексики, а й у інституційних практиках, які можна закласти в управлінські процеси. Йдеться про стандарти службової етики, комунікаційні протоколи, правила ведення публічних консультацій, модерацію громадських обговорень, підготовку спікерів і пресслужб, а також внутрішні процедури «перевірки на дискримінаційні ризики» для офіційних текстів (оголошень, інформаційних матеріалів, звітів, пояснювальних записок, інструкцій)². У такій процедурі ключовим є принцип: держава описує громадян не як «проблемні категорії», а як носіїв прав і законних інтересів. Отже, політкоректність підсилює гарантії рівного доступу до публічних послуг і процедур — тобто підтримує права людини вже на рівні повсякденної адміністративної практики.

У правовому сенсі політкоректність може бути пов'язана з ідеєю належного (доброго) врядування, коли комунікація влади є передбачуваною, поважною, недискримінаційною та орієнто-

¹ Skrypnik O., Zhovnirchik Y., Shamrayeva V., Tsumarieva N., Bandura I. Structure of legal consciousness in the system of human rights: civilizing and psychological aspect of the development of the society: *Estructura de la conciencia jurídica en el sistema de Derechos Humanos: Aspecto civilizador psicológico del desarrollo de la sociedad. Cuestiones Políticas*. 2023. № 41 (78). PP. 116–127.

² Андріяш В. І., Євтушенко Н. О. Знач. праця.

ваною на потреби людини¹. Це проявляється у здатності державних органів пояснювати рішення так, щоб не створювати «другого сорту» громадян, не ділити людей на «гідних» і «негідних», не підміняти аргументи стереотипами. Правозахисний ефект тут подвійний. По-перше, політкоректність підтримує процедурну справедливість: коли громадянин отримує повагу в процесі взаємодії, він має більше підстав вважати процедуру чесною, а рішення — легітимним. По-друге, вона працює як елемент попередження дискримінації: завдяки стандартам комунікації зменшується ризик того, що дискримінаційні уявлення непомітно «просочаться» в документи, практики обслуговування чи публічну політику. Особливо це важливо у спілкуванні з групами, які історично були уразливими до дискримінації або упередженого ставлення. Правозахисна комунікація не означає «особливих привілеїв», а означає рівність поваги й рівність правового статусу в публічному просторі.

Окремо слід наголосити на превентивній природі політкоректності як механізму захисту прав людини і громадянина. Вона не лише «виправляє» помилки, коли конфлікт уже виник, а запобігає ситуаціям, у яких гідність людини порушується ще до того, як починається дискусія по суті. У практичному вимірі це означає зниження кількості «тригерів» соціальної напруги: коли офіційна риторика не містить принижень і стигми, громадяни менш схильні сприймати державу як ворожу або несправедливу². Звідси — зміцнення довіри як наслідок правозахисного підходу: довіра зростає тоді, коли людина відчуває, що її визнають суб'єктом прав і ставляться до неї з повагою незалежно від ідентичності, досвіду або статусу. Водночас важливо підкреслити: політкоректність не повинна перетворюватися на «мовчання про проблеми». Її правозахисна сила полягає в іншому — вона дає можливість говорити про складні, конфліктні, чутливі питання прямо, але мовою, що не порушує гідність і не провокує дискримінацію.

¹ Влада і суспільство: діалог через громадські ради : монографія / Ю. Ж. Шайгородський, Т. С. Андрійчук, А. Я. Дідух та ін. ; за заг. ред. Ю. Ж. Шайгородського. Київ : ФОП Паливода А. В., 2011. 148 с.

² Євтушенко Н. Доктрина політкоректності та її роль в публічному управлінні сучасного суспільства. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2025. № 27. С. 107–125.

З погляду практичної реалізації прав людини політкоректність також може бути вбудована в механізми підзвітності. Наприклад, аналіз звернень і скарг громадян на некоректне ставлення, моніторинг публічних заяв посадових осіб, оцінка доступності й недискримінаційності інформаційних матеріалів, наявність швидких процедур реагування на дискримінаційні висловлювання — усе це створює контур, у якому комунікація стає частиною правового захисту. Важливою складовою є підготовка державних службовців: якщо вони сприймають політкоректність як «заборони», ефект буде формальний; якщо як інструмент захисту гідності та рівності — тоді формується професійна комунікативна культура, орієнтована на права людини¹. Таким чином, політкоректність у публічно-владній комунікації є не декоративним елементом, а дієвим механізмом, який одночасно: захищає права людини через недопущення дискримінації та приниження; підсилює легітимність управлінських рішень завдяки процедурній справедливості; зміцнює довіру через досвід поважної взаємодії; і знижує соціальну конфліктність, не замовчуючи проблеми, а переводячи їх обговорення в рамку гідності, рівності та права.

Зроблено висновок, що політкоректність набуває статусу європейського стандарту державної комунікації та забезпечує формування культури публічної служби, орієнтованої на права людини, рівність і партнерство з громадянами. Удосконалення взаємодії державної влади з громадськістю через ідеологію політкоректності як механізму захисту прав людини і громадянина результативно сприятиме розвитку демократичного громадянського суспільства в Україні як в умовах воєнного стану, так і в повоєнний період.

Zhovnirchik Ya. The role of political correctness in the interaction between government and society as a mechanism for protecting human and citizen rights during martial law

The article considers the ideology of political correctness as an important factor in increasing effective interaction between the authorities and the public. It is proven that the ideology of political

¹ Колядич Ю. В., Хоцянівська І. В. Зазнач. праця.

correctness is a system of values based on respect, tolerance and recognition of diversity. It is determined that for Ukrainian society the ideology of political correctness acquires special significance in connection with the democratization of political life; rethinking of Soviet stereotypes; European integration and public administration reform. It is concluded that in the conditions of Ukraine's European integration course, political correctness acquires the status of a European standard of state communication. It contributes to the formation of a culture of public service focused on human rights, equality and partnership with citizens.

Keywords: public administration, public authority communication, political correctness, ideology of political correctness, human rights, human rights protection, non-discrimination, equality, inclusiveness, public trust, social conflict, interaction between authorities and the public, linguistic behaviour.

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ГОСПОДАРСЬКИЙ КОЛАБОРАЦІОНІЗМ (ч. 4 ст. 111¹ КК України) ТА ПРАВО НА ПРАЦЮ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ — ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ

Кримінальна відповідальність за господарський колабораціонізм передбачена у ч. 4 ст. 111¹ Кримінального кодексу України (далі — КК). Притягненню до кримінальної відповідальності за цю форму колабораційної діяльності громадян України протистоїть реалізація ними права на працю, яке є одним з фундаментальних прав людини та гарантується як на рівні міжнародних документів, так і в національному праві. Зокрема, йдеться про Загальну декларацію прав людини (ст. 23), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ч. 1 ст. 6), Європейську соціальну хартію (переглянуту).

В умовах окупації гарантування права на працю громадянам України, які перебувають на тимчасово окупованій території (далі — ТОТ), своєю державою не припиняється. Більше того, в цьому аспекті важливо знайти баланс між реалізацією права громадянами України на працю, його гарантуванням Україною та притягненням до кримінальної відповідальності за господарський колабораціонізм (ч. 4 ст. 111¹ КК) (далі — «колабораційний баланс»). Більше того, для розуміння такого балансу важливо мати на увазі, що на ТОТ право на освіту та право на працю хоча безпосередньо не забезпечується, однак таке право цивільних осіб захищається нормами міжнародного гуманітарного права в аспекті його реалізації на окупованих територіях. Йдеться, наприклад, про Женевську конвенцію про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про

закони і звичаї війни на суходолі, Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року.

Таким чином, джерела МГП безпосередньо не гарантують забезпечення права на працю цивільного населення на окупованих територіях, однак закладають основу захисту такого права цивільних осіб.

Проаналізувавши близько 150 вироків судів, якими громадяни України засуджувалися за ч. 4 ст. 111¹ КК та яким інкримінувалося вчинення господарського колабораціонізму, впровадженням господарської діяльності у розумінні цієї частини статті визнавалося: надання консультаційних послуг компаніям по забезпеченню діяльності бухгалтерських баз підприємств через програмне забезпечення 1С, млинарська діяльність (виробництво борошна та переробка зернових), організація дорожньо-ремонтних робіт, роздрібна торгівля продуктами харчування, напоями та тютюновими виробами, торгівля промисловими виробами, контроль за перевізним процесом залізницею та забезпечення роботи залізничних станцій, сільськогосподарська діяльність, телекомунікаційні послуги, зокрема, доступ до Інтернету, відновлення і підтримання електропостачання, організація цієї роботи, пасажирські перевезення, охоронні послуги, постачання продукції підприємствам, установам, організаціям РФ, ЛНР, ДНР, зокрема у сфері правоохоронної та оборонної діяльності, реалізація пально-мастильних матеріалів, будівельні та відновлювальні роботи, організація надання послуг із водопостачання та водовідведення, оренда нежитлових приміщень, організація роботи поштового відділення, інженерно-проектувальні роботи, пов'язані з реконструкцією ТЕЦ у РФ, організація роботи щодо забезпечення газопостачання, туристичні послуги, переробка та консервування овочів.

Як убачається з наведеного, обвинувачені засуджувалися за ч. 4 ст. 111¹ КК у зв'язку з провадженням ними господарської діяльності різного гатунку. Окремі з таких видів діяльності охоплюються поняттям цивільної оборони у розумінні МГП (термінове відновлення роботи необхідних комунальних служб, допомога у

збереженні об'єктів, украй необхідних для виживання). Передусім йдеться про організацію надання різноманітних комунальних послуг, як-от електропостачання, водовідведення та водопостачання, газопостачання. Ураховуючи норми МПП, які цитувалися вище, вважаємо, що саме по собі надання таких комунальних послуг спрямоване на життєзабезпечення населення ТОТ і за відсутності інших показників, які характеризують, наприклад, ініціативність громадянина України обійняти певну керівну посаду на підприємстві, яке надає таку комунальну послугу, мету вчинення дій, спрямованих на заподіяння шкоди національній безпеці України, поведінку обвинуваченого під час чи до здійснення господарської діяльності, яка свідчить про намагання взаємодіяти з представниками окупаційної адміністрації держави-агресора, не утворює складу колабораційної діяльності, передбаченої ч. 4 ст. 111¹ КК.

Окрім того, на перший погляд, багато інших видів господарської діяльності, за провадження якої обвинувачені засуджувалися за ч. 4 ст. 111¹ КК, є такими, що спрямовані на виживання особи в умовах окупації. Йдеться передусім про надання обвинуваченим різноманітних послуг, як-от телекомунікаційні, туристичні тощо, а також про окремі види діяльності (наприклад, роздрібна торгівля продуктами харчування, вирощування та продаж сільськогосподарської продукції, тваринництво). Саме в таких випадках потрібно визначати «колабораційний баланс», про який йшлося вище. Такий баланс передусім залежить від фактичних обставин кримінального провадження, які повинні бути встановлені під час досудового розслідування та оцінені судом під час судового розгляду. В тому разі, якщо громадянин України не займав жодної керівної посади на певному підприємстві чи у товаристві, що було створено на ТОТ, а продовжив здійснювати свої трудові функції, виконуючи звичні роботи, пов'язані з необхідністю вижити в умовах окупації, у межах яких не здійснювалося забезпечення діяльності держави-агресора чи її окупаційної адміністрації, не можна відносити до протиправної діяльності та кваліфікувати за ч. 4 ст. 111¹ КК. Виконання такої трудової функції, на нашу думку, здійснюється в межах реалізації права на працю, яке гарантується міжнародними

документами, зокрема, МГП, та законодавством України, а тому є правомірним.

Вирішуючи проблему «колабораційного балансу» у вказаних випадках, як було зазначено вище, передусім необхідно аналізувати фактичні обставини справи та наявність в діях засудженого всіх ознак складу злочину, передбаченого ч. 4 ст. 111¹ КК та брати до уваги, зокрема, такі обставини, як ініціативність обвинуваченого у зайнятті відповідної керівної посади, що може свідчити про те, що особа має намір співпрацювати з державою-агресором та її окупаційною владою. Більше того, якщо в матеріалах кримінального провадження є дані, які свідчать про те, що перед призначенням на відповідну посаду, обіймаючи яку обвинувачений провадив господарську діяльність, засуджений ніде не працював, це може вказувати на те, що має місце колабораціонізм. Наприклад, згідно з даними ДСА, кількість осіб, які засуджувалися за ч. 4 ст. 111¹ КК, значна питома вага тих осіб, які перед зайняттям відповідних посад ніде не працювали та не навчалися чи були безробітними, зокрема пенсіонерами. Так, у 2022 році було засуджено 65% таких осіб, у 2023 році — 64%, у 2024 році — 27%¹.

Вказувати на наявність колабораціонізму, а не реалізації права на працю громадянином України на окупованій території, може й сама діяльність громадянина України на відповідній посаді. Наприклад, у багатьох вироках громадяни України засуджувалися за те, що були призначені та керували поштовими відділеннями на окупованих територіях та поширювали серед населення на цих територіях пропагандистську друковану продукцію (газети, журнали) окупаційної влади. Тобто, один із показників того, що

1¹

1²

1³

¹ Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2022 рік (форма 6). *Офіційний вебсайт «Судова влада»*. URL: <http://surl.li/hobtnv>; Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2023 рік (форма 6). *Офіційний вебсайт «Судова влада»*. URL: <http://surl.li/hybwjq>; Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2024 рік (форма 6). *Офіційний вебсайт «Судова влада»*. URL: <http://surl.li/hybwjq> (дата звернення: 10.03.2026).

пов'язана з пропагандою чи з поширенням пропаганди, наративів держави-агресора чи її окупаційної адміністрації серед населення окупованих територій.

Один із показників вирішення проблеми «колабораційного балансу» чітко прослідковується в тих вироках, які ухвалені у кримінальних провадженнях, процесуальне керівництво якими здійснювала прокуратура Автономної Республіки Крим (далі — АРК). З таких вироків чітко вбачається, що за ч. 4 ст. 111¹ КК притягаються до кримінальної відповідальності лише ті особи, які провадили господарську діяльність у взаємодії з оборонними, правоохоронними органами, органами безпеки РФ, а також іншими державними підприємствами, установами, організаціями, зокрема через російську систему у сфері публічних закупівель. Тобто здійснювали такі види господарської діяльності, які однозначно вказують на спрямування їх до виконання стратегічних завдань РФ як держави-окупанта у війні з Україною, що суперечить стратегії національної безпеки нашої держави та свідчить про наявність шкоди відповідному об'єкту кримінально-правової охорони.

Наприклад, вироком Солом'янського районного суду м. Києва від 21 серпня 2024 року громадянина України було визнано винуватим та засуджено за ч. 4 ст. 111¹ КК. Як було встановлено цим вироком, обвинувачений як фізична особа-підприємець уклав з т. зв. «Головним управлінням міністерства РФ по справах цивільної оборони, надзвичайних ситуацій та ліквідації стихійних наслідків по Республіці Крим» та підписав контракт на організацію триразового гарячого харчування співробітників «Центру управління в кризових ситуаціях ГУ МНС Росії по Республіці Крим» в період несення чергування, а також окремих категорій особового складу МНС РФ, які беруть участь в доставці гуманітарної допомоги та інших невідкладних заходах¹.

Тим більше про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 111¹ КК у формі провадження господарської

¹ Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 21.08.2024 у справі № 760/16519/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121430760> (дата звернення: 10.03.2026).

діяльності свідчить укладення обвинуваченим серії таких контрактів на виконання державних замовлень та взаємодію з державними підприємствами, установами, організаціями. Наприклад, згідно з вироком Солом'янського районного суду м. Києва від 24.04.2024 громадянина України, генерального директора «ООО «КРЫМКОМ ЮГ», було засуджено за ч. 4 ст. 111¹ КК за укладення та виконання ряду контрактів у межах державних закупівель, зокрема, з т. зв. «Управлінням МВС РФ по м. Севастополю», т. зв. «Апаратом Державної Ради Республіки Крим»¹. Тобто, на нашу думку, саме в таких випадках у діях обвинувачених має місце склад господарського колабораціонізму, передбачений ч. 4 ст. 111¹ КК.

Водночас слід мати на увазі, що з аналізу вироків, ухвалених за ч. 4 ст. 111¹ КК, якими громадяни України визнавалися винуватими та засуджувалися за вчинення господарського колабораціонізму, вбачається, що посилання на норми міжнародного гуманітарного права, які діють в умовах окупації та визначають можливість реалізації ними свого права на працю, у таких вироках відсутні. Суди, ухвалюючи вирок за ч. 4 ст. 111¹ КК, вочевидь, оцінювали докази у межах обвинувачення, висунутого особі, яке також, вочевидь, не містить оцінки того, чи діяв громадянин України, який здійснював господарську діяльність, в межах реалізації права на працю на окупованих територіях, гарантованих нормами міжнародного, зокрема, гуманітарного, права. Лише під час апеляційного чи касаційного оскарження відповідні питання виникають, і сторона кримінального провадження, яка оскаржує вирок суду першої інстанції, наводить аргументи, що на обвинуваченого повною мірою поширюються норми міжнародного гуманітарного права та інші міжнародно-правові акти, які гарантують право на працю, зокрема й на окупованій території.

Наприклад, постановою Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду скасовано вирок Дзержинського районного суду м. Харкова від 26.07.2023 та ухвалу Харківського

1

¹ Вирок Солом'янського районного суду міста Києва від 24.04.2024 у справі № 761/18217/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118611887>

апеляційного суду від 27.05.2024 та призначено новий розгляд в суді апеляційної інстанції. Приймаючи таке рішення, суд касаційної інстанції в своїй постанові, зокрема, звернув увагу на те, що сторона захисту порушила перед апеляційним судом питання про те, що з урахуванням контексту та супутніх обставин підлягають застосуванню приписи відповідних Женевських конвенцій щодо оцінки дій працівників критичної інфраструктури в умовах окупації агресором. Натомість мотивів щодо спростування вказаних доводів апеляційний суд не навів¹.

Отже, проблема кримінальної відповідальності за господарський колабораціонізм (ч. 4 ст. 111¹ КК) завжди балансує на межі визначення того, чи має місце правомірна реалізація громадянським України права на працю на окупованих територіях, гарантованого нормами міжнародного, зокрема, МГП, а також законодавством України, що було названо в цій праці «колабораційним балансом». З аналізу вироків, ухвалених судами за ч. 4 ст. 111¹ КК, виявлено види господарської діяльності, здійснюючи які на ТОТ, громадяни України визнавалися винуватими та засуджувалися за вчинення господарського колабораціонізму.

Вирішення проблеми «колабораційного балансу» під час кваліфікації за ч. 4 ст. 111¹ КК в кожному конкретному випадку потребує збору доказів, які вказують на протиправну чи правомірну поведінку громадянина України під час здійснення господарської діяльності на ТОТ з тим, щоб уникнути масового засудження за господарський колабораціонізм. «Про протиправну поведінку громадянина України може свідчити, зокрема, його ініціативність в зайнятті керівної посади на підприємстві, в установі, організації, які здійснюють свою діяльність на окупованій території, особливості діяльності, яка вказує на пропаганду чи поширення матеріалів з пропагандою серед місцевого населення на окупованій території, виконання контрактів з проведенням господарської діяльності у взаємодії з оборонними, правоохоронними органами, органами безпеки РФ, а також іншими державними

¹ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 23.01.2025 у справі № 638/6886/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122935919> (дата звернення: 10.03.2026).

підприємствами, установами, організаціями, зокрема через російську систему у сфері публічних закупівель»¹.

Zahynei-Zabolotenko Z. Criminal liability for economic collaborationism (Article 111¹(4) of the Criminal Code of Ukraine) and the right to work in the temporarily occupied territories — ratio problems

This study examines the issue of striking a balance between criminal liability for economic collaboration and ensuring the right to work in temporarily occupied territories. Unlawful conduct on the part of a Ukrainian citizen may be evidenced, in particular, by his or her initiative in assuming a managerial position at an enterprise, institution, or organization operating in the occupied territory, the nature of the activity, which indicates the promotion or dissemination of propaganda materials among the local population in the occupied territory; and the performance of contracts involving economic activities in cooperation with the defense, law enforcement, and security agencies of the Russian Federation, as well as other state-owned enterprises, institutions, and organizations, particularly through the Russian public procurement system.

Keywords: collaboration, economic collaboration, temporarily occupied territory, criminal liability.

¹ Загиней-Заболотенко З. А. Кримінальна відповідальність за господарський колабораціонізм (частина 4 статті 111¹ Кримінального кодексу України VS право на працю громадян України та тимчасово окупованих територіях. *Право України*. 2025. № 3. С. 110. DOI: 10.33498/louu-2025-03-097.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЕТЕРАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Українська держава в умовах протистояння тривалій російській агресії демонструє динаміку системи функцій сучасної держави, їх оновлення і значні змістовні трансформації. Власне функціонально-компетенційні характеристики суттєво еволюціонують в таких умовах, при цьому важливі критерії зводяться, насамперед, до своєчасності, ефективності, дієвості, оперативності, доступності, цілеспрямованості тощо.

Звісно, залишаються актуальними ключові доктринальні постулати функцій держави, обґрунтовані ще Ж. Боденом у контексті здійснення суверенітету, атрибутів суверенної влади, основних напрямів діяльності держави для забезпечення суспільних потреб і підтримки порядку; Т. Гоббсом про державу як результат суспільного договору, де громадяни погодились на передачу частини власних прав і свобод в обмін на безпеку, її гарантії й захист, від чого у принципі залежить порядок і стабільність у державі; М. Вебером стосовно специфіки виконання функцій держави, «раціональної легальності», державної політики в умовах раціональної і правової держави; Г. Кельзенем при розкритті сутності держави як правового порядку, її функцій як частини такого порядку, що базуються на єдності й чіткості правового регулювання, відповідних правових нормах, при цьому значущими є верховенство права, права людини тощо; Г. Еллінеком відносно того, що категорія «функції держави» стосується завдань і цілей, функцій загалом держави, функцій окремих органів держави. Тому важливо розмежовувати матеріальні (основні напрямки державної діяльності) і формальні функції

(визначених груп органів держави), спрямовані на досягнення цілей і призначення держави¹.

Будь-який збройний конфлікт, включаючи агресію Росії проти України, зумовлює появу значної чисельності ветеранів і ветеранок, а враховуючи соціальне призначення держави, невідкладним пріоритетом є створення відповідної нормативно-правової та інституційної основ, дієвих механізмів і процедур захисту їх прав і свобод, забезпечення соціального захисту, створення і забезпечення гарантій такого захисту тощо.

Слід відзначити певні трансформації в системі організації та функціонування публічної влади в Україні в цій сфері. Так, було створено Державну службу України у справах ветеранів, реорганізовано у Міністерство у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України. Наразі Міністерство у справах ветеранів України (Мінветеранів) — центральний орган виконавчої влади, утворений на основі постанови Кабінету Міністрів України 28 листопада 2018 року².

Динаміка розвитку інституційного механізму державної ветеранської політики демонструє не лише зміну назви відповідного центрального органу виконавчої влади, а і його змістовно-функціональних характеристик, зумовлених у т. ч. воєнно-політичними подіями, в цілому парадигмою названого виду державної політики в Україні. Так, Державна служба України у справах ветеранів — протягом 2014–2018 років реалізувала державну політику у сфері соціального захисту ветеранів війни та учасників анти-терористичної операції, зокрема щодо забезпечення їх адаптації й психологічної реабілітації, забезпечення санаторно-курортним

¹ Камінська Н. Безпекова функція держави як основа правозахисної діяльності держави. *Права людини в умовах воєнного стану: прикладний аспект* : зб. матеріалів I Всеукр. наук.-практ. онлайн конф., м. Київ, 12 груд. 2025 р. / за заг. ред. Т. В. Марени. Київ : МДУ, 2025. С. 180–183. DOI: <https://doi.org/10.34079/msu.conf.hrwpa.2025>

² Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 р. № 212. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-optimizaciyi-sistm110320emi-centralnih-organiv-vikonavchoyi-vladi> (дата звернення: 28.02.2026); Питання діяльності Міністерства у справах ветеранів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2018 р. № 986. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pitannya-diyalnosti-ministerstva-u-spravah-veteraniv-ukrayini> (дата звернення: 28.02.2026).

лікуванням, технічними та іншими засобами реабілітації, забезпечення житлом ветеранів війни, надання їм освітніх послуг, соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, які звільняються з військової служби, інших учасників антитерористичної операції та осіб, звільнених з військової служби, організації їх поховання¹.

На офіційному сайті Міністерства у справах ветеранів України актуальна інформація про те, що це центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України². Нормативно-правові засади його діяльності включають: Конституцію України 1996 року, Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» № 3551-XII 1993 року, Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» № 2011-XII 1991 року, Закон України «Про боротьбу з тероризмом» № 638-IV 2003 року, Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України» № 2217-IX 2022 року, а також значний ряд підзаконних нормативно-правових актів. Саме вони комплексно регламентують перелік і зміст функціональної спрямованості названої інституції, поряд здійснення основних напрямів діяльності.

На нашу думку, варто зупинитись на Стратегії ветеранської політики на період до 2030 року, затвердженій розпорядженням КМУ від 29.11.2024 р. № 1209-р. Тут передбачено формування нової моделі ветеранської політики України, у тому числі осучаснення інституційного підходу до її реалізації (централізований та децентралізований рівень). Власне метою Стратегії визначено гідне визнання внеску ветеранів/ветеранок у захист Вітчизни, забезпечення комплексної державної підтримки для відновлення їх добробуту з урахуванням впливу бойового

¹ Про утворення Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2014 р. № 326. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/326-2014-p> (дата звернення: 28.02.2026).

² Міністерство у справах ветеранів України. URL: <https://mva.gov.ua/osnovni-zavdannya-minveteraniv-3> (дата звернення: 27.02.2026).

досвіду, добробуту членів їх сімей та кроссекторальної допомоги протягом усього життя відповідно до виявлених потреб кожного/кожної, а також сприяння зміцненню обороноздатності держави шляхом підвищення престижності військової служби (служби) та визнання ключової ролі ветеранів/ветеранок, зокрема під час проходження служби у військовому резерві, а також їх потенціалу для забезпечення економічного розвитку країни. Передбачено, що державна політика щодо ветеранів/ветеранок та членів їх сімей повинна враховувати щонайменше три складові залежно від того середовища, в якому перебувають бенефіціари політики: 1) політика щодо ветеранів/ветеранок під час проходження ними військової служби (служби); 2) політика щодо ветеранів/ветеранок після їх звільнення з військової служби (служби); 3) політика щодо ветеранів/ветеранок та членів їх сімей у цивільному житті. Зрештою, у згаданій Стратегії регламентовано, що ветеранська політика базується на потребах ветеранів/ветеранок та має слугувати основою для надання державної підтримки з урахуванням усіх наявних соціальних та правових статусів¹.

Варто підкреслити: саме встановлені її стратегічні цілі, завдання зумовлюють консолідацію діяльності значної кількості державних інституцій у напрямі їх виконання. У підготовленому й оприлюдненому Звіті про стан реалізації у 2024 році Стратегії ветеранської політики на період до 2030 року зафіксовано, що з передбачених Операційним планом 55 заходів за вказаними стратегічними цілями у 2024 році виконано 10 заходів та розпочато виконання 29 заходів, що разом становить 71 % від загальної кількості заходів; обласними і Київською міською військовими адміністраціями було забезпечено розробку їх регіональних планів із врахуванням заходів, передбачених місцевими програмами, спрямованими на підтримку ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, членів сімей таких осіб і членів сімей загиблих (померлих) ветеранів

1

¹ Стратегія ветеранської політики на період до 2030 року : затверджена розпорядженням КМУ від 29.11.2024 р. № 1209-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2024-%D1%80#n12> (дата звернення: 27.02.2026).

війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України¹.

На наше переконання, доцільно фокусуватись насамперед на якісних показниках і результатах, забезпечувати системність і послідовність, координації функцій і фактичних дій залучених органів державної влади та органів місцевого самоврядування у цьому напрямі, обов'язкову залученість ветеранських організацій і громадянського суспільства до моніторингу, оцінки проблем, результатів і перспектив державної ветеранської політики України.

Черговий актуальний напрям активізації функціонування держави, її органів, інших уповноважених суб'єктів вбачається у зв'язку з прийняттям Закону України «Про ветеранське підприємництво» № 4563-IX від 31 липня 2025 р.; Концепції Державної цільової програми з підтримки ветеранського підприємництва на 2026-2028 роки; Порядку набуття, позбавлення, припинення та поновлення статусу суб'єкта ветеранського підприємництва, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2026 р. № 199.

Отже, безумовною, очевидною і необхідною є трансформація функцій держави у контексті реалізації державної ветеранської політики, окремих її органів та посадових осіб, консолідації діяльності з ветеранськими та іншими громадськими організаціями, науково-експертним середовищем в Україні, врахування кращих зарубіжних практик у цьому напрямі. Держава покликана усі зусилля спрямувати на забезпечення гідного рівня життя та необхідної підтримки ветеранів/ветеранок, членів їх сімей, гарантуючи людиноцентричний, інклюзивний і недискримінаційний підходи.

¹ Звіт про стан реалізації у 2024 році Стратегії ветеранської політики на період до 2030 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2024 року № 1209-р. URL: <https://mva.gov.ua/zviti-1> (дата звернення: 28.02.2026).

Kaminska N. Transformation of State Functions in the context of implementation of State Veteran Policy

Significant transformational processes are taking place in the system of organization and functioning of public authorities in Ukraine in the context of the development and implementation of state veterans' policy in Ukraine. The dynamics of the development of its institutional mechanism demonstrates significant changes in the organization of the relevant central executive body — from the State Service of Ukraine for Veterans' Affairs since 2014 to the current Ministry for Veterans' Affairs of Ukraine, established in 2018, as well as the corresponding substantive and functional characteristics. At the same time, the consolidation of authorized state authorities and local self-government bodies with veterans' and other public organizations, the scientific and expert environment, and the involvement of international support are important and necessary.

Keywords: state veteran policy, veteran, war veteran, state functions, veteran legislation.

ЗАХИСТ ПРАВА КОЖНОГО НА ДОСТАТНЄ ХАРЧУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Право на достатнє харчування забезпечує базову потребу людини в їжі та є гарантією реалізації фундаментальних природніх прав кожного на життя та здоров'я. Вказане право закріплюється у міжнародних та національних нормативно-правових актах як складова багатокomпонентного права на достатній життєвий рівень, який включає їжу, одяг, житло, інші соціально необхідні блага. Так, Загальною декларацією прав людини 1948 р. проголошено право кожної людини на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї (п. 1 ст. 25). Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. гарантовано право на достатній життєвий рівень і на держави покладено обов'язок вживати належних заходів щодо забезпечення здійснення цього права (ст. 11). Схожі за змістом положення, що регламентують право на достатній життєвий рівень та окремі його складові, відображені в приписах інших міжнародних угод з прав людини, а саме: Конвенції ООН про права дитини (ст. 27), Конвенції про статус біженців (ст. 20), Конвенції про права осіб з інвалідністю (ст. 28) тощо.

Виходячи із приписів міжнародно-правових актів, у ст. 48 Конституції України передбачено, що кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло. В юридичній науці України право на достатній життєвий рівень відносять до соціальних прав. Воно визнається базовим для всієї системи соціальних та багатьох економічних прав, оскільки на практиці реалізація вказаного права опосередковується через здійснення саме інших соціальних та майже всіх економічних прав. Навіть більше, це право впливає із двох

фундаментальних правових імперативів іншої групи прав — громадянських прав людини — невід’ємного права кожної людини на життя та права кожного на повагу до його гідності¹.

Варто звернути увагу, що ст. 48 Конституції України, в якій закріплено право на достатнє харчування, є єдиною нормою другого розділу Основного Закону, яка не містить в собі спеціальних конституційних гарантій цього права та не конкретизує його, а за порушення цього права юридична відповідальність не передбачається. Зокрема, Ю. В. Кириченко зазначає, що «конституційне закріплення права на достатній життєвий рівень ще не означає, що Українська держава бере на себе зобов’язання забезпечити кожній людині достатнє харчування, одяг і житло»².

Загальноновизнано, що будь-якому суб’єктивному праву завжди кореспондує відповідний обов’язок. При цьому обов’язок гарантування конституційних прав і свобод покладається, передусім, на державу. Відповідно до Конституції України ознаками України як соціальної держави є соціальна спрямованість економіки, закріплення та державні гарантії реалізації соціальних прав громадян, зокрема їх прав на соціальний захист і достатній життєвий рівень (статті 46, 48), тощо. Конституційний Суд України зазначає, що це зобов’язує державу відповідним чином регулювати економічні процеси, встановлювати і застосовувати справедливі та ефективні форми перерозподілу суспільного доходу з метою забезпечення добробуту всіх громадян³. На думку вчених, ст. 48 Конституції України носить радше декларативний характер. Водночас Конституції більшості цивілізованих держав закріплюють не лише дане право людини, а й обов’язок держави

¹ Основи демократії : навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / за заг. ред. А. Колодій. Київ : Ай-Бі, 2002. С. 14.

² Кириченко Ю. В. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов’язків людини і громадянина в Україні в контексті європейського досвіду : монографія. Київ : «Центр учбової літератури», 2017. С. 344.

³ Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин першої, другої статті 2 Закону України «Про розмір внесків на деякі види загальнообов’язкового державного соціального страхування» (справа про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності) від 17 березня 2005 р. № 1-рп/2005. *Офіційний вісник України*. 2005. № 13. Ст. 673.

забезпечувати гідний рівень життя людини¹. В юридичній науці були обґрунтовані пропозиції щодо оптимізації приписів ст. 48 Конституції України та необхідності закріплення на конституційному рівні обов'язку держави забезпечувати реалізацію права на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї. Зокрема, Ю. В. Кириченко пропонує доповнити ст. 48 Конституції України частиною другою такого змісту: «Держава зобов'язана створювати умови для здійснення громадянами цього права»². Враховуючи фундаментальний характер права на достатній життєвий рівень, варто підтримати вказану вище пропозицію, реалізація якої у практиці законотворення стане додатковою гарантією захисту права кожного на достатнє харчування для себе і своєї сім'ї, зокрема в умовах воєнного стану в Україні.

Аналіз приписів ст. 64 Конституції України та ст. 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. показує, що ст. 48 Конституції України, яка закріплює право на достатній життєвий рівень, включаючи достатнє харчування, відсутня в переліку прав і свобод, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану. Проте право на достатнє харчування, як базове природне право людини, що невід'ємно пов'язане із правами на життя та здоров'я, не може бути обмежене в умовах воєнного або надзвичайного стану. Зокрема, Конституційний Суд України зазначає, що держава, виходячи з існуючих фінансово-економічних можливостей, має право вирішувати соціальні питання на власний розсуд. Тобто у разі значного погіршення фінансово-економічної ситуації, виникнення умов воєнного або надзвичайного стану, необхідності забезпечення національної безпеки України, модернізації системи соціального захисту тощо держава може здійснити відповідний перерозподіл своїх видатків з метою збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства. Проте держава не може вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб, яка безпосередньо пов'язана з

¹ Коткова О. А. Право людини на достатній рівень життя: міжнародно-правові стандарти. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 218.

² Кириченко Ю. В. Зазнач. праця. С. 391.

обов'язком держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю¹. Тому варто доповнити ст. 64 Конституції України передбачивши, що в умовах воєнного або надзвичайного стану не може бути обмежено право кожного на достатнє харчування, передбачене ст. 48 Основного Закону.

Право на достатнє харчування під час воєнного стану в Україні залишається фундаментальним, забезпечуючи доступ до достатньої та якісної їжі як складової права на життя та гідний рівень існування. Здійснення конституційного права кожного на достатнє харчування забезпечується здійсненням державою внутрішньої функції гарантування продовольчої безпеки. Одним із перших законів, який був прийнятий майже одразу після введення воєнного стану в Україні у лютому 2022 року, став Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 р. Аналіз даного Закону показує, що його приписи були спрямовані на забезпечення реалізації права кожного на достатнє харчування в умовах воєнного стану шляхом запровадження тимчасових спеціальних правових механізмів набуття та реалізації прав на землі сільськогосподарського призначення для проведення посівних робіт навесні 2022 року. В юридичній науці Т. В. Курман цілком справедливо звертає увагу, що у вказаному Законі «фактично мова йде лише про створення умов для залучення земельних ресурсів в аграрне виробництво, питання ж забезпечення продовольчої безпеки названий Закон не вирішує й правового механізму гарантування продовольчої безпеки в умовах воєнного стану, на жаль, не формує»².

¹ Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII від 22 травня 2018 р. № 5-р/2018. *Офіційний вісник України*. 2018. № 51. Ст. 1792.

² Курман Т. В. Аграрне право і законодавство України: синергетичні засади й перспективи розвитку в умовах глобальних загроз. *Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку* : колективна монографія / за ред. А. П. Гетьмана, Т. В. Курман. Харків : Юрайт, 2022. С. 16.

Крім гарантування продовольчої безпеки в умовах воєнного стану, держава застосовує економіко-правові механізми, спрямовані на забезпечення та захист права кожного на достатнє харчування, зокрема:

1) Забезпечення безпечного та збалансованого харчування дітей у закладах освіти, що набуває особливого значення, особливо в умовах воєнного стану. В умовах постійних загроз для життя та здоров'я дітей, забезпечення якісним харчуванням у закладах освіти стає формою їх захисту, підтримки фізичного та психологічного благополуччя. Постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2025 р. внесено зміни до постанови від 24 березня 2021 р. № 305 «Про затвердження норм та Порядку організації харчування у закладах освіти та дитячих закладах оздоровлення та відпочинку», які враховують сьогодишні потреби дітей, адаптують вимоги до реалій, коли традиційне гаряче харчування може бути неможливим через надзвичайні ситуації. З вересня 2026 року в Україні планується впровадити безкоштовне гаряче харчування для всіх учнів 1–11 класів, на що уряд виділив майже 5,9 млрд грн субвенції.

2) Забезпечення повноцінним харчуванням захисників та захисниць України. Харчування військових здійснюється відповідно до державних норм, які забезпечують повноцінний раціон на добу. Ці питання врегульовано Постановою Кабінету Міністрів України «Про норми харчування військовослужбовців Збройних Сил, інших військових формувань та Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, поліцейських, осіб рядового, начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту» від 29 березня 2002 р. № 426. У польових умовах військовим передбачено індивідуальні раціони, а під час стаціонарного перебування — три- або чотириразове харчування залежно від норми забезпечення. Енергетична цінність добового раціону військових не менше 3500 ккал. Закупівля продуктів здійснюється за затвердженням Каталогом, який включає 360 позицій. Це дозволяє формувати збалансоване та різноманітне меню для українських захисників. Постановою Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2024 р. № 955 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. № 1299) затверджено Порядок

забезпечення покращеного харчування військовослужбовців під час лікування у закладах охорони здоров'я усіх форм власності та підпорядкування відповідно до норм, які застосовуються у військово-медичних закладах.

3) Забезпечення безперебійного постачання імпортованих харчових продуктів і кормів в умовах воєнного стану. Постановою Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо забезпечення в умовах воєнного стану безперебійного постачання імпортованих харчових продуктів і кормів» від 9 березня 2022 р. № 234 передбачено, що на період воєнного стану оператори ринку харчових продуктів, які внаслідок воєнних (бойових) дій не в змозі виконати вимоги ст. 10 Закону України «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів» від 6 грудня 2018 р. щодо інформації про імпортовані харчові продукти, можуть здійснювати реалізацію харчових продуктів на митній території України, інформація про які викладена мовою, відмінною від державної. При цьому партії зазначених харчових продуктів повинні супроводжуватися обов'язковою інформацією про харчовий продукт, викладеною державною мовою. Маркування харчових продуктів і кормів, які ввозяться (пересилаються) на митну територію України як гуманітарна допомога, може бути викладене мовою, відмінною від державної.

4) Спрощення маркування харчових продуктів в умовах воєнного стану. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання маркування харчових продуктів в умовах воєнного стану» від 3 березня 2022 р. № 186 на період воєнного стану обов'язковою інформацією на маркуванні харчового продукту має бути: назва харчового продукту; кількість харчового продукту в установлених одиницях вимірювання; мінімальний термін придатності або дата «вжити до»; інформація про будь-які інгредієнти або допоміжні матеріали для переробки, які спричиняють алергічні реакції або непереносимість.

5) Запобігання виникненню дефіциту продуктів харчування для внутрішнього споживання. Постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до додатків 1 та 5 Постанови Кабінету Міністрів України № 1424 від 29 грудня 2021 року» від 5 березня 2022 р. запроваджено фактичну заборону (нульові квоти)

на експорт стратегічно важливих харчових продуктів та сировини для забезпечення продовольчої безпеки України в умовах воєнного стану. Було встановлено обсяг квот «0» для таких товарів: жито, овес, гречка, просо, цукор, сіль. Під заборону потрапив експорт живої великої рогатої худоби та м'яса. Також було розширено перелік товарів, експорт яких потребує отримання ліцензії від Міністерства економіки. До списку включили критично важливу агропродукцію: пшеницю і суміш пшениці та жита (меслин), кукурудзу, м'ясо домашньої птиці, курячі яйця та соняшникову олію.

б) Забезпечення державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників в умовах воєнного стану. В юридичній науці Х. А. Григор'єва до спеціальних правових механізмів, спрямованих на державну підтримку сільськогосподарських товаровиробників в умовах воєнного стану, відносить: бюджетну субсидію на одиницю оброблюваних угідь сільськогосподарського призначення для провадження господарської діяльності — у розмірі 3100 грн на 1 га, але не більше 372000 грн для одного отримувача; спеціальну бюджетну дотацію за утримання великої рогатої худоби (корів) — у розмірі 5300 грн на одну корову, але не більше 530000 грн для одного отримувача; гранти для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства у розмірі не більше 70 % вартості проекту висадки насаджень, але не більше 10 млн грн за умови співфінансування коштами отримувача; гранти для створення або розвитку тепличного господарства¹.

Отже, право на достатнє харчування під час воєнного стану в Україні залишається фундаментальним, забезпечуючи доступ до достатньої та якісної їжі як складової права на життя та гідний рівень існування. Здійснення конституційного права кожного на достатнє харчування забезпечується здійсненням державою внутрішньої функції гарантування продовольчої безпеки, а також держава застосовує економіко-правові механізми, спрямовані на забезпечення та захист права кожного на достатнє харчування, зокрема: 1) забезпечення безпечного та збалансованого

¹ Григор'єва Х. А. Аналіз розвитку агропротекційного законодавства України в умовах воєнного стану. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2024. Том 34. С. 54–66.

харчування дітей у закладах освіти в умовах воєнного стану; 2) забезпечення повноцінним харчуванням захисників та захисниць України; 3) забезпечення безперебійного постачання імпортованих харчових продуктів і кормів в умовах воєнного стану; 4) спрощення маркування харчових продуктів в умовах воєнного стану; 5) запобігання виникненню дефіциту продуктів харчування для внутрішнього споживання; 6) забезпечення державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників в умовах воєнного стану. Враховуючи фундаментальний характер права на достатнє харчування, варто доповнити ст. 64 Конституції України, передбачивши, що в умовах воєнного або надзвичайного стану не може бути обмежено право кожного на достатнє харчування, передбачене ст. 48 Основного Закону.

Kovalenko T. Protection of Everyone's Right to Adequate Food in the Conditions of Martial Law in Ukraine

The right to adequate nutrition during martial law in Ukraine remains fundamental, ensuring access to sufficient and high-quality food as a component of the right to life and a decent standard of living. The implementation of everyone's constitutional right to adequate nutrition is ensured by the state's internal function of guaranteeing food security, and the state also applies economic and legal mechanisms aimed at ensuring and protecting everyone's right to adequate nutrition, in particular: 1) ensuring safe and balanced nutrition for children in educational institutions during martial law; 2) providing full nutrition for defenders of Ukraine; 3) ensuring uninterrupted supply of imported food products and feed during martial law; 4) simplifying the labeling of food products during martial law; 5) preventing the emergence of a shortage of food for domestic consumption; 6) ensuring state support for agricultural producers during martial law.

Keywords: martial law; adequate nutrition; adequate standard of living; human rights; food security; agricultural production; nutrition.

ПРОБЛЕМИ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗНИЩЕННЯМ ЧИ ПОШКОДЖЕННЯМ МАЙНА ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ)

З початком повномасштабного збройного вторгнення РФ на територію України набули широкого поширення випадки знищення чи пошкодження майна громадян та юридичних осіб внаслідок воєнних дій, чим завдається майнова шкода його власникам, яка за правилами статей 22, 1166 Цивільного кодексу України підлягає відшкодуванню в повному обсязі. Водночас таке відшкодування має здійснюватись особою, яка її завдала (або своєю бездіяльністю допустила це). Судова практика українських судів свідчить, що звертаючись до суду із позовами про відшкодування майнової шкоди, власники (громадяни України) визначають відповідальною особою (відповідачем) не лише РФ, а й в ряді цивільних справ саме державу Україна.

Аналіз судової практики (рішень Верховного Суду) дозволив встановити, що пред'явлення власниками позовів про відшкодування майнової шкоди, завданої знищенням чи пошкодженням їхнього майна на території України, передусім нерухомого, внаслідок воєнних дій саме до держави Україна було зумовлено, в одних випадках, використання такого майна військовослужбовцями ЗСУ у військових цілях, в результаті чого майно зазнавало пошкоджень (наприклад, цивільна справа № 757/64569/16-ц), в інших випадках пошкодженням майна внаслідок «терористичного акта» або «надзвичайної ситуації» (наприклад, цивільні справи № 265/6582/16-ц, № 757/40388/17-ц), в інших випадках неможливістю виконання судового рішення, яким на користь власника присуджено певну суму стягнення з держави-агресора за агресію проти України (наприклад, цивільна справа № 553/88/25). Така судова практика становить як теоретичний, так й практичний інтерес, оскільки висвітлює

теоретичні засади підстав і меж цивільно-правової відповідальності держави України перед її громадянами та вказує на практичні можливості захисту їх майнових інтересів як власників пошкодженого чи знищеного майна внаслідок воєнних дій.

Так, зокрема, в першому випадку (в наведеній вище цивільній справі № 757/64569/16-ц) позовні вимоги до держави Україна пред'явила власниця будинку в Донецькій області, в якому військовослужбовці ЗСУ облаштували опорний пункт; але при цьому внутрішньому та зовнішньому оздобленню будинку та підвір'ю було завдано збитків. Проте військовим командуванням рішення про примусову мобілізацію її будинку не приймалось, компенсація не надавалась. У зв'язку з чим власниця вимагала через суд виплату компенсації за мобілізоване (примусово відчужене) майно (її будинок, майно та земельну ділянку) та стягнення відшкодування матеріальної шкоди. Велика Палата Верховного Суду зауважила, що в Україні діє законодавство, яке передбачає компенсацію громадянам за примусово відчужене (мобілізоване) у них майно. Отримати її можливо за умов та у порядку, визначених нормативними актами (зокрема Постановою Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2012 р. № 998 затверджено відповідний Порядок). В цій справі органи військового командування не приймали рішення про мобілізацію (примусове відчуження) майна позивачки в порядку Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», тому в неї не виникло право на отримання від держави компенсації його вартості. Додатково Велика Палата вказала, що відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію¹.

1

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.09.2023, судова справа № 757/64569/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114203267> (дата звернення: 30.01.2026).

В другому випадку (зокрема в цивільній справі № 265/6582/16-ц) позов пред'явлено власником майна до держави Україна про відшкодування заподіяної терористичним актом шкоди за пошкоджене торговельне приміщення в м. Маріуполь на підставі Закону України «Про боротьбу з тероризмом». Велика Палата Верховного Суду зауважила, що право на відшкодування відповідно до закону шкоди, заподіяної громадянам терористичним актом, з огляду на відсутність відповідного закону не породжує легітимного очікування на отримання від держави України такого відшкодування за пошкоджений у період проведення антитерористичної операції об'єкт нежитлової нерухомості незалежно від того, на якій території — підконтрольній чи непідконтрольній Україні — мав місце вказаний акт. Водночас Велика Палата наголосила, що відсутність у законодавстві України відповідних приписів щодо відшкодування власникові шкоди, заподіяної його об'єкту нежитлової нерухомості терористичним актом, не перешкоджає особі, яка вважає, що стосовно її права власності на таке майно певний позитивний обов'язок не був виконаний, вимагати від держави компенсації за це невиконання на підставі статті 1 Першого протоколу до Конвенції¹. В іншій справі позивачі — власники зруйнованого внаслідок артилерійських атак на лінії бойового зіткнення біля аеропорту м. Донецька приватного будинку також вважали, що обов'язок відшкодувати завдану їм майнову шкоду має покладатись на державу Україна. Верховний Суд зауважив, що у системі права України немає правових норм прямої дії, які б закріплювали механізм відшкодування шкоди, заподіяної терористичним актом (в ході проведення антитерористичної операції у зв'язку з російським вторгненням). Норми ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» у такого роду правових ситуаціях не можуть бути застосовані у зв'язку з відсутністю згаданого в тексті цієї статті спеціального закону. Відповідно до ст. 85 Кодексу цивільного захисту України відшкодування матеріальних збитків постраждалим внаслідок надзвичайних

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2019, судова справа № 265/6582/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310215> (дата звернення: 30.01.2026).

ситуацій здійснюється у порядку, визначеному законом. У свою чергу, ст. 86 цього Кодексу має вузьку сферу застосування і спрямована на забезпечення житлом внаслідок надзвичайних ситуацій, тобто регламентує лише окремі аспекти відносин щодо забезпечення житлом постраждалих внаслідок надзвичайних ситуацій. Отже, дія норм цього Кодексу поширюється винятково на прямо зазначені в ньому суспільні відносини щодо захисту від надзвичайних ситуацій, спричинених терористичними актами. Разом з тим Верховний Суд вважає, що виникнення у позивачів права на компенсацію у зв'язку з порушенням Україною позитивних зобов'язань з виконання Конвенції пов'язується з фактом знищення або пошкодження майна, належного їм. Особа, яка не довела пошкодження або знищення власного майна у результаті невиконання державою своєї превентивної функції, не вправі розраховувати на застосування стосовно неї дієвого та ефективного механізму¹. Як зауважила суддя Верховного Суду О. Ступак, вищенаведена правова позиція Великої Палати неодноразово застосовувалась Верховним Судом, в результаті чого з наведеної підстави власникам було присуджено різні компенсації (середній розмір компенсації становить 100 тис грн). Разом з тим, з 2020 року механізм такого відшкодування вже є, він реально працює, хоча є певні недоліки, зокрема порядок не враховує питання відшкодування вартості земельної ділянки². В подальшому Верховний Суд продовжив підтримувати зазначену позицію, вказуючи: якщо позивач вважає, що руйнування її майна відбулось внаслідок діяння Російської Федерації, то за це не може бути відповідальною Україна. Україна в особі Мінсоцполітики взяла на себе позитивний матеріальний обов'язок визначити правила, спрямовані на відновлення прав потерпілих унаслідок, зокрема, загибелі цивільних осіб через збройну агресію Російської Федерації. Його невиконання чи неналежне виконання може бути окремою підставою для позову про відшкодування Україною

1

¹ Постанова Верховного Суду від 22.07.2020, судова справа № 757/40388/17-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90591348> (дата звернення: 30.01.2026).

2

² Судді Верховного Суду розповіли про відшкодування шкоди, завданої країною-агресором. Офіційний веб-сайт Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1314040/> (дата звернення: 30.01.2026).

шкоди, завданої затримкою виконання цього обов'язку. Розмір такого відшкодування залежить від складності проблеми, яку має вирішити держава, умов (воєнних, соціально-економічних, політичних), у яких цю проблему потрібно вирішити, тривалості невиконання чи неналежного виконання відповідного обов'язку, важливості вирішення відповідної проблеми для конкретної особи тощо. Проте, таке відшкодування не може бути пов'язаним і співмірним із розміром тієї шкоди, яка завдана руйнуванням майна внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України¹. При цьому, як було підкреслено в іншому рішенні Верховного Суду, взятий на себе обов'язок створити спеціальний механізм для визначення всіх збитків, які завдала держава-агресор, держава Україна підтвердила у Постанові Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326 «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації». Визначення шкоди та обсягу соціальних виплат, які забезпечуються відповідно до законодавства, у грошовій формі здійснюється згідно з методикою, затвердженою наказом Мінсоцполітики, за погодженням Мінреінтеграції. Відповідальним за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є Мінсоцполітики².

Третій випадок (як приклад, цивільна справа № 553/88/25) пов'язаний із намаганням особи отримати від держави Україна відшкодування майнової шкоди у розмірі 1 млн грн та 100 млн грн моральної шкоди у зв'язку з тривалою бездіяльністю Міністерства юстиції України під час виконання судового рішення про стягнення з Російської Федерації відшкодування моральної шкоди, а також неініціюванням змін до законодавства щодо виконання таких рішень на території України. Верховний Суд зауважив, що відсутність спеціального законодавчого механізму виконання рішень у справах за участю держави-агресора не породжує законних очікувань на відшкодування шкоди від держави

¹ Постанова Верховного Суду від 18.09.2024, судова справа № 172/22/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121925074> (дата звернення: 30.01.2026).

² Постанова Верховного Суду від 02.02.2024, судова справа № 242/2367/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116731841> (дата звернення: 30.01.2026).

Україна та не перешкоджає особам, постраждалим від збройної агресії Російської Федерації, звернутися до міжнародного Реєстру збитків для України. Особа не може перекладати відповідальність за шкоду, заподіяну агресією, з країни-агресора на Україну за відсутності фактичних і правових підстав. При цьому Верховний Суд застосував усталений у доктрині цивільного права та національній судовій практиці підхід, за якого для покладення відповідальності на державу за дії (бездіяльність) посадових осіб органів державної влади (йдеться також про органи місцевого самоврядування, про що не зазначається з огляду на обставини цієї справи) у виді відшкодування шкоди має бути встановлено наявність одночасно трьох умов: неправомірність (протиправність) дії посадових або службових осіб державного органу; шкода; причинно-наслідковий зв'язок між неправомірними діями і заподіяною шкодою. Тягар доведення наявності цих умов покладається на позивача, який звертається з позовом про відшкодування шкоди на підставі статей 1173, 1174 ЦК України. Водночас факт невиконання судового рішення, яким на користь позивача присуджено певну суму стягнення з держави-агресора за агресію проти України, не доводить факту заподіяння позивачу майнової шкоди. Верховний Суд, врахувавши рішення ЄСПЛ у справі «Україна та Нідерланди проти Росії» від 9 липня 2025 року, зазначив, що відсутність національних механізмів виконання на території України судових рішень, постановлених національними судами проти країни-агресора, не перешкоджає особам, постраждалим від збройної агресії Російської Федерації, звернутися до міжнародного Реєстру збитків для України¹.

Проаналізовані вище три випадки на сьогодні об'єднує єдиний підхід Верховного Суду при вирішенні таких позовних вимог, узагальнені правові позиції якого зводяться до того, що держава Україна в особі Кабінету Міністрів України реалізувала свій

¹ Невиконання судового рішення про стягнення шкоди з держави-агресора не створює підстав для відшкодування такої шкоди Державою Україна — КЦС ВС. Новини, 28 Січня — 10:20. Портал сучасного права. Supreme Observer. URL: <https://so.supreme.court.gov.ua/news/1901/nevykonannia-sudovoho-rishennia-pro-stiahnennia-shkody-z-derzhavyahresorane-stvoriuie-pidstav-dlia-vidshkoduvannia-takoi-shkody-derzhavoiu-ukraina-%E2%80%9393-ktssvs> (дата звернення: 30.01.2026).

позитивний матеріальний обов'язок (компенсаційний обов'язок) щодо захисту права власності шляхом визначення правил, спрямованих на відновлення прав потерпілих внаслідок, зокрема, загибелі цивільних осіб та пошкодження майна через збройну агресію РФ. Тому держава Україна не несе цивільно-правову відповідальність за майнову шкоду, завдану власникам пошкодженого або знищеного майна на території України внаслідок воєнних дій¹.

Наведені вище правові позиції Верховного Суду дають підстави для висновку, що цивільно-правова відповідальність держави Україна за шкоду у зв'язку із знищенням чи пошкодженням на її території майна громадян внаслідок воєнних дій виключається, так як законодавством покладено відповідальність за таку шкоду на РФ. Водночас законодавством України встановлено позасудовий порядок визначення розміру збитків та їх компенсації громадянам в обмеженому розмірі, взятому на себе державою Україна. Разом з тим, на нашу думку, не виключається судова юрисдикція вирішення спорів між громадянином (власником) і державою в питаннях як щодо заперечення державою підстав для отримання такої компенсації, так й щодо оспорування її розміру, оскільки в цьому випадку судовий порядок використовуватиметься не як механізм реалізації такої компенсації, а як засіб контролю за виконанням державою взятого на себе обов'язку як гарантії компенсації за порушене право власності.

Koroied S. Problems of compensation for damage caused by the destruction or damage to property as a result of military actions (based on case law)

Based on the analysis of judicial practice, the problems of compensation for owners of damage caused by the destruction or damage to their property as a result of military actions are considered. Attention is paid to those judicial cases in which claims for compensation were brought specifically against the state of Ukraine. Three groups of grounds for the stated claims are distinguished:

¹ Постанова Верховного Суду від 05.03.2025, судова справа № 757/13711/22-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125673562> (дата звернення: 30.01.2026).

damage to property as a result of its use by servicemen of the Armed Forces of Ukraine; damage to property as a result of a “terrorist act”; impossibility of executing a court judgment, which awarded the amount of recovery from the aggressor state in favor of the owner. The studied legal positions allowed us to outline the boundaries of the civil liability of the state of Ukraine and establish permissible ways of protecting the rights of owners of damaged property.

Keywords: damage, restitution, compensation, owner, property, destruction, damage, military actions, legal protection.

Костицький В. В., Костицька І. О.,
Білорицький Г. О., Суходольська А. А.

ПРИНЦИПИ ЗАГАЛЬНОГО І РІВНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА ЯК ГАРАНТІЇ НАРОДОВЛАДДЯ І ДЕМОКРАТІЇ

Будь-які визначені законодавством суспільні процеси і правові процедури, безперечно, базуються на відповідних принципах, або засадах. Пригадуємо, що значимість принципів відомий американський філософ і письменник Томас Пейн відзначив, ствердивши, що принципи пройдуть там, де не пройде армія солдатів. Стосується це також й інституту виборів, які визначально повинні мати ознаку демократичності, без якої вони не існують як такі, що дало підставу українським правникам застосовувати поняття «засади», вважаючи їх відповідником латинському «принципи», що отримав інтернаціональне забарвлення¹.

Дискусія щодо значимості принципів як основних засад не тільки дослідження, але й передусім правового регулювання, підготовки, проведення виборів та з'ясування їх результатів, незважаючи на певну еклектичність, дозволяє констатувати, що традиційно вченими пропонується або трирівнева або чотирирівнева структура системи принципів виборчого права. При трирівневій структурі перший із цих рівнів складають вимоги, які запропоновано назвати конституційно-правовими принципами представницької демократії, другий рівень — це галузеві принципи виборчого права, а третій — інституційні принципи, що складають основу окремих інститутів виборчого права².

Оскільки, як відзначається у літературі, формулювання принципів виборчого права, у тому числі навіть у різних міжнародних

¹ Марцеляк О. Конституційні засади виборчого права України (загальнотеоретична характеристика). *Право України*. 2013. № 5. С. 39.

² Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ : Ваїте, 2018. С. 74.

документах, відрізняються непослідовністю і недостатнім рівнем нормативного формулювання, справедливо погодитися, що на сьогодні маємо надмірно розширювальне і велике тлумачення принципів виборчого права, включення в них необґрунтовано широкого кола суспільних відносин, у результаті чого в них є в наявності кваліфікуючі положення, що мають відношення або до інших принципів, або до інших сторін (аспектів) виборчого процесу¹.

Втім, незважаючи на наявні недоліки, можемо погодитися із пропозицією про поділ принципів виборчого права на чотири групи: загальноправові принципи правової держави (принцип верховенства права, який включає, серед інших, принцип примату прав і свобод людини і громадянина, принципи законності та правової визначеності); конституційно-правові принципи представницької демократії (принцип суверенітету народу; принцип поділу влади; принцип політичного плюралізму; принцип народного представництва; принцип прямих виборів); галузеві принципи виборчого права (принцип загального виборчого права; принцип рівного виборчого права; принцип вільних виборів; принцип чесних виборів; принцип альтернативних виборів); інституційні принципи (принцип таємного голосування; принцип особистого голосування; принцип одноразового голосування; принцип доступності голосування; принцип добровільного голосування)².

Разом з тим, відзначені класифікації мають велике теоретико-методологічне значення, а практичне значення принципів виборчого права передусім зводиться до врахування таких, як людиноцентризм³, а також принципів загального, рівного і прямого виборчого права.

Щодо принципу загального виборчого права. Передусім звернемо увагу на те, що здійснюване депутатами представництво

¹ Баймуратов М., Кофман Б. Проблема становлення єдиної системи міжнародних виборчих стандартів. *Право України*. 2013. № 5. С. 75.

² Там само. С. 83–84.

³ Білоричський Г. О. Система суб'єктивних виборчих прав як сфера політичної соціалізації особистості. *Соціологія права*. 2021. № 1–4 (44–47). С. 17–24.

має назву народного, оскільки на виборах народ делегує частину свого суверенітету народним обранцям¹, уповноважуючи їх на вирішення питань державного і суспільного життя, або навіть делегує їм одноразово свою Установчу владу, як це було на виборах народних депутатів України 1994 року: абсолютна більшість народних депутатів отримали мандати під їхні програмні зобов'язання прийняти нову Конституцію України, що є прерогативою народу. Оскільки на виборах народних депутатів у 1994 році абсолютна більшість кандидатів у народні депутати у своїх програмах брали зобов'язання ухвалити нову Конституцію України, а отже, будучи обраними, отримали від Українського народу мандат на одноразове здійснення належної Українському народу установчої влади та прийняття Конституції України, яка була ухвалена від імені Українського народу — представників усіх національностей, Конституція України 1996 року стала Суспільним договором², який визначив модель сучасної Української держави, захист суверенітету і територіальної цілісності та безпеки держави, юридично закріпив права людини, організацію і здійснення влади, на демократичних засадах через різні форми прямої та представницької демократії. Звідси обґрунтовані висновки про те, що Парламент є органом народного представництва й одночасно єдиним органом законодавчої влади³.

Важливим є те, що відповідне представництво у здійсненні влади набуває значення народного у зв'язку з прямими виборами депутатів. Непрямі вибори членів верхніх палат парламентів, прийняті, зокрема, у низці пострадянських країн, об'єктивно не забезпечують представництво відповідного характеру, і лише у таких випадках про народне представництво можна говорити лише за певних умов та як про опосередковане.

Як відомо, ідея загального виборчого права бере витoki ще з XVII століття і нерозривно пов'язана з актуалізацією доктрини

¹ Костицька І. О. Юридична відповідальність парламентарія в системі відповідального представницького правління: конституційно-правовий аналіз : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 47–66.

² Kostytsky Wasyl. Podział władzy w kontekście teologiczno-sociologicznego rozumienia prawa (eseje z sociologii prawa). Warszawa : Wydawca: Trybunał Konstytucyjny, 2023. S. 80–99.

³ Костицька І. О. Зазнач. праця.

природного права. Саме в цей період була сформульована теза, відповідно до якої право на владу є таким самим природним правом індивіда¹, як і право на приватну власність. Таке бачення дало підстави Адаму Сміту говорити про те, що демократія є виявом свободи, яка у перефразування Василя Костицького, як вільна птаха, потребує два крила, щоб полетіти, тобто бути реальною свободою: одне — політичні права, а друге крило — священне право власності.

Переконаливо, що саме у XVIII ст. ідеї політичної свободи і політичної рівності, що становлять основу позначеного вище підходу, стрімко завойовують прихильників. Так, наприклад, теорію загального виборчого права підтримують і розвивають французькі просвітителі Ш. Л. Монтеск'є² і Ж.-Ж. Руссо³, практичні діячі Великої французької революції, які виступали за запровадження представницької форми правління.

Прихильники цієї доктрини небезпідставно вважали, що, голосуючи і пропонуючи свою кандидатуру як кандидата на виборах у представницьких та інших органах влади, громадянин реалізує це право.

Дещо по-іншому розглядають загальне виборче право деякі вітчизняні автори з точки зору активного виборчого права. На їхнє переконання, наявність загального виборчого права обирати (право голосу) надає можливість здійснювати більш конкретні права: право бути внесеним до списку виборців, висувати кандидатів, підтримувати їх (агітувати за них) тощо⁴, а також, як вважаємо, брати участь у роботі виборчих комісій, бути офіційним спостерігачем від політичної партії на виборчій дільниці під час

¹ Ковальчук В. Пасивне виборче право громадян та доцільність його обмеження у контексті досвіду парламентських виборів. *Право України*. 2013. № 5. С. 134–135.

² Montesquieu. De l'Esprit des Lois (1758). URL: http://classiques.uqac.ca/classiques/montesquieu/de_esprit_des_lois/de_esprit_des_lois_tdm.html (дата звернення: 24.03.2026).

³ Jean-Jacques Rousseau. Du contrat social. Ou principes de droit politique. URL: http://www.ac-grenoble.fr/PhiloSophie/wp-content/uploads/ebooks/rousseau_contrat_social.pdf (дата звернення: 24.03.2026).

⁴ Права і свободи людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України) : навчальний посібник / звернення до читачів Голови Конституційного Суду України (VII.2010–VII.2013 роки) Головіна А. С. ; вст. слово і заг. ред. проф. Мартиненка П. Ф., Кампа В. М. Київ : Юрінком Інтер, 2013. С. 160.

голосування та довіреною особою кандидата. Тобто основне активне виборче право — право голосу зумовлює виникнення низки похідних (додаткових) виборчих прав.

Втім і чинне виборче законодавство України принцип загального виборчого права співвідносить лише з активним виборчим правом громадян — правом голосу, однак при цьому зазначаючи, що прямі чи непрямі привілеї або обмеження виборчих прав громадян України (тут, можливо, мати на увазі й їхнє пасивне виборче право) за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, інвалідності та стану здоров'я, за мовними або іншими ознаками забороняються¹.

Одним із важливих також є принцип рівного виборчого права, особливо важливий зараз, коли Україна перебуває у стані агресивної війни з боку Росії. Цей принцип впливає із ідеї рівності людей, яка має в основі релігійне підґрунття, обґрунтована у теологічному та теолого-соціологічному підходах до розуміння права². Тому цей принцип нерозривно також пов'язаний із сформульованим вище принципом доступності до голосування, яке стосується як хворих, інвалідів, осіб, що перебувають у місцях воєнної небезпеки, а також осіб, які стали вимушено переміщеними особами в рамках України або тимчасово проживають за кордоном як біженці³. Принцип рівного виборчого права також стосується проблем відсутності будь-якої дискримінації, обмеження виборчих прав за статевою, соціальною чи релігійною ознакою. Адже розширення виборчих прав завше сприяло розширенню політичної свободи. Тут можна навести приклад із практики США: 18 серпня 2020 р. Конгресом США було ухвалено 19-у Поправку до Конституції, яка надала американським жінкам безумовне

¹ Виборчий кодекс України. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/03/zminy_do_vk_1_20200227.pdf (дата звернення: 24.03.2026).

² Kostytsky Wasyl. Podział władzy ... ; Kostytsky Wasyl. Refleksja nad ideą chrześcijańską w teologiczno-socjologicznym pojmowaniu prawa. *Stulecie próby odnowy cywilizacji chrześcijańskiej*. Warszawa: Dębogóra, 2024. S. 329–351 ; Костицький В. Історія української філософії права. Монографія. Одеса : Видавництво «Юридика, 2025. С. 176–186; 403–427.

³ Суходольська А. А. Реалізація права на свободу переміщення: теоретико-правові засади. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Артек», 2019. С. 6–33.

право голосу на території усієї федерації. Незважаючи на те, що за своїм змістом поправка стосувалася лише активного виборчого права, в Сполучених Штатах як країні прецедентного права вона справила великий вплив і на розширення решти політичних прав і свобод жінок. Вона була однією з головних демократичних реформ в історії Сполучених Штатів та каталізатором суфражизму (від фр. *suffrage* — «голосування», «виборче право») — право-захисного руху за здобуття жінками виборчого права, що виник у Великій Британії на зламі XIX–XX ст., своєрідної першої хвилі сучасного фемінізму.

У континентальній (романо-германській) правовій сім'ї та згодом у міжнародних актах з прав людини має місце дещо інший підхід. Як зауважує основоположник теорії права та держави Г. Кельзен, питання рівності виборчого права фактично здається настільки простим: голос кожного виборця має однакову вагу. Іншими словами, вплив виборця на результат виборів повинен бути рівним впливу кожного з інших виборців: кожен голос повинен мати однакову вагу із впливом усіх інших¹.

Натомість Виборчий кодекс України, як здається, містить дещо ускладнений, непослідовний і несистематизований виклад ознаки принципу рівного виборчого права. Так, спочатку йдеться про рівні засади участі громадян у виборах, про виключно один голос виборця на кожних виборах, заборони для органів державної влади та їхніх посадових осіб втручатися у виборчий процес, про неупередженість засобів масової інформації щодо висвітлення перебігу виборчого процесу та у їх ставленні до кандидатів (але ж усім відомо, що більшість з них перебувають у власності очільників великих фінансово-промислових груп, які наразі не забезпечують об'єктивного висвітлення виборчих проблем)².

¹ Kelsen H. *Théorie générale du droit et de l'État*, trad. B. Laroche et V. Faure, Bruxelles-Paris, Bruylant-LGDJ, *La pensée juridique* (1945), 1997, P. 342.

² Охріменко Г. В. Медіакліерство в сучасному українському інформаційному просторі / Політичний процес в регіонах України напередодні президентських виборів 2019 року. Центр політичних досліджень Національного університету «Острозька академія». URL: <https://cpr.ua.edu.ua/%d0%bf%d1%80%d0%be%d0%b5%d0%ba%d1%82%d0%b8/%d1%80%d0%b5%d0%b0%d0%bb%d1%96%d0%b7%d0%be%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d1%96/> (дата звернення: 24.03.2026).

Kostytsky V., Kostytska I., Bilorytskyi G., Sukhodolska A. Principles of universal and equal Electoral Law as a guarantee of democracy and popular sovereignty

The article is devoted to the analysis of the principles of electoral law. The authors classify the principles of electoral law (taking into account the coverage of these problems in the scientific literature) into four groups: general legal principles of the rule of law; constitutional and legal principles of representative democracy are included; sectoral principles of electoral law and institutional principles of the electoral system.

Keywords: democracy, electoral law, principles of electoral law, universal, direct, equal of electoral law, suffrage, principle of secret ballot in elections, democracy, suffrage, principles of suffrage, universal, direct, equal suffrage, principle of secret ballot in elections, constituent power of the people.

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ПРАВА НА ПРАВДУ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ В УКРАЇНІ

В умовах російсько-української війни, що триває понад 12 років, у суспільстві актуалізується проблема утвердження правди і справедливості, забезпечення права на правду про війну, її причини й наслідки, про протидію корупції та правопорушення в різних суспільних сферах і на основі цього формування атмосфери довіри, громадянського діалогу та консолідованості **навколо спільних цілей і цінностей**. Ця проблема потребує **нестандартних рішень** з огляду на особливості суспільно-політичної ситуації в країні. Такі рішення мають стати результатом вивчення відповідних наукових досліджень у сфері гуманітарних і суспільних наук, насамперед правових і політичних. Адже запит українського суспільства на правду і справедливість у політико-правовому аспекті трансформується у вимогу забезпечення права на правду. Це право є не лише одним із прав людини і не лише індивідуальним, а й правом політичним, громадянським та колективним.

Спроби наукового визначення права на правду здійснювали як зарубіжні¹, так і українські вчені², здебільшого в контексті

¹ Гонсалес Е., Варні Г. Пошук правди. Елементи створення ефективної комісії правди. Київ, 2000. 67 с. ; Brankovic J., van der Merwe H. Transitional justice in post-conflict societies: conceptual foundations and debates. *Moving Beyond: Towards Transitional Justice in the Bangsamoro Peace Process*. Davao City: forumZFD Philippines, 2014. P. 10–15; Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes / ed. by N.J. Kritz. Washington: United States Institute of Peace Press, 1995. 828 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Transitional_Justice.html?id=A2c9E7TZXhEC&redir_esc=y (дата звернення: 19.01.2026); Naqvi Y. The right to the truth in international law: fact or fiction? *International review of the Red Cross*. 2006. Vol. 88. No. 862. P. 245–273.

² Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні : монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатівського. Київ : «РУМЕС», 2017. 592 с. ; Кіщенко С. Комісія зі встановлення правди: міжнародний досвід та реалії України. Київ : Фонд Фрідріха Еберта, 2020. 18 с. ; Славко А. С. Роль права на правду у постконфліктному

механізмів перехідного правосуддя (перехідної справедливості), у постконфліктний період (після завершення внутрішніх, громадянських, а не міждержавних конфліктів). Розуміння цього права формувалося як результат осмислення складних соціальних та політичних ситуацій, які супроводжували процеси встановлення істини щодо воєнних злочинів (у судах), обставин конфлікту, примирення, притягнення до відповідальності й покарання винних, амністії, репарацій, пошуку гарантій неповторення тощо. З огляду на специфічні особливості конфліктів у різних країнах концептуальні підходи до кваліфікації права на правду характеризувалися варіабельністю й водночас релятивізмом та навіть спекулятивним зведенням до вже загальновідомих визначень прав людини (на життя, на інформацію, на справедливий суд тощо).

Так склалася традиція тлумачити право на правду як право знати історичну правду про конфлікт, право родини знати про долю своїх рідних, зниклих безвісти, про обставини насильницького зникнення, перебіг розслідування злочинів. Відтак *індивідуальне право передбачало й індивідуальну відповідальність*. Це дістало закріплення в міжнародно-правових документах (Додатковий протокол I до Женевських конвенцій, Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень (ICCPED), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права тощо). Багато резолюцій, документів Ради з прав людини ООН та доповіді незалежних експертів містять чіткі посилання й визначення щодо права на правду. Зокрема, Генеральна Асамблея ООН,

врегулюванні: регіональні та універсальні стандарти. *Альманах міжнародного права*. 2025. Вип. 33. С. 39–49 ; Червякова О. В. Механізми та процеси перехідного правосуддя: міжнародний досвід для відновлення суверенітету і національної безпеки України. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 135–142 ; Гурковська Н., Ілюк С., Темченко О. Право на правду та справедливість: моніторинг та дослідження можливих механізмів захисту прав людини в перехідному правосудді в умовах російсько-української війни: посібник. Київ : Гельсінська спілка з прав людини, 2024. 270 с. ; Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції : наук.-практ. вид. / Брунова-Калісецька І., Кисельова Т., Мартиненко О. Київ : Український незалежний центр політичних досліджень, 2020. 60 с. ; Амністія та люстрація: механізми перехідного правосуддя для майбутнього України. Огляд міжнародної практики та національного законодавства : наук.-практ. вид. / Мартиненко О. А., Семьоркіна О. М. Київ, 2020. 84 с. ; Постконфліктне врегулювання для України. Київ : Центр постконфліктного врегулювання, 2016. 80 с.

виконуючи резолюції Ради з прав людини, підкреслила, що міжнародна спільнота повинна намагатися визнати право жертв грубих порушень прав людини, їхніх сімей та суспільства загалом знати повну правду. Після того, як Римський статут МКС відніс до жертв також організації, намітилася тенденція (хоча чітко не артикульована) тлумачити право на правду як колективне. Відтак його суб'єктом стала не лише людина, а й організація, суспільство в цілому. Зокрема, у низці випадків визнавалося право суспільства знати правду про злочини війни, щоб запобігти їм у майбутньому (зокрема, в рішеннях Міжамериканського суду з прав людини). Деякі національні суди (в Аргентині, Бразилії, Колумбії, Перу) також підтвердили право на правду. Зокрема, у Перу Конституційний трибунал визнав право на правду основоположним, захищеним Конституцією. У Південній Африці Конституційний суд підтримав право жертв, ЗМІ та громадськості говорити правду про злочини, визнав, що встановлення правди є моральною основою переходу від несправедливості до демократії.

Серед прикладів можна виокремити Перу, де Конституційний трибунал вказав на порушення права на правду — як такого, що впливає з основоположних прав людини та є окремим основоположним правом. У п. 8 параграфа 4 «Право на правду» рішення Конституційного трибуналу зазначається: нація має право знати правду про несправедливі та болісні події, спричинені численними формами державного та недержавного насильства. Право на правду в цьому сенсі є невід'ємним колективним юридичним правом. Для характеристики права на правду варто навести положення із рішення Конституційного трибуналу Перу: «П. 14. Конституційний Суд вважає, що, хоча право на правду включене до інших основоположних прав, таких як [права на] життя, свободу та особисту безпеку, **воно має автономну конфігурацію, окремий характер** (виділення моє. — І. К.), який відрізняє його від інших основоположних прав, з якими воно пов'язане, як через об'єкт, який воно захищає, так і через мету, яку прагне досягти його визнання. П. 15. Незважаючи на конституційно захищений зміст права на правду, воно також **має [окремий] конституційний статус**, оскільки є конкретним вираженням конституційних

принципів людської гідності, демократичного та соціального верховенства права...»¹.

Проте право на правду не визначалося як окреме — не лише як право людини, а й політичне, громадянське право. А визнання колективного характеру цього права передбачає й чітке формулювання колективної, інституційної (зокрема, держави) відповідальності.

Останнім часом, вже у період російсько-української війни, можемо спостерігати спроби окремих дослідників вийти за рамки перехідного правосуддя в аналізі його складових, зокрема права на правду. Так, А. С. Славко в аналізі еволюції наукового осмислення цього права відзначає «тенденцію до посилення визнання саме права на правду як окремого права»².

Визнання права на правду як колективного права (носія права — організація, суспільство, нація) логічно зумовлює і визначення відповідальності колективної за ті злочини (особливо якщо вони скоєні проти суспільства, нації, держави), котрі вчинені колективним суб'єктом. Йдеться про колективну відповідальність колективного суб'єкта — держави, її інституцій, військово-політичного керівництва, політичної партії (а не лише конкретних очільників тих чи інших структур). Тут цілком доречна аналогія із заборонаю комуністичної партії в Україні, з люстрацією чиновників, посадовців, причетних до злочинного комуністичного режиму.

Отже, традиційне тлумачення права на правду (як права особи, громадянина, суспільства знати повну правду про порушення прав людини, право на ефективне розслідування, публічне оприлюднення фактів, на відшкодування жертвам завданої шкоди, охоплює як судові, так і позасудові механізми встановлення правди для жертв і суспільства, тісно пов'язане з правом на інформацію та на справедливий суд) у сучасних умовах не можна визнати достатнім для пояснення складних політичних процесів,

¹ Sentencia del Tribunal Constitucional. Piura Genaro Villegas Namuche. En Lima, a los 18 días del mes de marzo de 2004. EXP. N. 2488-2002-HC/TC. URL: <https://www.tc.gob.pe/jurisprudencia/2004/02488-2002-HC.html> (дата звернення: 21.01.2026).

² Славко А. С. Роль права на правду у постконфліктному врегулюванні: регіональні та універсальні стандарти. *Альманах міжнародного права*. 2025. Вип. 33. С. 47.

зумовлених воєнними реаліями та пошуком релевантних засобів протидії агресії, дезінформації і ворожій фальсифікації історії та реальності.

На нашу думку, право на правду охоплює широке коло суб'єктів і об'єктів, усе суспільство, виконує чимало суспільно значущих завдань і функцій, реалізується в широких темпоральних рамках (не лише у постконфліктний період, а й у воєнний час), визначально впливає на формування пріоритетів не лише зовнішньої, а й внутрішньої політики держави, на утвердження національної єдності та атмосфери взаємної довіри держави і громадянського суспільства. Такі характеристики права на правду дають підстави для його наукової кваліфікації як права окремого; права індивідуального і одночасно колективного; права політичного; права громадянського.

Отже, право на правду є окремим правом; правом одночасно індивідуальним і колективним; правом політичним; правом громадянським. Воно не охоплюється тими правами, що визначені в міжнародних і європейських конвенціях про права людини, пактом про політичні й громадянські права та ін. Право на правду імпліцитно в них присутнє і залишається при цьому цілісним, синкретичним, неподільним. Форми його забезпечення в конкретних сферах суспільного життя і в певних галузях публічного й приватного права різні в різних правових системах, але сутність самого права одна, єдина — справедливість людського буття.

Відтак право на правду має бути закріплене законодавчо для надання йому обов'язкового статусу. Це значною мірою сприятиме легітимізації усієї діяльності держави і суспільства з утвердження в українському суспільстві цінностей справедливості й національної гідності. Законодавче (насамперед у майбутній Конституції Української держави) закріплення «запустить» механізми реалізації права на правду **не після, а під час війни.**

У контексті війни в Україні обов'язок держави щодо забезпечення права на правду (вільного доступу до інформації не лише про воєнні події, про злочини агресора, про злочинців і колаборантів, про жертви, руйнування, а й про злочини й правопорушення в суспільстві, що спричинили тяжкі наслідки та шкоду

для національної безпеки, оборони, призвели до загибелі людей, втрати територій тощо) має бути закріплений у законі, як одна з форм реалізації права на правду. При цьому носієм такого права виступає як окремий індивід (індивідуальне право), так і суспільство (колективне право), а суб'єктом, відповідальним за дотримання права на правду, — або конкретна людина чи уповноважена посадова особа (індивідуальна відповідальність), або держава чи певний орган влади. До встановлення у суспільстві правди (а не лише істини в конкретному випадку скоєння злочину, що забезпечує суд) для забезпечення відповідного права мають бути залучені як державні інституції та механізми (правоохоронні органи, суд), так і організації та об'єднання громадян (в тому числі ЗМІ, ініціативні групи, комісії, фонди тощо). У такому поєднанні зусиль досягаються синергія і ефективність, формується взаємна відповідальність громадянина і держави за долю країни, утверджується суспільна довіра як найважливіша передумова успіху. Так запит на справедливість стає загальносоціальною вимогою і викликом для всього суспільства.

Однією з організаційних форм реалізації права на правду (вже апробованих у рамках перехідного правосуддя у різних постконфліктних країнах, що накопичили цікавий і корисний для України досвід урегулювання) могли б стати комісії правди як у центрі, так і в громадах. Національна комісія правди і справедливості як орган державної виконавчої влади має бути наділена відповідними повноваженнями, закріпленими законодавчо (а в перспективі й у новій конституції). Така комісія може й повинна співпрацювати з громадівськими комісіями, організаціями громадянського суспільства у пошуку інформації, свідчень, документів про злочини, правопорушення, жертви, корупцію тощо. Це зміцнюватиме інституційну основу суспільства, сприятиме утвердженню прозорості в діяльності органів публічної влади, встановленню активного суспільного діалогу, посиленню взаємної довіри держави і громадян, подоланню корупції, формуванню високої політичної та правової культури. І це має стати нормою закону і нормою життя суспільства, в якому найвища цінність — справедливість.

Як зазначено у звіті Спеціального доповідача щодо сприяння встановленню правди, правосуддя, відшкодування збитків та гарантій недопущення правопорушень Ради з прав людини Генеральної Асамблеї ООН (2017 р.), правосуддя перехідного періоду повинне включати суттєвий інституціональний розвиток, позаяк розбудова інституцій — процес тривалий. Важливі при цьому розробка стратегій пріоритетності та впровадження заходів щодо зміцнення громадянського суспільства. Такі ініціативи пропонували б шляхи подальшої постійної діяльності у сферах правди, справедливості, відшкодування та неповторення¹.

У контексті інституційної розбудови особливого значення набуває проблема реформування правоохоронних органів, зміцнення антикорупційних інституцій. Адже забезпечення права громадян на правду вимагає не лише оперативності, високої результативності їх діяльності, а й дедалі більшої відкритості до суспільства (чесного діалогу), до громадян (бути почутими щодо вимог і потреб, дотримання прав людини та громадянських прав).

В Україні в умовах воєнного стану інституційні реформи стають важливим засобом забезпечення права на правду, утвердження цінностей справедливості в свідомості й поведінці людей. Йдеться про армійську, пенсійну, муніципальну, освітню реформи, про політику пам'яті, героїв, ветеранів, мобілізаційну політику тощо.

Kresina I. Conceptual rethinking of the right to truth in wartime in Ukraine

The phenomenon of the right to the truth is investigated and its author's definition is proposed. The evolution of the scientific understanding of its essence, the development of normative consolidation in international and national legal acts are traced. Some effective mechanisms for implementing the right to the truth in

¹ Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence 21 August 2017, A/HRC/36/50). URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/36/50> (дата звернення: 22.01.2026).

the conditions of war are proposed. A number of author's conceptual conclusions and legislative proposals are formulated.

Keywords: truth, justice, society, state, the law, human rights, international legal act.

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ В ПРАВОВОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

Повномасштабна збройна агресія проти України та тривале застосування режиму воєнного стану з 24 лютого 2022 року зумовили якісно нові виклики для системи забезпечення й захисту прав людини і громадянина. Війна одночасно підвищує потребу у швидких управлінських рішеннях і посилює ризики свавільного втручання у сферу прав людини, а тому актуалізує питання меж допустимих обмежень, процедурних гарантій та ефективності національних і міжнародних механізмів захисту.

Наукова значущість теми посилюється необхідністю звернення до творчої спадщини українських правознавців, у працях яких сформовано гуманістичні підвалини праворозуміння, концепти правової держави та верховенства права, що мають прикладне значення для оцінки правомірності обмежень прав людини у воєнний час. Зокрема йдеться про науковий доробок П. М. Рабінюка, Ю. С. Шемшученка, В. Ф. Погорілка, О. В. Скрипнюка, М. І. Козюбри, С. П. Головатого, Ю. М. Тодики, А. О. Селіванова, В. Я. Тація, О. В. Петришина, у яких послідовно обґрунтовується ідея обмеженості державної влади правом, пріоритету людської гідності та неприпустимості свавільного втручання у сферу основоположних прав навіть за надзвичайних обставин.

Отже, поняття «правовий простір України» у контексті збройного конфлікту доцільно розглядати як багаторівневу систему, що охоплює норми національного законодавства, міжнародні договори, судову практику та інституційні механізми захисту прав людини. Такий підхід дозволяє відійти від вузького розуміння правового регулювання та перейти до комплексного аналізу функціонування права в умовах війни.

Так, національний рівень правового простору визначається, передусім, положеннями Конституції України, яка закріплює

людину, її життя і гідність найвищою соціальною цінністю. Разом з тим стаття 64 Конституції передбачає можливість тимчасового обмеження окремих прав і свобод у період воєнного стану, що свідчить про визнання надзвичайного характеру таких умов та необхідність правової адаптації державних механізмів¹.

Разом із тим конституційна модель не допускає довільного чи необмеженого втручання у сферу прав людини. Навпаки, вона закладає основу для подальшого розвитку спеціального законодавства, яке має деталізувати умови, підстави та межі можливих обмежень, забезпечуючи їх правову визначеність і контролюваність.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» конкретизує конституційні положення, визначаючи перелік заходів, які можуть застосовуватися в умовах збройної агресії, а також повноваження органів державної влади щодо їх реалізації². До таких заходів належать, зокрема, встановлення комендантської години, особливий режим пересування, перевірки документів, обмеження свободи зібрань, тимчасове відчуження майна для потреб оборони. Аналіз зазначеного закону дає підстави стверджувати, що національне правове регулювання спрямоване не лише на забезпечення обороноздатності держави, а й на збереження мінімальних стандартів правового захисту особи. Це проявляється у вимогах щодо строковості заходів, необхідності їх офіційного запровадження та можливості судового контролю за діями органів влади.

Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 від 24 лютого 2022 року, яким запроваджено воєнний стан, додатково окреслює перелік прав, які можуть бути обмежені, що дозволяє уникнути правової невизначеності та забезпечити передбачуваність правового режиму³. Разом із тим

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 28.02.2026).

² Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 28.02.2026).

³ Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/64/2022> (дата звернення: 28.02.2026).

саме практика застосування цих норм стає ключовим критерієм оцінки реального стану захисту прав людини в умовах війни.

Особливе місце у правовому просторі України посідає Європейська конвенція про захист прав людини (ЄКПЛ) і основоположних свобод, яка залишається обов'язковою для держави навіть у період збройного конфлікту¹.

Стаття 15 ЄКПЛ передбачає можливість «відступу держави від окремих зобов'язань у разі війни або іншої суспільної небезпеки, що загрожує життю нації», але лише в межах, яких суворо вимагає становище, і за умови несуперечності іншим міжнародним зобов'язанням⁴. Процедурним елементом є обов'язок повідомляти Генерального секретаря Ради Європи про вжиті заходи та причини. Україна реалізувала цей обов'язок через офіційні повідомлення (зокрема — оновлені нотифікації/«*Revised notification*») із посиланням на національні акти та описом заходів воєнного стану. У науковому вимірі дерогація виконує дві функції: легітиміє тимчасові відступи як виняток та забезпечує контрольованість через стандарт «*strictly required*» і публічність (Табл. 1).

Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод залишається обов'язковою для України навіть у період збройного конфлікту². Стаття 15 ЄКПЛ передбачає можливість дерогації, якою Україна скористалася шляхом офіційного повідомлення Генерального секретаря Ради Європи про вжиті заходи у зв'язку зі збройною агресією³.

Важливо підкреслити, що дерогація не означає скасування дії Конвенції загалом, а навпаки — функціонує як інструмент міжнародно-правового контролю за діями держави в надзвичайних умовах. Ключовим критерієм правомірності дерогаційних заходів є вимога «суворой необхідності», яка вимагає від держави доведення того, що обмеження прав є пропорційними та обмеженими у часі. У цьому сенсі практика Європейського суду з прав

1

2

3

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004 (дата звернення: 28.02.2026).

² Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 16.09.1963. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_059 (дата звернення: 28.02.2026).

³ Revised notification (Ukraine) under Article 15 of the ECHR. URL: <https://rm.coe.int/1680af452a> (дата звернення: 28.02.2026).

Таблиця 1.

Приклади захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, воєнного стану та інших суспільних небезпек

Сфера/ризик під час війни	Потенційно порушені права/гарантії	Нормативні акти (український досвід, міжнародне право)	Приклад захисту
Дерогація за ст. 15 ЄКПЛ як правова рамка обмежень	Правова визначеність; передбачуваність; контроль «супротивної необхідності»	ЄКПЛ (ст. 15); Указ № 64/2022; Закон «Про правовий режим воєнного стану»; нотифікація України Генсеку Ради Європи (Revised notification)	Україна повідомила Генерального секретаря Ради Європи про дерогаційні заходи; межі відступу мають бути зведені до мінімуму, необхідного за обставин.
Доступ до правосуддя: окупація/припинення поштового зв'язку	Право на судовий захист; доступ до суду; заборона надмірного формалізму	Конституція України; процесуальне законодавство; статти ст. 6 ЄКПЛ (орієнтир)	Постанова КГС ВС 22.12.2022 у справі № 905/187/22: недопущення непропорційного формалізму за воєнних перешкод.
Поновлення строків через конкретні воєнні обставини	Ефективний судовий захист; справедливий процес	Процесуальні норми про поновлення строків; підходи ВС	Ухвала КГС ВС 17.01.2023 у справі № 908/2087/21: строк поновлено з урахуванням індивідуалізованих воєнних обставин.
Воєнний стан не як автоматичне виконання прав	Баланс правової відповідності й доступу до суду	Підходи ВС до «поважності причин»	Позиція КАС ВС у справі № 500/1912/22: сам факт воєнного стану без доказів причинного зв'язку не є достатнім.

Таблиця 1 (закінчення).

Сфера/ризик під час війни	Потенційно порушені права/гарантії	Нормативні акти (український досвід, міжнародне право)	Приклад захисту
Обмеження пересування, комендантська година	Свобода пересування; приватність; недискримінація	Закон про воєнний стан; акти військових адміністрацій; ЄКПЛ і Протокол № 4; ст. 15 ЄКПЛ	Правомірність оцінюється через законність, строковість і пропорційність; дерогація не скасовує контроль «strictly required».
Огляди, перевірки, втручання у приватність	Приватне життя; таємниця комунікацій; недоторканність житла	Конституція України (ст. 30–32); Закон про воєнний стан; ЄКПЛ (ст. 8) і ст. 15	Втручання допускається лише на правовій підставі з процедурними гарантіями і можливістю оскарження.
Примусове відчуження майна для потреб оборони	Право власності; компенсація; судовий контроль	Конституція України (ст. 41); Закон про воєнний стан; Протокол № 1 до ЄКПЛ	Захист через дотримання процедури, документування, компенсаційні механізми та судовий перегляд.
Захист цивільних/військовополонених	Гуманне поводження; заборона жорстокого поводження; захист цивільних	Женевські конвенції 1949 р. (III, IV); національні акти ратифікації; імплементаційні норми	МГП задає спеціальні стандарти захисту жертв війни та критерії кваліфікації порушень.

(Табл.1. авторська). Примітка (методологія відбору кейсів): включено ситуації, типові для воєнного стану, які мають чітку нормативну основу та відтворюваний механізм захисту (процедурний, судовий або міжнародно-правовий). Приклади судової практики наведено як репрезентативні для проблеми доступу до правосуддя у війні.

людини та відповідні аналітичні матеріали Суду формують орієнтири для оцінки дій України в умовах воєнного стану¹.

Поряд із правом прав людини в умовах збройного конфлікту застосовується міжнародне гуманітарне право, яке має спеціальний характер і спрямоване на захист осіб, що не беруть або припинили брати участь у бойових діях. Женевські конвенції 1949 року встановлюють мінімальні стандарти гуманного поводження з цивільним населенням, військовополоненими та пораненими².

Для правового простору України норми міжнародного гуманітарного права мають не лише декларативне, а й практичне значення, оскільки вони використовуються при документуванні порушень, кваліфікації воєнних злочинів та формуванні доказової бази для міжнародних судових інстанцій. Отже, гуманітарне право доповнює національні та конвенційні механізми захисту прав людини, утворюючи єдину систему правових гарантій.

Також, важливим елементом правового простору України є судова практика, яка демонструє адаптацію правозастосування до умов війни. Верховний Суд у своїх рішеннях наголошує на необхідності врахування реальних воєнних обставин при оцінці процесуальних дій сторін, зокрема щодо поновлення строків звернення до суду³.

Аналіз судової практики свідчить про прагнення забезпечити баланс між принципом правової визначеності та правом на доступ до правосуддя. Воєнний стан не розглядається судами як автоматичне виправдання будь-яких порушень процесуальних вимог, однак він визнається суттєвим фактором, який має бути врахований при оцінці поважності причин пропуску процесуальних строків.

Окрему роль у правовому просторі України в умовах збройного конфлікту відіграють неурядові організації (НУО). Вони здійснюють документування порушень прав людини, надають

¹ Guide on Article 15 of the European Convention on Human Rights. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_15_ukr (дата звернення: 28.02.2026).

² Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 28.02.2026).

³ Огляд судової практики Верховного Суду в умовах воєнного стану. URL: <https://court.gov.ua> (дата звернення: 28.02.2026).

правову допомогу постраждалим, проводять моніторинг дій органів влади та здійснюють міжнародну адвокацію¹.

Таким чином, захист прав людини в умовах збройних конфліктів у правовому просторі України характеризується багаторівневістю та комплексністю. Воєнний стан трансформує механізми реалізації прав, проте не нівелює їх фундаментальної цінності, закріпленої у Конституції України та міжнародних договорів. Поєднання національного законодавства, дерогаційних механізмів ЄКПЛ, норм міжнародного гуманітарного права, судової практики та активної діяльності інститутів громадянського суспільства формує цілісну систему захисту прав людини в умовах війни. Збереження відкритості правового простору України до міжнародних стандартів і механізмів контролю є визначальною умовою забезпечення верховенства права навіть за наявності збройного конфлікту.

Krynychna I. Protection of Human Rights in Armed Conflicts within the Legal Space of Ukraine

The article analyses the protection of human rights in armed conflicts within the legal space of Ukraine. It examines the interaction between constitutional regulation, martial law and international human rights standards. Particular attention is paid to Ukraine's departure from the provisions of Article 15 of the European Convention on Human Rights. The role of judicial practice and civil society organisations is also considered. The study emphasises the importance of proportionality and the rule of law in wartime.

Keywords: human rights, armed conflict, martial law, ECHR, legal space of Ukraine.

¹ Річні звіти правозахисних організацій України (УТСПЛ, ZMINA, Truth Hounds). URL: <https://www.helsinki.org.ua> (дата звернення: 28.02.2026).

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: СУЧАСНА ПРАКТИКА ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ

Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України стала не лише воєнним, а й масштабним правовим викликом для системи захисту прав і свобод людини. Сучасна війна продемонструвала, що права людини можуть порушуватися не лише через пряме насильство, але й через руйнування соціального середовища існування людини — житла, медичної та освітньої інфраструктури, системи соціального захисту.

Практика останніх років свідчить про системний характер таких порушень. Йдеться про масові вбивства мирного населення, катування, примусові депортації, руйнування цивільної інфраструктури, обмеження доступу до базових соціальних прав тощо.

Таким чином, сучасність фактично поставила питання про переосмислення конституційної ролі держави у забезпеченні прав людини в умовах екстремальних безпекових викликів та визначила нові виклики для конституційно-правового механізму захисту прав людини.

Досвід війни в Україні демонструє, що класична модель конституційного захисту прав людини, сформована для умов мирного часу, потребує суттєвої адаптації.

По-перше, війна створює ситуацію, коли держава змушена одночасно реалізовувати дві суперечливі функції: гарантувати та захищати права людини (відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека є найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком

держави); та обмежувати окремі права людини і громадянина з метою забезпечення національної безпеки (ч. 2 ст. 64 Конституції України). У цьому контексті ключовим конституційним питанням стає визначення меж допустимого обмеження прав людини.

Важливе значення для розуміння допустимості обмежень прав людини має практика Конституційного Суду України. Так, Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що відповідно до принципу верховенства права (правовладдя) законодавець може обмежувати конституційні права людини і громадянина з дотриманням умов, визначених Конституцією України. Установлення обмеження прав людини і громадянина є допустимим виключно за умови, що воно є домірним (пропорційним) та суспільно потрібним (Рішення Конституційного Суду України від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009)¹; обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, їх має встановлювати виключно Конституція і закони України, вони мають відповідати легітимній меті, бути обумовленими суспільною потребою досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими (Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016)².

Ці рішення органу конституційної юстиції фактично сформулювали конституційний стандарт допустимості обмеження прав людини в Україні.

Таким чином, відповідно до зазначених юридичних позицій та у відповідності з міжнародними стандартами можна констатувати, що такі обмеження повинні відповідати принципам: законності; суспільної необхідності; пропорційності; відповідності легітимній меті; обґрунтованості; справедливості; тимчасовості.

Саме ці принципи формують основу конституційної доктрини пропорційності обмежень прав людини під час воєнного стану.

1

¹ Рішення Конституційного Суду України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України) від 19 жовтня 2009 року № 26-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v026p710-09#Text> (дата звернення: 10.03.2026).

2

² Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text> (дата звернення: 10.03.2026).

По-друге, одним із нових правових інститутів, що виникли у практиці воєнного часу, стала примусова евакуація цивільного населення з районів активних бойових дій.

10 лютого 2026 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання питань проведення евакуації, розміщення та життєзабезпечення евакуйованого населення, забезпечення захисту дітей, які перебувають у населених пунктах, розташованих на територіях активних та можливих воєнних (бойових) дій»¹, який врегулював порядок обов'язкової евакуації населення з територій активних або потенційних бойових дій.

Рішення про таку евакуацію приймають військові адміністрації за поданням військового командування.

Такий механізм спрямований на захист фундаментального права — права на життя, закріпленого у статті 27 Конституції України.

У своїй практиці Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що держава має не лише негативний обов'язок утримуватися від порушення прав людини, але й позитивний обов'язок забезпечувати їх ефективний захист.

Зокрема, у Рішенні Конституційного Суду України № 3-р/2018² Суд зазначив, що держава повинна створювати належні правові механізми для захисту життя та безпеки людини.

У цьому контексті примусова евакуація може розглядатися як реалізація позитивного обов'язку держави щодо захисту життя людини.

З точки зору конституційного права, примусова евакуація може бути виправдана за наявності трьох ключових умов: 1) на-

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання питань проведення евакуації, розміщення та життєзабезпечення евакуйованого населення, забезпечення захисту дітей, які перебувають у населених пунктах, розташованих на територіях активних та можливих воєнних (бойових) дій : Закон України від 10 лютого 2026 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4778-20#Text> (дата звернення: 10.03.2026).

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України від 24 квітня 2018 р. № 3-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text> (дата звернення: 10.03.2026).

явність реальної загрози життю людини (наприклад, перебування у зоні інтенсивних бойових дій); 2) відсутність менш обмежувальних засобів захисту життя; 3) тимчасовий характер такого обмеження. Таким чином, примусова евакуація може розглядатися як прояв позитивного обов'язку держави захищати життя людини та як новий елемент в конституційно-правовому механізмі захисту права на життя в умовах екстремальних режимів.

У цьому контексті можна говорити про формування нової конституційно-правової концепції — доктрини превентивного захисту права на життя.

Примусова евакуація, гуманітарні коридори та інші подібні механізми демонструють нову роль держави — не лише реагувати на порушення прав людини, але й запобігати їх виникненню.

Особливі правила встановлено щодо дітей. Закон передбачає, що діти підлягають обов'язковій евакуації разом з батьками або законними представниками; у разі відмови батьків евакуація може бути здійснена примусово органами Національної поліції; після евакуації діти передаються під опіку органів соціального захисту у безпечних регіонах.

На практиці такі рішення вже застосовувалися в Донецькій, Херсонській та Запорізькій областях, де дітей евакуювали з населених пунктів, що перебували під постійними обстрілами.

Думається, що такий механізм примусової евакуації дітей є обґрунтованим. Адже діти потребують особливої уваги та захисту з боку держави. Так, на сучасному етапі важливою є проблема незаконного переміщення українських дітей до РФ або на окуповані території, що розглядається міжнародними органами як злочин проти людяності.

Незалежна міжнародна комісія щодо розслідування ситуації в Україні у своєму звіті, представленому на 61-й сесії Ради ООН з прав людини 12 березня 2026 р., задокументувала щонайменше 1205 випадків вивезення українських дітей з Донецької, Луганської, Херсонської, Харківської та Миколаївської областей¹.

¹ Міжнародна комісія ООН з розслідування порушень в Україні визнала насильницьке переміщення та депортацію дітей Росією злочинами проти людяності. Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/v-onn-nazvali-deportaciyu-rf-ditey-zlochinom-proti-lyudyanoi-313789/> (дата звернення: 10.03.2026).

Оцінки кількості українських дітей, депортованих до Російської Федерації після початку повномасштабного вторгнення, коливаються від 19592 до 307000.

Незалежна міжнародна комісія ООН з розслідування порушень в Україні назвала депортації та перевезення українських дітей, якими займається РФ як держава-окупант, злочинами проти людяності та воєнними злочинами.

Міжнародно-правовим підтвердженням цього стало рішення Міжнародного кримінального суду, який у березні 2023 року видав ордери на арешт президента РФ та російської уповноваженої з прав дитини за підозрою у незаконній депортації українських дітей.

Наступною новацією в конституційно-правовому механізмі захисту прав людини в умовах війни є конституційна відповідальність держави за права громадян на окупованих територіях.

Навіть у разі тимчасової втрати контролю над територією, держава повинна забезпечувати альтернативні механізми реалізації прав громадян: дистанційні адміністративні послуги; спрощені судові процедури; спеціальні компенсаційні механізми тощо.

Отже, війна в Україні стала каталізатором глибокої трансформації механізму захисту прав людини. По-перше, механізм захисту прав людини трансформується з реактивного у превентивно-відновлювальний. По-друге, у воєнний період держава реалізує розширений позитивний обов'язок щодо захисту життя, безпеки та гідності людини.

На основі аналізу сучасної правової практики можна аргументувати модель конституційно-правового механізму захисту прав людини в умовах війни, яка включає чотири взаємопов'язаних елемента, а саме: традиційний елемент, що включає нормативну та інституційну складові захисту прав людини; превентивно-безпековий елемент, що включає евакуацію населення, гуманітарні коридори, системи цивільного захисту, програми підтримки внутрішньо переміщених осіб тощо; відновлювально-компенсаційний елемент, який передбачає компенсацію шкоди, відновлення прав, реінтеграцію постраждалих осіб в умовах воєнного стану.

Таким чином, досвід України може стати основою для формування нової моделі конституційного захисту прав людини в умовах воєнного стану, яка поєднує баланс між необхідністю забезпечення національної безпеки та збереженням фундаментальних прав і свобод людини, ґрунтується на принципах пропорційності, превентивності та відновлення порушених прав, а також передбачає активну роль держави як гаранта захисту прав людини — «найвищої соціальної цінності» (ст. 3 Конституції України).

Krusian A. Human Rights protection under Martial Law in Ukraine: Modern Practice and Transformation of the Constitutional and Legal Mechanism

The paper examines the transformation of the constitutional and legal mechanism for the protection of human rights in Ukraine under martial law, in particular under the influence of the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine. The author analyzes the admissibility of human rights restrictions through the prism of the constitutional doctrine of proportionality, as well as modern legal institutions, such as forced evacuation and preventive protection of the right to life. The formation of a new model of human rights protection is justified, combining security, preventive and restorative-compensatory approaches and strengthening the active role of the state.

Keywords: Ukraine, Human Rights, Right to Life, Martial Law, Constitutional Doctrine, Constitutional and Legal Mechanism.

ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ІНСТИТУТАМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В умовах євроінтеграційного курсу України та тривалої збройної агресії Московії проблема ефективного захисту прав і свобод людини набуває особливої актуальності. Держава, будучи первинним гарантом прав громадян, нерідко виявляється обмеженою у своїх можливостях — як унаслідок надзвичайних обставин воєнного стану, так і через системні вади інституційного характеру. Саме в цьому контексті інститути громадянського суспільства постають не лише як допоміжні, а як самостійні та незамінні ланки механізму захисту прав людини.

У правовій науці громадянське суспільство тлумачиться як відносно самостійна від держави сфера суспільного буття, що об'єднує добровільні об'єднання, рухи та інститути, через які громадяни реалізують власні інтереси та здійснюють вплив на публічну владу¹. Його структурними елементами є громадські об'єднання, неурядові організації, профспілки, незалежні ЗМІ, правозахисні ініціативи, волонтерські мережі, омбудсман та інші суб'єкти, — кожен із яких виконує специфічну роль у механізмі правозахисту.

На підставі аналізу наукової літератури можна виокремити чотири ключові функції інститутів громадянського суспільства у правозахисній системі². По-перше — контрольно-моніторингова: незалежне спостереження за дотриманням прав людини та оперативна передача виявлених порушень відповідним органам. По-друге — представницька: надання громадянам ефективних

¹ Громадянське суспільство. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Громадянське_суспільство (дата звернення: 05.04.2026).

² Афанасенко С. І. Конституційні гарантії прав та свобод людини і громадянина в системі гарантування прав. *Актуальні проблеми національного права* : зб. матеріалів. 2024. № 1. С. 42–49. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2024/6.pdf (дата звернення: 05.04.2026).

позасудових інструментів для відстоювання власних інтересів. По-третє — стабілізуюча: трансформація стихійного суспільного невдоволення у впорядкований діалог із владою. По-четверте — просвітницька: поширення правових знань та відстоювання інтересів соціально вразливих верств населення.

Стаття 55 Конституції України гарантує кожному право захищати свої права і свободи всіма засобами, що не суперечать закону. Правова наука узагальнює ці засоби у декілька груп: безпосередній самозахист, звернення до органів виконавчої влади або місцевого самоврядування, судовий захист, звернення до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини та використання міжнародних механізмів після вичерпання внутрішніх¹. Серед зазначених інструментів діяльність інститутів громадянського суспільства займає особливе місце, адже вона забезпечує захист у ситуаціях, де судовий чи адміністративний шлях є надмірно повільним або недоступним, і водночас супроводжує особу на кожному з перелічених рівнів.

Інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (омбудсмана) займає особливе місце серед інститутів громадянського суспільства. Відповідно до ст. 101 Конституції України він здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина. Науковці характеризують Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини як незалежний, позапартійний орган, що виступає медіатором між громадянином і владою: виявляє системні порушення законодавства, формулює рекомендації органам влади та забезпечує інформування громадськості². Ключовою гарантією його ефективності є законодавча заборона будь-якого втручання органів влади в діяльність омбудсмана. У 2023 р.

¹ Сопілко І. М. Консолідація громадянського суспільства та національна безпека в умовах екстраординарних юридичних режимів. *Обмеження прав людини та екстраординарні юридичні режими* : монографія / Я. Лазур, Т. Попович, О. Рябченко та ін.; за ред. Я. Лазура, М. Савчина, Т. Попович. Одеса : Юридика, 2025. С. 266–294.

² Пирога І., Кадебська Е. Інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в системі гарантій конституційних прав і свобод. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Юридичні науки. 2023. № 1 (64). С. 19–25. DOI: <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2023.1.3>

цим інститутом було відкрито 4 850 проваджень за зверненнями громадян та підготовано чотири спеціальні доповіді¹. У 2024 році теж було підготовано чотири спеціальні доповіді та відкрито 4 765 проваджень за зверненнями громадян. Цікаво, що при цьому до Офісу Омбудсмана надійшло понад 123 тисячі звернень, що на 28,6% більше порівняно з 2023 роком (у 2023 р. — понад 95 700 звернень)².

З початком повномасштабного вторгнення Московії у лютому 2022 р. громадянське суспільство набуло принципово нової ролі в системі захисту прав людини. Правозахисні організації, волонтерські мережі та незалежні медіа взяли на себе систематичну роботу зі збору доказів злочинів проти цивільного населення та їх передачі до національних і міжнародних правових органів³. Ця діяльність є двічно значущою: з одного боку, вона підвищує дієвість правового реагування держави, з іншого — забезпечує незалежний громадський нагляд за тим, аби самі органи влади не виходили за межі наданих їм надзвичайних повноважень.

Водночас слід визнати, що в умовах воєнного стану інститути громадянського суспільства зіткнулися з серйозними операційними обмеженнями. Аналітична доповідь НІСД за 2023–2024 рр. фіксує дефіцит кадрів як наслідок мобілізації та еміграції частини персоналу, хронічну нестачу фінансування та надмірне навантаження на команди, що залишились⁴. Попри ці виклики, соціологічні дані свідчать про цікавий феномен: рівень суспільної довіри до цифрових публічних сервісів помітно вищий, ніж до судів,

¹ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у 2023 році. *Офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023> (дата звернення: 05.04.2026).

² Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. *Офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Щорічна_доповідь_Уповноваженого_у_2024_році-виправлена.pdf (дата звернення: 09.04.2026).

³ Сопілко І. М. Зазнач. праця.

⁴ Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2023–2024 роках : аналітична доповідь. / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ : НІСД, 2024. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-11/ad_gromad_susplilstvo-2023_15112024.pdf (дата звернення: 05.04.2026).

парламенту чи партій¹. Це вказує на те, що у сучасних умовах авторитет правозахисних структур визначається насамперед їхньою реальною результативністю.

Окремого розгляду потребує комунікативний вимір взаємодії між державою та громадянським суспільством. Як вказував у своєму виступі на цій конференції професор Я. Жовнірчик, публічна комунікація органів влади є не лише питанням риторики чи ввічливості, а самостійним правозахисним інструментом: мова офіційних рішень, звернень і роз'яснень здатна або підтверджувати рівноправність громадян, або ненавмисно закріплювати практики стигматизації та виключення окремих груп. Саме тому вдосконалення стандартів публічної комунікації слід розглядати як складову реформи правозахисної системи, а не лише як культурну або етичну вимогу.

Правозахисна діяльність громадянського суспільства здійснюється у визначених конституційно-правових межах, зміст яких розкриває порівняльний аналіз зарубіжного законодавства. Зокрема, конституційний досвід Німеччини, Польщі та Франції свідчить, що обмеження основних прав є правомірними за сукупності таких умов: вони встановлені виключно законом, відповідають конкретній суспільно значущій меті, є пропорційними їй і не нівелюють саму сутність відповідного права². Інститути громадянського суспільства виконують роль практичного контролера дотримання цих стандартів: виявляють диспропорційні обмеження, ініціюють їх оскарження в судовому порядку та підтримують суспільну дискусію щодо припустимих меж державного втручання в приватну сферу.

Таким чином, правозахисний потенціал інститутів громадянського суспільства є структурно незамінним у системі гарантій прав людини. Держава, навіть добросовісно виконуючи свої конституційні зобов'язання, не здатна повністю підмінити мережу незалежних правозахисних акторів — НУО, омбудсмана,

1

¹ Рахманов О. Україна: перетворення через катастрофи. Аналітика. / Інститут соціології НАН України. 2026. URL: <https://isnasu.org.ua> (дата звернення: 05.04.2026).

2

² Петришина М. О., Дзєбчук А. В., Ігнатова А. В. Особливості обмеження прав і свобод людини і громадянина в законодавстві зарубіжних країн. *Internauka*. Серія : Юридичні науки. 2020. URL: <https://www.inter-nauka.com/magazine/law/> (дата звернення: 05.04.2026).

правозахисних медіа та волонтерських ініціатив. Зміцнення їхньої інституційної спроможності, диверсифікація джерел фінансування та нормативне закріплення механізмів взаємодії з органами публічної влади є пріоритетними завданнями правової реформи в Україні в умовах євроінтеграції та повоєнного відновлення.

Kuybida V. Protection of Human Rights and Freedoms by Civil Society Institutions

The paper examines civil society institutions as a structurally irreplaceable element of human rights protection in Ukraine. The author identifies their four core functions (monitoring, representation, stabilisation, legal education), analyses the role of the Parliamentary Commissioner for Human Rights, and assesses the challenges faced by civil society under martial law. It is argued that strengthening institutional capacity, diversifying funding, and formalising cooperation mechanisms between civil society and public authorities constitute priority tasks of legal reform amid European integration and post-war reconstruction.

Keywords: civil society institutions, human rights protection, ombudsman, non-governmental organisations, martial law, advocacy, constitutional restrictions.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ УМОВИ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: МІСЯ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ

Упродовж чотирьох років російсько-української війни (24.02.2022 р.–24.02.2026 р.), термін «права людини» займає ключові позиції у численних наукових працях і заходах, як на національному, так і на міжнародному рівнях. Порушивши більшість прав людини, зафіксованих у міжнародному праві, Російська Федерація спричинила переосмислення системи забезпечення прав людини і пошуку нових механізмів, орієнтованих на реалізацію в надзвичайних умовах.

Практика неналежного забезпечення прав людини в Україні, до і після повномасштабного військового вторгнення Російської Федерації в Україну, вказує, що однією з частих проблем є відсутність відповідних умов для реалізації прав людини. Забезпечення прав людини не може відбутися без такого компонента як політико-правові умови. Проте така дефініція не часто зустрічається в дослідженнях, присвячених правам людини. Зазвичай згадуються такі терміни, як «визнання прав людини», «гарантії прав людини», «забезпечення прав людини», «дотримання прав людини», «реалізація прав людини», «охорона прав людини», «захист прав людини».

Недостатня увага дослідників до поняття «політико-правові умови» впливає на сферу прав людини на практиці. Інколи цей термін згадується, проте не розкривається його розуміння. Згідно зі Словником української мови, одне із визначень «умови» таке: «необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь»¹.

¹ Тлумачний словник української мови онлайн (Словник.ua). URL: <https://surl.li/tzxaal> (дата звернення: 12.02.2026).

Доцільно акцентувати увагу, що конструкція «політико-правові» також не є загальноприйнятою у науковому середовищі. Уникають такого поєднання через те, що політику часто асоціюють з боротьбою за владу. Насправді — це лише один з видів політики. Варто нагадати, що першопочаткове значення політики — це мистецтво управління суспільними справами. З точки зору сучасного, функціонально-телеологічного підходу, політика — це сукупність публічних і непублічних найоптимальніших для країни політичних рішень, які визначають програми розвитку кожної суспільної сфери та країни загалом, розроблені на основі справжніх інтересів громадян, метою яких є мінімізація конфліктів у суспільстві, забезпечення гідних умов життя якомога більшої кількості громадян¹.

Без політики, в значенні публічної політики, неможливо обійтися в процесі правового регулювання суспільних відносин. Відтак логічно вести мову не про правові та про політичні умови окремо, а комплексно — про політико-правові умови для забезпечення прав людини.

Відповідно до Конституції України, утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Виконує вона цей обов'язок за допомогою органів публічної влади. Особлива роль в сфері прав людини належить парламенту, оскільки він визначає напрями розвитку суспільних сфер, тобто формує державну політику. Парламент ухвалює закони, які визначають засади регулювання відносин у ключових сферах суспільного життя, що становить основу для формування політико-правових умов забезпечення прав людини.

Проаналізувавши діяльність Верховної Ради України в період воєнного стану, в сфері забезпечення прав людини можна виокремити два рівні: внутрішній (національний), який насамперед відображається в нормативно-правових актах, що спрямовані на забезпечення прав людини і громадянина всередині країни; зовнішній (міжнародний), який здебільшого представлений

¹ Кукуруз О. В. Взаємодія політики і права у процесі суспільної трансформації в Україні та Республіці Польща : монографія. Київ : «ФОП-Подолін І.В.», 2020. С. 311. URL: <https://surl.li/dcatnw> (дата звернення: 13.02.2026).

в політичних документах, що містять звернення до міжнародного співтовариства задля спільного створення політико-правових засад та механізмів для забезпечення прав українців як на території України, так і за її межами, в умовах російської агресії.

Національний рівень. За весь період незалежності український парламент ухвалив 7928 законів. За чотири роки російсько-української війни (24.02.2022 р.–24.02.2026 р.) — 1034, у 125 з яких йдеться про права людини. Зокрема: людина, її права та свободи є найвищими соціальними цінностями — один із принципів, що визначають порядок формування державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності (Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13.12.2022 р. № 2834-IX); забезпечення пріоритету прав і свобод людини — один із принципів служби в органах місцевого самоврядування; повага та охорона прав і свобод людини і громадянина, недопущення їх порушення — один із обов'язків службовця місцевого самоврядування (Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 02.05.2023 р. № 3077-IX); пріоритетність утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини — один із принципів правотворчої діяльності; вплив на права та основні свободи людини і громадянина — один із критеріїв правового моніторингу нормативно-правових актів (Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 р. № 3354-IX); додержання прав людини та основоположних свобод — один із принципів міжнародного територіального співробітництва (Закон України «Про міжнародне територіальне співробітництво України» від 24.04.2024 р. № 3668-IX); обов'язкове електронне консультування і публічне обговорення — одне із правил для розгляду проєктів нормативно-правових актів, які стосуються конституційних прав, свобод та обов'язків громадян (Закон України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 р. № 3841-IX); утвердження прав людини, гарантування її безпеки, захист честі та гідності — одне з основних завдань державної політики у сфері охорони психічного здоров'я (Закон України «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні» від 15.01.2025 р. № 4223-IX);

недопущення виправдання геноциду, злочинів проти людяності, агресії, воєнних злочинів, порушень прав людини — один з основних принципів політики національної пам'яті (Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» від 21.08.2025 р. № 4579-IX); пріоритетність дотримання прав і свобод людини і громадянина — один з основних принципів діяльності Військового омбудсмена (Закон України «Про Військового омбудсмена» від 17.09.2025 р. № 4603-IX).

Отже, принцип пріоритетності прав людини (у дещо відмінних формулюваннях) знайшов своє відображення, як мінімум, у восьми первинних законах, ухвалених в умовах воєнного стану. Таким чином, можемо констатувати, що Верховна Рада України працювала над створенням політико-правових засад для забезпечення прав людини. Проте цей етап ще не означає створення реальних можливостей для реалізації прав людини.

Відображення рівня забезпечення прав людини в період воєнного стану міститься в щорічних доповідях Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Як відомо, Омбудсман України у щорічній доповіді дає рекомендації органам публічної влади щодо поліпшення стану забезпечення прав людини, а в наступній доповіді робить висновки щодо виконання або невиконання наданих рекомендацій. Наприклад, у 2023 р. стан виконання рекомендацій Омбудсмена України Верховною Радою України такий: 29,4% рекомендацій — виконано; 17,6% — в процесі виконання; 41,2% — не виконано; 11,8% — втратило актуальність¹. У 2024 р.: 41,7% — виконано, 16,7% — не виконано, 16,7 — виконано частково, 25% — в процесі виконання². Як бачимо, відсоток виконаних рекомендацій зростає. Варто зауважити, що рекомендації Верховній Раді України стосувалися забезпечення розгляду і

¹ Щорічна доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. *Офіційний вебсайт Омбудсмена України*. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/stan-vykonannia-rekomendatsii-shchorichnoi-dopovidi> (дата звернення: 15.02.2026).

² Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. *Офіційний вебсайт Омбудсмена України*. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2024/> (дата звернення: 17.02.2026).

прийняття нормативно-правових актів. Тобто, йшлося лише про одну функцію — законодавчу.

Кількість звернень до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини зростає: у 2022 р. — 42 485, у 2023 — 95 796, у 2024 — 123 221 звернення. Чимало звернень у 2024 р. стосувалося порушень прав громадян під час мобілізаційних процесів, зокрема: незаконне обмеження свободи пересування під час затримання, неправомірне застосування сили групами оповіщення, призов на військову службу осіб, які не підлягають призову та ін.¹ Територіальні центри комплектування та соціальної підтримки відносяться до виконавчої гілки влади, проте у державі з парламентсько-президентською формою правління більшість повноважень належать парламенту. Крім законодавчої функції парламент має також інші важливі функції, що дають змогу забезпечувати реалізацію і захист прав людини. Серед повноважень Верховної Ради України є ті, які уможливають нагляд і контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, зокрема парламент впливає на призначення і відставку уряду та окремих міністрів. Крім політичного контролю, парламент має фінансовий (затвердження та контроль за виконанням Державного бюджету України), правовий (перевірка відповідності актів уряду Конституції України та законам) та адміністративний контроль (створення тимчасових слідчих комісій для розслідування конкретних випадків).

Отже, якщо Верховна Рада України задля забезпечення прав людини прийняла необхідні нормативно-правові акти, але вони не виконуються або виконуються частково, то парламент також несе частину відповідальності, оскільки це означає, що він неналежним чином реалізував інші функції і, особливо, контрольну.

Міжнародний рівень. За весь період незалежності український парламент ухвалив 188 звернень. За чотири роки російсько-української війни (24.02.2022 р.–24.02.2026 р.) — 69 звернень до парламентів і урядів держав світу та міжнародних організацій, у 39 з яких йдеться про права людини. Зокрема: акцентовано

¹ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. *Офіційний вебсайт Омбудсмана України*. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2024/> (дата звернення: 17.02.2026).

увагу міжнародної спільноти на потребі об'єднатися та виступити єдиним фронтом проти незаконного вторгнення Російської Федерації в Україну, зокрема заради відстоювання прав і свобод людини (Постанова Верховної Ради України від 24.03.2022 р. № 2141-IX); висловлено вимогу — невідкладно вдатися до рішучих кроків для захисту дітей, права яких грубо порушує Російська Федерація; наголошено, що відповідно до міжнародних документів діти мають право на особливе піклування і допомогу (Загальна декларація прав людини та міжнародні пакти про права людини), турботу, допомогу й захист (Конвенція про права дитини) (Постанова Верховної Ради України від 19.06.2022 р. № 2306-IX); засуджено істотні та систематичні порушення прав людини в тимчасово окупованому Криму; закликано тісніше співпрацювати задля розроблення механізму відновлення порушених прав людини (Постанова Верховної Ради України від 24.02.2023 р. № 2946-IX); акцентовано увагу, що Російська Федерація порушує фундаментальні принципи захисту дітей у воєнний час — примусово здійснює депортацію українських дітей на територію держави-агресора або в межах тимчасово окупованих територій України, перешкоджає поверненню таких дітей в Україну та намагається «перевиховати» їх, зробити проросійськими (Постанова Верховної Ради України від 24.02.2023 р. № 2947-IX); висловлено прохання до держав-членів Європейського Союзу — підтримати відкриття переговорів про вступ України до Європейського Союзу, що сприятиме захисту основоположних прав і свобод людини і громадянина (Постанова Верховної Ради України від 09.12.2023 р. № 3512-IX); закликано максимально об'єднатися для протидії та ліквідації загрози, що становить для вільного світу потворне та людиноненависницьке злочинне утворення, яким натеper є Російська Федерація; ініційовано притягнення до відповідальності осіб, винних у скоєнні воєнних злочинів, злочинів проти людяності, злочину геноциду та злочину агресії, а також прискорити створення Спеціального міжнародного трибуналу (Постанова Верховної Ради України від 23.02.2024 р. № 3602-IX); засуджено порушення прав людини та закликано продовжувати посилювати політико-дипломатичний і санкційний тиск на Російську Федерацію у зв'язку з численними

злочинами проти журналістів та працівників медіа (Постанова Верховної Ради України від 05.11.2025 р. № 4687-IX); акцентовано, що держава-агресор веде системну політику знищення українського народу; підкреслено важливість об'єднання зусиль міжнародної спільноти задля рішучої протидії збройній агресії Російської Федерації проти України та припинення геноциду українців (Постанова Верховної Ради України від 11.02.2026 р. № 4784-IX); закликано посилити протидію російській пропаганді та дезінформації, зокрема поширенню людиноненавистницької ідеології рашизму (Постанова Верховної Ради України від 24.02.2026 р. № 4787-IX).

У результаті цих звернень на міжнародному рівні ухвалено чимало важливих документів для захисту прав українців (резолюції Генеральної Асамблеї ООН, Ради ООН з прав людини, Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ), Європейського парламенту, спеціальні доповіді Моніторингової місії ООН з прав людини, рішення та моніторинг ОБСЄ, розслідування МКС).

Отже, Верховна Рада України ефективно діє на міжнародному рівні. Завдяки належній реалізації політико-дипломатичної функції¹, Український парламент виконав важливу місію щодо консолідації зусиль міжнародного співтовариства задля захисту прав українців, в тому числі тих, які вимушено перебувають в інших країнах. Для створення політико-правових умов для забезпечення прав людини на національному рівні парламент має належним чином виконувати всі функції (представницьку, установчу, формування державної політики, законодавчу, контрольну).

Проведений аналіз дає змогу сформулювати таке визначення. Політико-правові умови забезпечення прав людини — це комплекс взаємопов'язаних компонентів, які формують політико-правове середовище, сприятливе для реальної реалізації прав людини. Серед компонентів: визнання міжнародних принципів, наявність національних політико-правових засад, функціонування відповідних інституцій, належний соціокультурний клімат, контроль держави за дотриманням усталених пра-

¹ Кукуруз О. В. Політико-дипломатична функція Верховної Ради України в сфері прав людини в умовах російсько-української війни. *Держава і право*. 2026. Вип. 99. С. 386–397.

вил — застосування санкцій в разі недотримання законодавства і приведення в дію механізмів відновлення порушених прав людини.

Kukuruz O. Political and Legal Conditions for Ensuring Human Rights during the Russian-Ukrainian War: The Mission of the Ukrainian Parliament

The author analyzes the activities of the Verkhovna Rada of Ukraine in the field of human rights during the four years of the Russian-Ukrainian war (24.02.2022–24.02.2026). Two levels of activity of the Ukrainian parliament during that period are identified and characterized: internal (national) and external (international). The definition of “political and legal conditions for ensuring human rights” is proposed.

Keywords: human rights, functions of parliament, policy, political and legal conditions, Russian-Ukrainian war.

ПРАВО УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В УКРАЇНІ НА ЗЕМЛЮ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

З відновленням у 1991 р. незалежності в Україні розпочався перехід від планової (командно-адміністративної) до ринкової економіки. Відповідно в багатьох сферах політико-правового, економічного та соціального життя країни розпочалися трансформаційні процеси, які, на думку тогочасного політичного класу та експертного середовища, мали б забезпечити досягнення стандартів економічно розвинених країн світу. У сфері земельних відносин трансформаційні процеси здійснювалися у формі земельної реформи, розпочатої з 15 березня 1991 р., коли набули чинності Земельний кодекс УРСР та Постанова Верховної Ради УРСР «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 р., введені у дію з 15 березня 1991 р.

Однак зазначені трансформаційні правові та соціально-економічні процеси здійснювалися в Україні не за сприйнятими більшістю країн Східної Європи темпами «шокової терапії», що були запропоновані екс-міністром економіки Польщі Лешеком Бальцеровичем і передбачали проведення стиснутих у часі, досить різних та іноді соціально «болісних» реформацій, а шляхом повільних і розтягнутих у часі перетворень. Відтак земельна реформа в Україні здійснюється рекордні 30 років і до цього часу повністю не завершена.

На початку земельної реформи всі землі України перебували у власності держави та надавалися громадянам і юридичним особам у користування, яке було не надто захищеним, оскільки могло бути припинене органами влади в адміністративному порядку з будь-яких причин. Тому одним з основних напрямів земельної реформи була визначена приватизація земель України — передача значної частини державних земель у власність громадян і юридичних осіб. Для забезпечення її проведення 30 січня 1992 р.

Верховна Рада України прийняла Закон України «Про форми власності на землю», а 13 березня 1992 р. — Постанову «Про прискорення земельної реформи та приватизацію земель» та нову редакцію Земельного кодексу України (далі — ЗК України).

З метою посилення захищеності земельних прав громадян і юридичних осіб, а також створення передумов для реалізації приватної ініціативи у сфері землекористування вищезазначеними правовими актами правовий режим виключної власності держави на землю був скасований з 15 травня 1992 р., а громадяни та юридичні особи України отримали право набувати землю у приватну і колективну власність. Більше того, відповідно до ЗК України в редакції від 13 березня 1992 р., кожен громадянин України був наділений правом отримати безоплатно у власність по 6 земельних ділянок різного цільового призначення у межах норм безоплатної приватизації.

Водночас виховані у дусі «соціалістичних цінностей» громадяни України не квапилися з оформленням прав приватної власності навіть на земельні ділянки, які перебували у їхньому користуванні. Тому Кабінет Міністрів України, набувши повноваження видавати декрети, що мали силу законів України, Декретом від 26 грудня 1992 р. «Про приватизацію земельних ділянок» запровадив дуже спрощений порядок оформлення громадянами України прав власності на належні їм на праві користування земельні ділянки.

Нарешті, на основі указів Президента України від 14 листопада 1994 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» та від 8 серпня 1995 р. «Про паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам та організаціям» більше 7 млн українських селян набули право на земельні частки (паї), на основі яких їм виділяли у приватну власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення.

Відтак, завдяки здійснюваним Урядом України заходам щодо приватизації земель країни у суспільстві скалося уявлення про безмежність земельного фонду країни, який можна використувати для задоволення будь-яких потреб громадян. Саме тому Верховна Рада України досить часто приймала закони, якими

додатково надавалося пільгове право «першочергового» безоплатного набуття земельних ділянок у власність. Так, протягом 1991–1993 рр. були прийняті закони України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» від 21 березня 1991 року, «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р., «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 р., «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р., «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 р.

Слід відмітити, що зазначені законодавчі акти були недостатньо продуманими та практично на практиці не застосовувались. По-перше, вони приймалися як законодавчі акти соціального забезпечення, а не земельного законодавства, яке має пріоритет у регулюванні земельних відносин. З їх прийняттям відповідні зміни до Земельного кодексу України не були внесені. По-друге, законодавчі акти, якими окремим категоріям громадян надавалося право першочергового безоплатного отримання земельних ділянок у власність, не містили механізмів їх реалізації. Адже земельне законодавство не передбачає формування черг громадян, які виявили бажання отримати землю у власність: за відсутності юридично оформлених черг неможливо надати землю у першочерговому порядку. По-третє, заяв від громадян-пільговиків на отримання земельних ділянок безоплатно у власність у першочерговому порядку не було, тому що ветеранів Другої світової війни залишилося дуже мало, вони могли скористатися звичайним правом на безоплатну приватизацію земельних ділянок, яке передбачене ЗК України (ст. 121). Тому тривалий час законодавчі акти, які надавали певним категоріям громадян України право на першочергове безоплатне отримання у власність земельних ділянок, фактично не застосовувались.

Ситуація змінилася у 2014 р. зі збройним захопленням Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та деяких районів Луганської і Донецької областей, якому протидіяли Збройні Сили України. Одним із наслідків війни на Донбасі стала поява нових груп ветеранів Антитерористичної операції на Донбасі

(АТО) з числа вітчизняних військовослужбовців. З вдячності за їх бойові заслуги у 2016–2017 рр. за рішенням Держгеокадастру України певній кількості з них були безоплатно надані у власність земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства площею по 2 га. Проте практично жоден з ветеранів не виявив бажання вести таке господарство. Вони продали ці земельні ділянки та отримали за них певні грошові кошти. Їх доходи від продажу землі не були значними, оскільки для відчуження ділянок ветерани скористалися посередниками (брокерами, нотаріусами тощо), послуги яких були оплачені за рахунок виручених від продажу землі коштів. Водночас ряд науковців підтримали доцільність безоплатного надання земель ветеранам АТО¹.

Після повномасштабного вторгнення РФ до України представники науки земельного права також висловилися за необхідність безоплатного надання ветеранам земельних ділянок у власність².

Не зважаючи на негативний досвід безоплатного надання ветеранам земельних ділянок у власність, «почин» земельних посадовців був підхоплений народними депутатами України. З метою популяризації у суспільстві політичних сил, які вони представляли у Парламенті, депутати почали реєструвати у Верховній Раді України законопроекти, спрямовані на безоплатне надання учасникам бойових дій земельних ділянок для різних цілей. Керівництво держави і Парламенту усвідомлювало необґрунтованість

¹ Борсай В. Особливості реалізації учасниками АТО права на безоплатну приватизацію землі. *Юридична газета*. 2015. № 1–2. С. 447–448 ; Боллобаш І. До питання про правові та практичні проблеми надання земельних ділянок учасникам АТО. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Актуальні питання державотворення в Україні» (19 травня 2017 р.)* : в 2 т. / редкол. : І. С. Гриценко (голова), І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін. Том 2. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. С. 89–91.

² Коломійцева Д. М., Саркісова Т. Б. Проблеми реалізації права на землю учасниками бойових дій та перспективи їх вирішення. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 123–127 ; Вовк А. О. Гарантії земельних прав учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 181–185 ; Харитонova Т. Є., Білошкурський М. М. Проблеми корупційних ризиків при набутті та реалізації права власності на земельну ділянку учасниками бойових дій та особами, прирівняними до них. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 269–272 ; Вовк В. А., Грицак С. В. Еволюція законодавчого регулювання у сфері земельних прав учасників бойових дій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 11. С. 137–141.

таких законодавчих ініціатив і не підтримувало їх прийняття. Проте один з таких законопроектів — від 11 вересня 2023 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення реалізації права учасників бойових дій та сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України при відведенні їм земельних ділянок за рахунок земель державної і комунальної власності» (№ 10027) — досить несподівано був 18 грудня 2025 р. прийнятий Верховною Радою України за основу і очікує подальшого розгляду.

Законопроектом пропонується, щоб органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування створили резервний фонд земель у розмірі до 20 відсотків площі усіх сільськогосподарських угідь, які є у постійному користуванні державних і комунальних підприємств, установ та організацій. Саме за рахунок земель цього фонду має забезпечуватися безоплатна передача земельних ділянок у приватну власність учасникам бойових дій з числа осіб, статус учасника бойових дій яким надано відповідно до пунктів 19–25 частини першої статті 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та сім'ям загиблих ветеранів російсько-української війни.

На наш погляд, ідея віддячення ветеранів безоплатною землею, яка закладена у цей законопроект, є неприйнятною з трьох ключових причин. Перша з них полягає у недостатності у державній і комунальній власності земель, які могли б бути виділені кожному учаснику російсько-української війни, що триває з 2014 року, а також членам сімей загиблих учасників бойових дій. Адже, як прогнозується, після завершення військового стану кількість учасників бойових дій разом з родинами загиблих та безвісти зниклих становитиме 20 відсотків населення України, приблизно 5–6 млн осіб¹. Натомість вільні землі державної та комунальної власності, тобто, такі які не надані нікому у користування та не забудовані, в Україні практично відсутні або ж наявні в дуже обмеженій кількості (залежно від регіону). За їх рахунок

1

¹ Після завершення війни ветерани становитимуть до 20% населення України. URL: <https://agronews.ua/news/pislya-zavershennya-vijny-veterany-standovitymut-do-20-naselennya-ukrayiny/> (дата звернення: 20.12.2025).

лише невелика кількість ветеранів можуть безоплатно отримати земельні ділянки у власність. Ненадання земель іншим ветеранам може викликати серйозні соціальні заворушення.

Крім того, безоплатна приватизація земель сприяє земельній корупції. З огляду на обмеженість земельних ресурсів, право на безоплатну передачу земель перетворилось на механізм розподілу земель на користь матеріально спроможних громадян, які мають корупційні зв'язки з посадовцями органів влади, та фактично не здійснюється в інтересах малозабезпечених верств населення. Згідно з проведеним Національним агентством з запобігання корупції (НАЗК) опитуванням «Корупція в Україні 2021: розуміння, сприйняття, поширеність», до початку повномасштабного вторгнення понад 40% респондентів особисто стикались із проявами корупції під час безоплатного отримання земельних ділянок для ведення сільського господарства та присадибних ділянок. Серед найбільш поширених корупційних схем, за даними НАЗК, виявлені: продаж інформації про місце розташування вільних земельних ділянок; зловживання під час надання дозволу на розробку проєкту землеустрою та реєстрації земельної ділянки; підроблення рішень органів місцевого самоврядування про відведення земельної ділянки; спотворення механізму на користь комерційних забудовників; зловживання правом безоплатного отримання земельних ділянок та «повторна приватизація»; використання пільг учасників бойових дій на отримання земельних ділянок у корупційних схемах¹.

Крім того, безоплатна приватизація земель не забезпечує громадянам рівні та справедливі можливості при набутті прав на земельні ділянки. Як відомо, щодо земельних ділянок для будівництва й обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) встановлена різна максимальна площа в залежності від місця розташування (у селах — не більше 0,25 гектара, в селищах — не більше 0,15 гектара, в містах — не більше 0,10 гектара). Ціна 1 га земельної ділянки у різних

¹ Корупційні ризики у процедурі безоплатної приватизації: Аналітичний огляд, грудень 2020. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/Ryzyky_privatyzatsiya_2011.pdf (дата звернення: 11.06.2025).

регіонах відрізняється в рази. Так, земельна ділянка площею 0,10 га в місті на сході України може оцінюватись в десятки разів дешевше у порівнянні із земельною ділянкою 0,25 га в селищі біля Києва. Це порушує принцип справедливості, оскільки при безоплатному отриманні земельної ділянки, одні громадяни отримують вигоду у кілька разів більшу, ніж інші. До того ж доступність земель для передачі громадянам в розрізі регіонів є вкрай нерівномірною. І хоча закон не встановлює обмежень щодо місця розташування ділянки, регіональний фактор, зокрема наявність контактів із відповідальними особами на місцях, суттєво впливає на можливість реалізації цього права.

Нарешті, безоплатна приватизація земель суперечить праву ЄС, якому має відповідати земельне законодавство України для набуття членства у ЄС. Аналіз законодавств провідних держав-членів ЄС свідчить, що воно не передбачає такого інструменту права, як надання права певним категоріям осіб безоплатно набувати земельні ділянки у власність. Це пояснюється тим, що положення про безоплатну передачу земельних ділянок тлумачиться як порушення принципу заборони дискримінації, передбаченого Договором про функціонування ЄС, оскільки такі положення надають переваги лише для громадян конкретної держави (в Україні — тільки громадянам України).

Будь-яке регулювання, що є невинуватено дискримінаційним по відношенню до іноземних громадян та тим самим обмежує вільний рух капіталу, є недопустимим в межах ЄС та суперечить праву ЄС та держав-членів ЄС. Громадськість держав-членів ЄС справедливо ставить питання, чому вони мають допомагати Україні, якщо у ній безоплатно роздається такий цінний ресурс як земля. Отже, якщо Україна відновить безоплатну приватизацію земель громадянами, яка призупинена на період воєнного часу, або запровадить надання права на безоплатну приватизацію земельних ділянок новим категоріям громадян (ветеранам), то такий крок може бути розцінений як ігнорування Україною стандартів та правил права ЄС.

Підсумовуючи, маємо зазначити, що безоплатна приватизація земель була виправданим заходом на початку земельної реформи, коли практично вся земля України перебувала у

власності держави. Держава стимулювала безоплатне отримання земель у власність громадянами та деякими юридичними особами України. Безоплатна приватизація земель громадянами України стала, по суті, основною рушійною силою проведення у нашій державі земельної реформи. Вона привела до домінування в Україні права приватної власності на землю. Завдяки появі в нашій країні «критичної маси» приватних власників земель, у земельному законодавстві України були сформовані правові механізми ринкового регулювання земельних відносин. Зокрема, в Україні було сформоване законодавство про кадастровий облік земельних ділянок, державну реєстрацію речових прав на землю, був запроваджений достатньо ефективний ринковий обіг земельних ділянок, моніторинг земельних відносин тощо.

Водночас у процесі проведення безоплатної приватизації земель виявилися й її побічні негативні наслідки. Основною з них є земельна корупція, оскільки розподіл безоплатної землі здійснюється посадовцями органів влади, який досить часто супроводжується корупційними вимогами та корупційними пропозиціями. Крім того, безоплатне надання громадянам земельних ділянок априорі є соціально несправедливим, оскільки розташована у сільській «глибинці» земельна ділянка для ведення особистого селянського господарства, садівництва тощо коштує значно менше, ніж аналогічна за розміром і цільовим призначенням ділянка поблизу великого міста.

В результаті проведення земельної реформи різко зменшилася площа земель державної та комунальної власності, які могли б бути передані громадянам України безоплатно у власність. Більше того, площа таких земель є недостатньою і для передачі земельних ділянок у власність такій заслуженій категорії громадян як ветерани російсько-української війни. Оскільки для всіх ветеранів вільної землі не вистачить, то це може викликати у «обділених» ветеранів почуття несправедливого ставлення до них та спровокувати серйозні соціальні заворушення як регіонального, так і національного масштабу.

Крім того, право на безоплатну приватизацію земель суперечить стандартам права ЄС та законодавства держав-членів ЄС.

У зв'язку з відсутністю в нашій країні матеріальної основи для реалізації права на безоплатне отримання у власність земельних ділянок як всіма громадянами України, так і такою їх частиною як ветерани російсько-української війни, вважаємо доцільним внести до ЗК України та інших законодавчих актів зміни, які б скасували чи істотно обмежили реалізацію такого права.

Землі державної і комунальної власності, які перебувають у запасі, доцільно реалізувати на ринкових умовах — через земельні аукціони. А для підтримки наших ветеранів, які виявляють бажання господарювати на землі, наприклад, шляхом ведення фермерського господарства, доцільно запровадити механізми фінансової підтримки — виділення коштів для придбання землі на ринку тощо.

Kulynych P. The right of combatants in Ukraine to land: problems and prospects

The article analyzes the legislation on the free provision of land plots for ownership to all citizens of Ukraine as well as citizens-veterans of the russian-Ukrainian war. The content of the land reform and the tasks of providing citizens and legal entities of Ukraine with land for ownership for free are revealed. Attention is focused on the fact that free privatization of land had a progressive significance at the beginning of the land reform, but caused negative consequences at the subsequent stages of its implementation (corruption, social injustice). It is proposed to introduce changes to the legislation of Ukraine related to the replacement of free privatization of land with market mechanisms for its distribution. The need to introduce state programs for providing financial support for veterans of the russian-Ukrainian war, including for the purchase of land for ownership, is proved.

Keywords: land reform, legislation, veterans, land, ownership, free privatization, state support, European integration.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК БЕЗПЕКОВИХ І ДОВКІЛЛЄВИХ ЧИННИКІВ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ОСОБИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Повномасштабна збройна агресія РФ проти України не лише радикально змінила політико-правові реалії держави, а й поставила під сумнів усталені підходи до розуміння екологічних прав людини. Якщо в умовах мирного часу вони традиційно розглядалися переважно крізь призму охорони довкілля та раціонального природокористування на засадах сталого розвитку, то війна висунула на перший план інший вимір — вимір безпеки людини у довкіллі. У цих умовах стає очевидним: забезпечення екологічних прав людини більше не може розглядатися ізольовано від системи національної та гуманітарної безпеки. Саме тому важливою метою наукових досліджень стає обґрунтування взаємозв'язку безпекових і довкіллевих чинників у механізмі реалізації екологічних прав людини в умовах воєнного стану.

У сучасній правовій доктрині екологічні права традиційно відносять до так званого «третього покоління» прав людини — солідарних або колективних прав. Цей підхід було вперше сформульовано Карелом Васаком в 70-ті роки XX ст.¹, підтримано і розвинено більшістю сучасних зарубіжних дослідників прав людини, зокрема Дж. Доннеллі².

¹ Spasimir Domaradzki, Margaryta Khvostova, David Pupovac. Karel Vasak's Generations of Rights and the Contemporary Human Rights Discourse. URL: https://www.researchgate.net/publication/335670633_Karel_Vasak's_Generations_of_Rights_and_the_Contemporary_Human_Rights_Discourse (дата звернення: 1.02.2026).

² Donnelly, Jack. Universal Human Rights in Theory and Practice, 3-rd edition. Cornell University Press, Ithaca and London, 1989. URL: <https://www.cornellpress.cornell.edu/book/9780801477706/universal-human-rights-in-theory-and-practice/#bookTabs=1> (дата звернення: 1.02.2026).

Відомо, що екологічні права мають особливу природу, оскільки їх реалізація навіть у мирний час безпосередньо залежить від стану екологічної безпеки в країні. Тобто, вони об'єктивно пов'язані з категорією безпеки у будь-який період розвитку суспільства. Однак в умовах воєнного стану цей зв'язок набуває якісно нового значення. Безпека перестає бути лише одним із чинників реалізації екологічних прав — вона перетворюється на їхню базову передумову. У цьому контексті особливої ваги набуває сучасна концепція «довкілєвого права», яка, на відміну від класичного екологічного права, виходить за межі суто природоохоронної проблематики і охоплює весь комплекс відносин щодо безпечного існування людини у навколишньому середовищі. Саме такий підхід сьогодні активно відстоюється в українській науці¹.

Війна створює принципово новий тип екологічних ризиків, які за своїм характером відрізняються від традиційних антропогенних загроз мирного часу. Серед них: руйнування промислових і енергетичних об'єктів; масові викиди небезпечних речовин; масштабне забруднення водних ресурсів; знищення лісових екосистем; мінування територій; радіаційні та хімічні ризики.

Як підкреслюється у звітах Програми ООН з довкілля (UNEP), воєнні дії створюють «довготривалу екологічну спадщину», наслідки якої можуть тривати десятиліттями². В умовах російської агресії проти України формується новий для правової системи України феномен — воєнно-екологічна шкода, яка має кумулятивний, відкладений та міжпоколінний характер. Її масштаби ставлять під загрозу саме фундаментальне право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, гарантоване статтею 50

¹ Малишева Н. Р. Від екологічного до довкілєвого права: мовна корекція чи зміна правової парадигми? *Довкілєве законодавство України та захист екологічних прав громадян в умовах євроінтеграції* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 21 листопада 2025 р.) / Ред. колегія : Н. Р. Малишева, З. В. Яремак, Л. Р. Данилюк. Івано-Франківськ : Голіней О. В., 2025. С. 67–71.

² UNEP. Protecting the environment during armed conflict: an inventory and analysis of international law, 2009. URL: <https://www.unep.org/resources/report/protecting-environment-during-armed-conflict-inventory-and-analysis-international> (дата звернення: 1.02.2026) ; UNEP. The Environmental Impact of the Conflict in Ukraine: A Preliminary Review, 14.10.2022. URL: <https://www.unep.org/resources/report/environmental-impact-conflict-ukraine-preliminary-review> (дата звернення: 1.02.2026).

Конституції України. В основі цього феномену лежить концептуальний взаємозв'язок безпеки та екологічних прав, що характеризується подвійною залежністю. З одного боку, безпека держави є умовою збереження довкілля: без припинення воєнних дій, без відновлення територіальної цілісності неможливе ані збереження природи та її ресурсів, ані їх належна охорона. З іншого ж, стан довкілля виступає одним з ключових факторів національної безпеки, адже знищене / пошкоджене довкілля породжує гуманітарні кризи, міграційні процеси, соціальну нестабільність, що безпосередньо впливає на безпекову ситуацію.

Відповідний взаємозв'язок відображений і в міжнародних документах. Зокрема, у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 47/37 «Охорона довкілля під час збройного конфлікту» (1993)¹ наголошується, що руйнування довкілля під час війни створює загрози глобальній безпеці та правам людини.

Європейський суд з прав людини у низці рішень також підкреслює, що серйозна деградація довкілля може розглядатися як порушення базових прав людини — права на життя і повагу до приватного життя (справи *Lopez Ostra v. Spain*², *Öneryildiz v. Turkey*³ та ін.).

Отже, у воєнний період екологічні права фактично трансформуються у **права безпекового характеру**, а їх забезпечення стає частиною загальної системи захисту людини від воєнних загроз.

В умовах воєнного стану змінюється зміст «традиційних» екологічних прав, деякі з них в Україні є конституційними. Так, основне *право особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля* набуває екзистенційного характеру: йдеться вже не про комфортні умови проживання, що виходять з санітарно-гігієнічних критеріїв сприятливості, а про елементарне виживання.

¹ UN GA. A/RES/47/37. 9 February 1993. Protection of the environment in times of armed conflict. URL: <https://docs.un.org/en/a/res/47/37> (дата звернення: 1.02.2026).

² European Court of Human Rights. Case of Lopez Ostra v. Spain (Application no. 16798/90). Judgment 09 December 1994. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57905%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57905%22]}) (дата звернення: 1.02.2026).

³ European Court of Human Rights. Case of Öneryildiz v. Turkey (Application no. 48939/99). Judgment 30 November 2004. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-67614%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-67614%22]}) (дата звернення: 1.02.2026).

Право громадян на екологічну інформацію також змінює вектори, оскільки в умовах воєнного стану стикається з обмеженнями, пов'язаними з режимом державної таємниці, але водночас стає критично важливим для захисту населення¹.

Право на участь у прийнятті екологічно важливих рішень звужується процедурно, проте не може бути повністю скасоване, а набуває інших форм, що відповідає настановам Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуської конвенції), 1998 р.

Новий вимір отримує **право на відшкодування шкоди, заподіяної життю і здоров'ю внаслідок впливу на довкілля**. Заподіяння шкоди внаслідок воєнних дій викликало необхідність розроблення та ухвалення низки методик визначення розміру шкоди, завданої різним елементам довкілля внаслідок збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану, що лягає в основу обрахування компенсації воєнно-екологічних збитків, що мають здійснюватись за рахунок як національних, так і міжнародно-правових механізмів.

Слід зазначити, що в умовах тривалих військових дій на території України не тільки зазнають корекції механізми реалізації «традиційних» екологічних прав, але й формуються принципово нові права, які ще не отримали, але потребують належного правового закріплення, а саме: право на захист від воєнно-екологічних ризиків; право на безпечне повернення на деокуповані території; право на екологічне відновлення і рекультивацію території життєдіяльності та інші. Така позиція, а саме недостатність традиційних механізмів охорони довкілля в умовах війни, визнається і в національних стратегічних документах, зокрема в Плані відновлення України (2022)², аналітичних матеріалах колишнього Міндовкілля та Офісу Генерального прокурора щодо фіксації екологічних злочинів.

¹ Малишева Н. Р. Доступ до екологічної інформації в умовах воєнного стану: межі обмеження та нормативні вимоги прозорості. *Права людини в умовах воєнного стану: прикладний аспект* : зб. матеріалів I Всеукр. наук.-практ. онлайн конф., м. Київ, 12 груд. 2025 р. / за заг. ред. Т. В. Марени. Київ : МДУ, 2025. С. 186–188.

² План відновлення України. Візія відновлення України: «Сильна європейська країна — магніт для іноземних інвестицій». URL: <https://recovery.gov.ua> (дата звернення: 1.02.2026).

Звісно, таке становище викликає до життя потребу в розвитку низки практичних правотворчих і правореалізаційних механізмів. Йдеться про подальше вдосконалення процедур документування воєнної екологічної шкоди, які б визнавались не лише національними, а й міжнародними юрисдикційними інстанціями. Необхідно посилювати та розвивати безпечні форми інтегрованого моніторингу довкілля в умовах бойових дій. Конче важливим є забезпечення міжвідомчої координації безпекових та довкіллевих органів. Україні слід також всебічно підтримувати розвиток міжнародних механізмів відповідальності за злочини проти довкілля, насамперед сприяти просуванню позитивних тенденцій у міжнародній дискусії щодо визнання екоциду п'ятим міжнародним злочином за Римським статутом Міжнародного кримінального суду КС¹.

Задля практичної інтеграції безпекових і довкіллевих чинників в правову систему України та реального забезпечення екологічних прав людини в умовах воєнного стану необхідним вважаю формування Національної стратегії воєнно-екологічної безпеки. Важливо також запровадити систему оцінки екологічних ризиків у воєнних операціях. Слід проводити роботу щодо розроблення науково обґрунтованих механізмів екологічної реабілітації деокупованих територій, а також територій, пошкоджених внаслідок воєнних дій, використавши при цьому зарубіжний досвід, накопичений впродовж попередніх військових конфліктів, що мали місце в різних регіонах планети. Зважаючи на величезні масштаби екологічного пошкодження територій України, важливо здійснювати різнопланові заходи для створення спеціальних компенсаційних фондів для відшкодування екологічної шкоди населенню постраждалих регіонів.

Підводячи підсумки здійсненого дослідження, варто зазначити, що воєнний стан докорінно змінює природу екологічних прав людини, переводячи їх із переважно соціально-економічної у безпекову площину.

¹ Stop Ecocide Foundation. Independent Expert Panel for the Legal Definition of Ecocide. June 2021: historic moment as Independent Expert Panel launches definition of ecocide. URL: <https://www.stopecocide.earth/legal-definition> (дата звернення: 1.02.2026).

В умовах, що склалися в Україні внаслідок рашистської агресії, екологічні права людини не можуть бути реалізовані поза системою національної та гуманітарної безпеки. Довкілєве право набуває інтегративного характеру, поєднуючи екологічні, безпекові та правозахисні компоненти.

Таким чином, забезпечення екологічних прав людини в умовах воєнного стану можливе лише за умови системної інтеграції безпекових і довкілєвих чинників у єдину правову та управлінську модель.

Malysheva N. Correlation between Security and environmental factors for ensuring individual' Ecological Rights in a Warfare Situation

The article examines the transformation of ecological rights in Ukraine under conditions of full-scale armed aggression. It substantiates the inseparable correlation between environmental and security factors as a prerequisite for ensuring human ecological rights during martial law. Special attention is paid to the emergence of new environmental risks and to the phenomenon of war-related environmental damage. The paper concludes with proposals for developing integrated legal and institutional mechanisms aimed at protecting ecological rights and ensuring post-war environmental recovery.

Keywords: Ukraine, Ecological Rights, Warfare Situation.

РОЛЬ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РФ

Розпочата проти України військова агресія Росії актуалізувала питання ролі вітчизняних органів державної влади в забезпеченні прав людини в цих умовах і вироблення нових, таких що відповідають вимогам часу і обставин, підходів правового регулювання суспільних явищ, пов'язаних з захистом прав і свобод наших співгромадян. Українська держава поряд з завданням успішної відсічі російської агресії має ставити перед собою й задачу належного забезпечення прав людини, що має визначати зміст і спрямованість діяльності держави не тільки в мирний час, а й в умовах війни. При цьому відзначимо, що вирішення цілого ряду питань, пов'язаних з реалізацією нашими співгромадянами визначених Конституцією України їх прав і свобод в умовах війни ускладнюється особливими обставинами, які пов'язані з труднощами соціально-економічного розвитку країни, що є наслідком війни, специфікою процесів національного державного будівництва в умовах воєнного стану, появою цілого ряду нових соціальних груп населення, яке в мирний час не мало місця, і в той же час сьогодні гостро потребує захисту порушених прав.

Зокрема в цьому плані, коли ми говоримо про конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини в Україні, повинна акцентуватися увага не просто на дотриманні громадянських, соціальних, економічних, політичних, екологічних, культурних прав і свобод людини і громадянина в Україні, а на особливостях захисту прав таких категорій осіб:

а) які перебувають на окупованій території;

б) що перебували на окупованій території та сьогодні потребують відновлення порушених під час окупації їх прав і свобод (право на житло, пенсійне забезпечення, право на власність, на

підприємницьку діяльність, на працю, охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування тощо);

в) які перебувають на території, де ведуться військові дії (та потребують гарантування таких прав як право на життя, на освіту, право на невтручання в особисте і сімейне життя особи, свободу світогляду і віросповідання, право на достатній життєвий рівень, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та ін.);

г) що перебувають на території, де не відбуваються безпосередньо військові дії, однак вона знаходиться в зоні ризиків обстрілів ракетами та військовою авіацією. Причому тут слід виділити як громадян, які постійно проживають в цих регіонах, так і громадян, які тимчасово там перебувають в статусі внутрішньо переміщених осіб;

д) які внаслідок війни змушені були покинути свої домівки і сьогодні перебувають за межами України в статусі біженців.

Окрім того, вітчизняний конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини потребує своєї модернізації, виходячи з обставин війни з РФ і необхідності удосконалення його правової складової щодо особливостей захисту прав дітей, жінок, людей похилого віку, тобто тих вразливих категорій населення, проблема захисту яких в час військовий дій набула особливої актуальності (питання евакуації з території воєнних дій, забезпечення житлом в нових районах проживання, навчання, працевлаштування, виплата пенсій, соціальних допомог та ін.).

Окремо в переліку категорій осіб, які потребують особливої уваги в аспекті забезпечення їх прав, слід виділити військово-службовців. При цьому маються на увазі військовослужбовці, які перебувають на передовій і ведуть військові дії з агресором, військовослужбовці, які отримали поранення і потребують отримання належної медичної допомоги, військовослужбовці, які після звільнення з лав ЗСУ потребують адаптації до мирного життя, психологічної допомоги, допомоги в працевлаштуванні і т. ін.

Практика свідчить, що сьогодні серед найпоширеніших порушень прав військових є скарги на проблеми їх мобілізації (незаконне обмеження свободи пересування під час затримання, доставлення до ТЦК, поверхневий медогляд, порушення під час розгляду питань про відстрочку призову, незаконне утримання

у приміщеннях ТЦК, затримання та перевірка документів громадян виключно співробітниками ТЦК без присутності поліцейських), порушення прав військовослужбовців на місцях проходження служби (право на відпустку, недопущення зловживання правами командирів, ненадання/недостатнє надання медичної допомоги, соціальні гарантії, порушення гендерної рівності), корупційні скандали у частині матеріального, в тому числі й грошового, забезпечення військових, питання правового статусу добровільних батальйонів та інших озброєних військових та напіввійськових формувань, узаконення їх функціонування, встановлення соціальних та правових гарантій бійців територіальної оборони та інших таких формувань тощо.

Виходячи з такого широкого кола порушень в забезпеченні прав військовослужбовців, мають бути задіяні максимально всі інституції публічної влади. Тобто інституційний зріз конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців в Україні має охоплювати велике багатоманіття органів публічної влади і навіть інституцій громадянського суспільства, які здійснюють забезпечення прав і свобод людини і громадянина, з різним правовим статусом, місцем в системі органів публічної влади, неоднаковими повноваженнями у цій сфері, діяльність яких спрямована на забезпечення прав військовослужбовців, зокрема, це:

- Верховна Рада України;
- Президент України;
- Кабінет Міністрів України (в тому числі Міністерство оборони України), центральні та місцеві органи виконавчої влади;
- суди;
- Конституційний Суд України;
- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- військовий омбудсман;
- правоохоронні органи: органи прокуратури, Міністерство внутрішніх справ України, Служба безпеки України, Державне бюро розслідувань, Військова служба правопорядку у Збройних Силах України;
- органи влади Автономної Республіки Крим;
- органи місцевого самоврядування тощо.

Безумовно, що кожна з цих інституцій вносить свій вклад у забезпечення прав військовослужбовців. Так, якщо говорити про роль Президента України в забезпеченні прав і свобод військовослужбовців, то вона витікає із того, що глава держави відповідно до ст. 102 Конституції України виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина і на реалізацію цього функціонального напрямку його компетенції він здійснює такі повноваження, які спрямовані на захист державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина:

- має право законодавчої ініціативи (ст. 93 Основного Закону України);
- забезпечує державну незалежність та національну безпеку;
- вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України;
- є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України;
- призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань;
- здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;
- очолює Раду національної безпеки і оборони України;
- вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;
- приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;
- присвоює вищі військові звання;
- підписує закони, прийняті Верховною Радою України;
- має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;

– здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України (ст. 106 Конституції України)¹.

Окрім цього, не слід залишати поза увагою, що Президент України формує та очолює Раду національної безпеки і оборони України, яка виступає координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України, координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони (ст. 107 Конституції України), а також створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби (ст. 106 Конституції України). Так, за ініціативою глави держави запроваджені такі правозахисні інституції як Радника — Уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, Радника — Уповноваженого Президента України з питань безбар'єрності, Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу та ін.

Саме за ініціативою Президента України в нашій країні запроваджено військового омбудсмана, який здійснює демократичний цивільний контроль за сектором безпеки і оборони з питань забезпечення дотримання органами військового управління (органами управління), командирами (начальниками) прав військовослужбовців у зв'язку з виконанням ними обов'язків військової служби, резервістів та військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, членів добровольчих формувань територіальних громад у зв'язку з їх участю в підготовці та виконанні завдань територіальної оборони чи безпосередньою участю у бойових діях, осіб, які на добровільній і конфіденційній основі залучаються до виконання завдань руху опору на тимчасово окупованих територіях України, а також особового складу правоохоронних органів, залучених до безпосередньої участі в бойових діях (далі — особи, на яких поширюється дія цього Закону).

Основними завданнями цієї інституції згідно Закону України «Про Військового омбудсмана» є:

¹ Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

1) здійснення демократичного цивільного контролю щодо забезпечення дотримання прав осіб, на яких поширюється дія цього Закону;

2) виявлення порушень прав осіб, на яких поширюється дія цього Закону, причин та умов, що призводять до таких порушень;

3) напрацювання пропозицій щодо шляхів/способів мінімізації та усунення виявлених причин і умов, що призводять до порушення прав осіб, на яких поширюється дія цього Закону, запобігання їх виникненню в майбутньому, а також сприяння поновленню прав осіб, на яких поширюється дія цього Закону;

4) складання та направлення висновків і рекомендацій органам військового управління (органам управління), командирам (начальникам), а також іншим державним органам, їх посадовим особам з метою підвищення ефективності забезпечення захисту прав осіб, на яких поширюється дія цього Закону (ст. 8 Закону)¹.

Відзначимо, що правова природа і цінність інституту омбудсмана полягає у тому, що його діяльність доповнює державний механізм нагляду, існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина і спрямована на обізнаність громадян про порушені органами влади, посадовими особами їх права і свободи. В результаті його діяльності підтримується віра людини в справедливість, нейтралізується насторожене ставлення особи до влади, пом'якшуються конфлікти між державою, її органами і громадянами, що дуже важливо, особливо в умовах військової агресії нашого сусіда. Також позитив від діяльності спеціалізованих омбудсманів полягає у тому, що вони своєю діяльністю охоплюють вузько специфічні сфери контролю роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, завдяки чому здійснюється захист прав тих категорій населення, яке потребує особливої уваги, чи то ж ними охороняються права та інтереси громадян у певній особливій сфері.

Хочеться вірити, що виходячи з такої природи інституту омбудсмана, запровадження за ініціативою Президента України

1

¹ Про Військового омбудсмана : Закон України від 17 вересня 2025 року № 4603-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4603-20#Text> (дата звернення: 13.02.2026).

військового омбудсмана буде ефективним кроком у сфері забезпечення прав військовослужбовців в Україні.

Таким чином, відповідно до своїх повноважень, правозахисна функція глави України у сфері забезпечення прав військовослужбовців ґрунтується на тому, що він:

- виробляє державну політику у сфері національної безпеки та оборони нашої держави, яка, в тому числі, стосується й забезпечення прав військовослужбовців в Україні;

- має право законодавчої ініціативи та право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів, може звертатися до Конституційного Суду України з питанням щодо конституційності правових актів, що свідчить, що глава держави може ініціювати як прийняття законів у сфері прав військовослужбовців, так і не допускати прийняття нормативно-правових актів, які би обмежували чи порушували права військових в нашій країні;

- створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби, діяльність яких спрямовується на реалізацію, охорону й захист прав військовослужбовців;

- як гарант додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина контролює діяльність інших органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері забезпечення прав військових з тим, щоб забезпечити їх ефективну роботу у сфері дотримання прав військових, щоб їх діяльність відповідала викликам часу, враховувала існуючі проблеми в умовах війни;

- здійснюючи керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, сприяє наданню нашим військовим допомоги зарубіжними країнами і міжнародними організаціями з питань забезпечення їх прав.

Можемо констатувати, що Президент України наділений достатнім правовим механізмом, щоб забезпечувати права військовослужбовців, не допускати їх порушення з боку органів державної влади та місцевого самоврядування. І вкрай важливо, щоб з його боку завжди була політична воля реалізовувати цей механізм на практиці.

Martselyak O. The Role of the Head of State in ensuring the rights of military servants in Ukraine in the conditions of military aggression by the Russian Federation

Russia's military aggression against our country has crystallized a number of problems in the field of human rights protection. The realities of the time require the improvement of the constitutional and legal mechanism for ensuring human rights in Ukraine. The paper reveals the role of the President of Ukraine in ensuring the rights of servicemen in wartime, focusing on his human rights powers arising from the provisions of the Constitution of Ukraine.

Keywords: human rights, rights of military personnel, mechanism for ensuring the rights of military personnel, President of Ukraine, state authorities and local self-government bodies.

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Проблема забезпечення прав і свобод громадян (включаючи їх захист) за допомогою сукупності адміністративно-правових засобів упорядкування відповідних суспільних відносин, їх юридичного закріплення, охорони і розвитку, встановлення відповідальності тощо завжди були у центрі уваги фахівців у галузі вітчизняного адміністративного права. Розпочата у лютому 2014 року збройна агресія РФ проти України і у зв'язку з цим кардинальні зміни у суспільному, політичному, соціально-економічному та правовому бутті Української держави значно актуалізували проблематику захисту прав людини і громадянина.

Воєнний стан, який введений відповідно до Закону України від 12 травня 2015 року № 389-VIII «Про правовий режим воєнного стану» (зі змінами)¹ і триває понад чотири роки, спрямований на забезпечення стійкості держави та її інституцій, мобілізації усіх зусиль для протидії збройній агресії та відстоювання територіальної цілісності й суверенітету Української держави.

Законом України «Про правовий режим воєнного стану» визначено, що воєнний стан являє собою особливий правовий режим, який передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України,

¹ Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст. 250.

її територіальній цілісності. Окрім зазначеного, у період воєнного стану на законодавчому рівні встановлюються обмеження конституційних прав людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб. Вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, визначається в указі Президента України про введення воєнного стану.

Отже, воєнний стан — це надзвичайний (в сенсі кардинальної відмінності від звичайного) стан, який характеризується передусім істотними змінами у системі державного управління і появою у цій системі поряд з діючими органами державної влади (зокрема, органами виконавчої влади) та органами місцевого самоврядування інших суб'єктів управлінської діяльності — військового командування та військових адміністрацій. Останні є невід'ємними складовими системи публічного управління, відіграють у ній домінуючу роль, оскільки наділяються в період воєнного стану відповідними (вірніше, широкими та певним чином диференційованими повноваженнями, спрямованими на: відсіч збройної агресії; забезпечення національної безпеки країни, державної незалежності України та її територіальної цілісності; захист прав громадян, забезпечення законності правових актів управління, пов'язаних з вимушеними обмеженнями конституційних прав, свобод та законних інтересів громадян.

Наділення вказаних органів широким спектром адміністративних й інших повноважень та їх реалізація характеризують особливості адміністративно-правового забезпечення захисту громадян в умовах воєнного стану як на всій території країни, так і передусім на лінії бойового зіткнення та прифронтових районах. Саме військове командування та військові адміністрації самостійно або із залученням органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування мають здійснювати заходи, передбачені Законом України «Про правовий режим воєнного стану» та іншими правовими актами, зокрема: встановлення посиленої охорони об'єктів державного значення і критичної інфраструктури; запровадження трудової повинності для працездатних осіб; використання потужностей та трудових ресурсів підприємств і

організацій усіх форм власності для потреб оборони; примусове відчуження майна, що перебуває у приватній власності юридичних осіб і громадян; запровадження комендантської години і пов'язані з цим заборона або обмеження пересування громадян, а також встановлення спеціального режиму світломаскування; встановлення особливого режиму виїзду і в'їзду, обмеження свободи пересування громадян України, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів; перевірка документів у фізичних осіб, а в разі потреби проведення огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян; заборона проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів; вилучення у підприємств, установ та організацій навчальної та бойової техніки, вибухових, радіоактивних речовин і матеріалів, сильнодіючих, хімічних та отруйних речовин; встановлення порядку використання фонду захисних споруд цивільного захисту, бомбосховищ тощо; проведення примусової евакуації жителів із районів бойових дій, а також інших заходів, пов'язаних із захистом громадян.

Практично усі зазначені заходи (у тому числі щодо захисту прав громадян) здійснюються на основі актів Президента України, Кабінету Міністрів України, відповідних центральних органів виконавчої влади, військового командування, військових адміністрацій, інших державних органів та органів місцевого самоврядування, які мають адміністративно-правову природу з усіма юридичними наслідками, що звідси випливають.

З огляду на завдання публічного управління, функції та повноваження суб'єктів, які реалізуються ними у період воєнного стану, фактично на усій території країни встановлюється особливий адміністративно-правовий режим¹. Його характерною рисою можна вважати поєднане використання комплексу юридичних організаційних і технічних процедур та адміністративно-правових засобів у процесі регламентації суспільних

¹ Детальніше про це див.: Комзюк А. Т., Комзюк М. А., Липій Є. А. Адміністративно-правовий режим воєнного стану, введеного в Україні у зв'язку з московською військовою агресією. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Вип. 3. 2022. С. 100–106.

відносин щодо реалізації та захисту прав і свобод громадян. Особливість цього режиму також проявляється у змісті статусу певних категорій громадян (військовозобов'язаних, заброньованих, мобілізованих, військовослужбовців, примусово евакуйованих тощо), їх прав та обов'язків, як учасників адміністративно-правових відносин, у застосуванні до цих учасників особливих (інколи навіть екстраординарних) засобів впливу (примус, санкції тощо).

Головною метою запровадження та дії особливого адміністративно-правового режиму на всій території України є насамперед організація відсічі збройної агресії та у широкому контексті забезпечення життєдіяльності країни і суспільства у цілому в умовах воєнного стану, захист прав та свобод людини і громадянина. У період дії даного режиму в системі адміністративно-правових актів превалюють імперативні норми, які нерідко мають надзвичайний характер. В числі цих актів, які розраховані на дію протягом певного терміну, значною є питома вага індивідуальних актів.

Особливістю адміністративно-правового забезпечення захисту прав громадян в період воєнного стану є й те, що в умовах дії особливого адміністративно-правового режиму переважно застосовуються адміністративні методи управління, які виражаються у способах впливу відповідного суб'єкта публічного управління на певний об'єкт (суспільні відносини) з метою досягнення обумовлених воєнним станом та вирішення у цих обставинах складних і невідкладних завдань захисту прав та законних інтересів громадян.

Цим методам властиві: а) прямий (безпосередній) вплив на конкретні відносини (або їх групу) у формі примусу, застосування заборон та дозволів; б) директивність; в) обмежена можливість для виконавців щодо вибору варіантів реалізації управлінських команд, приписів тощо.

Важливими елементами владно-організуючого впливу органів публічного управління та посадових осіб (у тому числі в сфері захисту прав громадян) у період функціонування особливого адміністративно-правового режиму є спрямування, взаємодія, координація та контроль, а також реалізація дискреційних

повноважень, які орган публічного управління, приймаючи рішення, може здійснювати з певною свободою розсуду. Такий орган (або його відповідна посадова особа) може обирати з кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає найкращим (найдоцільнішим і найефективнішим) за даних конкретних обставин, а не вчиняти будь-які дії, пов'язані з правами громадян, свавільно і самовільно, тобто так, як вважає за потрібне.

В період особливого адміністративно-правового режиму використовуються способи регулювання (цілеспрямованого владного впливу), які властиві основним методам адміністративно-правового регулювання — імперативному та диспозитивному. Відтак, загальними рисами методів адміністративно-правового забезпечення прав громадян у вказаний період слід вважати те, що вони реалізуються шляхом: використання відповідних приписів; визначення і встановлення прав та обов'язків; встановлення певних заборон і обмежень; надання дозволів (наприклад, для пересування під час комендантської години).

У підсумку варто наголосити, що захист прав громадян нормами адміністративного законодавства навіть в умовах воєнного стану має ґрунтуватися на загальних принципах українського адміністративного права, закріплених в Конституції України і конкретизованих у відповідних адміністративно-правових актах. До цих принципів можна віднести: пріоритет прав та свобод людини і громадянина; законність; рівність усіх громадян перед законом; взаємна відповідальність держави і людини; гуманізм і справедливість у взаємовідносинах між державою і громадянином.

Nahrebelnyi V. On the Issue of the Peculiarities of Administrative and Legal Provision of Citizens' Rights and Freedoms under Martial Law in Ukraine

A number of issues related to the peculiarities of administrative and legal provision of citizens' rights and freedoms, as well as their protection under martial law in Ukraine, are examined. It is emphasized that during the period of martial law, from the perspective of administrative law, a special administrative-legal

regime is established throughout the entire territory of the country. A characteristic feature of this regime is the combined use of a set of legal, organizational, and technical procedures, as well as administrative means for the protection of citizens' rights and freedoms; the determination of a special status for certain categories of citizens and the content of their rights and duties; and the application of appropriate instruments of influence to citizens as subjects of administrative law.

Keywords: Ukraine, Administrative Law, Martial Law, Citizens' Rights.

ЗАХИСТ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВИЦЬ: ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРИРОДА ФЕНОМЕНУ

Державна політика, як ми знаємо, складається з багатьох іпотасей і одна чи не першоосновна за сучасних умов — це захист прав військовослужбовців і військовослужбовиць. Цей захист, як правило, визначається як ветеранська політика, що об'єднує багато складових. Очевидним в даному контексті є й те, що захист прав захисників і захисниць може розглядатися як такий, що реалізується не тільки після завершення несення служби, а й під час неї та потребує уваги як держави, так і громадянського суспільства.

Отже проблематика правового забезпечення взаємодії громадянського суспільства, державних установ повинна мати, відтворювати комплексний, системний характер: а) це загальні концептуальні підходи, б) принципи розвитку, в) комунікативні практики. Таким чином ми окреслюємо вступну частину до політики охорони, захисту та забезпечення прав захисників і захисниць. Крім того, хочемо зауважити, що роль громадянського суспільства, державних ветеранських інституцій, міжнародних організацій у мирний час та під час повномасштабного вторгнення (воєнного стану) буде характеризуватися різними формами системної роботи. Тому сьогодні не стільки в контексті вирішення всіх нагальних проблем, а в контексті хоча б належного окреслення «больових точок», на які негайно слід звертати увагу, хочемо запропонувати дві нагальні необхідності:

- створення системної джерельної нормативної бази. Мова повинна йти в першу чергу про «Проект Кодексу про захист державності, незалежності та статус захисників держави» (національний контекст);

- міжнародно-правове забезпечення, а саме гарантування виконання відповідних загальних зобов'язань України у сфері прав

людини, що постає окремим викликом в розрiзi необхідностi їх «проектування» (поширення) на мiлiтарнi структури.

Наступним сегментом нашого вивчення повиннi бути саме тi суб'єкти, що здiйснюватимуть захист прав, свобод i законних iнтересiв захисникiв i захисниць (не забуваючи при цьому про широкий змiст захисту прав людини).

На наш погляд, саме ця складова може включати i включає допомогу в будь-якiй сферi, зокрема в соцiальнiй, житловiй, екoнoмiчнiй, культурнiй, освiтнiй тощо.

Крiм того, надзвичайно важливо акцентувати необхіднiсть створення ефективного контролю за реалiзацiєю всiх форм здiйснення полiтики захисту. Хочемо зазначити також, що цей контроль має стати важливим чинником демократизацiї суспiльства i забезпечення права народу на належне урядування.

Неможливо також оминути й нагальнiсть аналізу волонтерської дiяльностi та її ролi в органiзацiї та вiдтвореннi вiдповiдних захисних функцiй громадянського суспiльства.

Окрема увага повинна придiлятися принципам гуманiзму i поваги до гiдностi щодо захисту прав захисникiв i захисниць.

Наступний акцентований принцип — принцип демократизму — можливiсть ветеранiв, членiв їх сiмей, членiв сiмей загиблих (померлих) ветеранiв безпосередньо через своїх представникiв або через ветеранські центри/органiзацiї брати участь у формуваннi та реалiзацiї державної ветеранської полiтики.

Разом iз тим, в умовах воєнного стану українська держава та суспiльство опинились на вiстрi подальших перетворень багатьох безпекових концептiв, зокрема забезпечення прав жiнок-вiйськовослужбовиць як окремої категорiї, що потребує особливих гарантiй вiд держави.

В Україні та iнших демократичних, правових державах у сферi забезпечення прав людини успiшно використовуються такi iнструменти iнклюзiї як «позитивної дискримiнацiї» («позитивних дiй», «позитивного захисту», «квотування» тощо). Дотримання державою паритету шляхом додаткової пiдтримки iнструментами позитивних дiй в усiх сферах її дiяльностi дає кожнiй особистостi (жiнкам, нацiональним та iншим меншинам, людям з особливими потребами та iн.) рiвнi умови для реалiзацiї прав людини,

для участі в національному, політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку, для отримання рівних винагород за результатами цієї участі¹. В Україні ці інструменти використані у сфері забезпечення гендерної рівності публічного управління (адміністрування), працевлаштування осіб з інвалідністю (встановлено мінімальний відсоток (4%) або конкретну кількість (1 посада) працівників з інвалідністю, яких підприємство має працевлаштовувати, залежно від кількості своїх штатних працівників тощо.

Разом із тим, щодо використання таких інструментів справедливо існує й критика², яка знаходить нові грані у зв'язку із специфікою тих суспільних відносин, що потребують врегулювання. Так, наприклад, використання квотування у межах армійських структур справедливо викликає занепокоєння.

У цьому контексті видається два основні напрями досліджень: щодо інструментів, спрямованих на квотування управлінських (адміністративних) посад та інструментів квотування загальної чисельності жінок на окремих категоріях посад. Серед аргументів на користь першого напрямку можна вказати наступні. Так, фахівці стверджують, що частка порушень військової дисципліни жінками — мінімальна, а освітній рівень військовослужбовиць-жінок значно вищий.

Коли мова йде про інструменти квотування управлінських (адміністративних) посад, заслуговує на увагу підхід, за яким «військо кожної держави є відображенням її суспільства», відповідно і проблем, які виникають в інших сферах суспільної діяльності.

Варто також зауважити й позицію, відповідно до якої введення гендерних квот буде можливим тільки після запровадження обов'язкової військової (строкової) служби як для чоловіків, так і для жінок. Аналізуючи іноземний досвід, зауважимо те, що

¹ Клименко Н. Г. Роль і місце жінки-військовослужбовця в Україні. *Економіка та держава*. 2014. No 5. С. 116–119. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/5_2014/27.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

² Kurtulus Ana Fidan. Affirmative Action and the Occupational Advancement of Minorities and Women During 1973–2003. *A Journal of Economy and Society*. 2012. PP. 213–246. URL: <http://economics.lafayetteedu/files/2011/04/kurtulus.pdf> (дата звернення: 19.03.2026).

обов'язки міністрів оборони загалом виконували понад 111 жінок у світовій практиці¹. Слід відмітити, що такі призначення набувають широкого розголосу та справляють позитивний суспільний резонанс. Безумовно, їх суспільне схвалення сприяє усталенню думки щодо можливості подальшого запровадження як обов'язкової військової служби для жінок, так і законодавчих новел щодо інструментів квотування управлінських (адміністративних) посад для жінок у військовій сфері.

Щодо другого напрямку — пошуку інструментів квотування загальної чисельності жінок на окремих категоріях посад, слід зазначити наступне. Як показують дослідження, свіжий досвід і навчання жінок підвищують якість служби: змішана команда є завжди найкращою та найефективнішою². Одні інструменти квотування в такому випадку видається доречним поєднати з іншими інструментами забезпечення гнучких умов праці.

Потенціал теперішньої наукової основи щодо гендерної рівності у військовій сфері, законодавство і практика щодо захисту прав жінок-військовослужбовиць, які були методологічними для нас на попередніх етапах розвитку, доступні за умов мирної дійсності. При цьому в інших сферах захисту прав людини багато держав активно використовують інклюзивний підхід до розуміння парадигми рівності людських прав. Перманентно вводяться і скасовуються програми щодо забезпечення різноманітності, рівності та інклюзивності, які передбачають квоти у сфері трудових прав, призначення на адміністративні (управлінські) посади тощо.

Акцентуємо увагу, що у сфері захисту прав жінок-військовослужбовиць у світі використовується переважно «консервативний підхід» до розуміння «гендерної рівності». Однак використання «інклюзивного підходу» не суперечить чинним стандартам у сфері оборони розвинених демократичних, правових держав. Такі підходи ґрунтуються на доволі «гнучкій» візії, де кожен війсь-

1

¹ Теньков С. Жінки — міністри оборони, де і хто. *Юридичний вісник України*. 2022. URL: <https://yvu.com.ua/zhinky-ministry-oborony-de-i-hto/> (дата звернення: 19.03.2026).

2

² Генель Л. Жінки у збройних силах Німеччини: як їх залучають до війська. *DW*. 2024. URL: <https://50vidsotkiv.org.ua/zhinky-u-zbrojnyh-sylah-nimechchyny-yak-yih-zaluchayut-dovijjska/> (дата звернення: 19.03.2026).

ковослужбовець, незалежно від статі, гендерної ідентичності чи будь-яких інших особливостей, може реалізувати свій потенціал¹.

Українське законодавство при комплексному аналізі його змісту вже містить певний перелік норм, що утверджують особливий правовий статус жінок як військовослужбовиць. Водночас, орієнтуючись не тільки на зарубіжний досвід, але й на питомо українські реалії воєнного стану, зміни соціальних ролей у соціумі та ролі жінки у забезпеченні обороноздатності держави, все ж варто удосконалити наявну систему соціальних гарантій (що до охорони материнства та дитинства). Окремої уваги потребує утвердження загальної візії, наукової основи для подальшого удосконалення наявного нормативно-правового регулювання.

Onishenko N. Protection of the Rights of Women Service Members: Characteristics and the Nature of the Phenomenon

The paper examines the peculiarities of protecting the rights of women service members within the framework of modern veteran policy. Particular attention is paid to the interaction between state institutions, civil society, and international organizations in ensuring the rights and freedoms of defenders during and after military service.

Keywords: women service members, protection of rights, gender equality, veteran policy, human rights, military service.

¹ Оніщенко Н. М., Малюга Л. Ю., Булкат М. С. Актуальні тенденції розвитку гендерної парадигми: забезпечення прав жінок-військовослужбовиць в Україні. *Вісник кримінального судочинства*. 2025. № 3–4. С. 257–277. URL: <https://doi.org/10.59835/2413-5372.2025.3-4/257-277>

РЕАЛІЗАЦІЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ

За будь-якого правового режиму, «серед чинників, які безпосередньо впливають та визначають функціонування механізму держави та його ефективність: зміст владних повноважень суб'єктів державної влади; характер принципів організації та реалізації державної влади; існування організаційно-правових механізмів реалізації державно-владних повноважень; матеріально-фінансове забезпечення реалізації державно-владних повноважень; відповідальність суб'єктів за невиконання або неналежне виконання, передбачених законом повноважень; громадський контроль за законністю здійснення державної влади тощо»¹.

Втім, повномасштабні військові дії та негайна потреба стабілізації суспільних відносин позначилися на функціонуванні механізму держави та вимагали додаткових інструментів та заходів щодо упорядкування суспільних відносин, забезпечення стабільності правопорядку, максимального дотримання прав і свобод людини, принципів належного урядування тощо. Це стало можливим завдяки використанню одного із виключних інструментів правового регулювання — правового режиму воєнного стану, завдяки чому відбулася швидка трансформація механізму держави, запровадження нових шляхів, форм та засобів організації державної влади та місцевого самоврядування. Саме це надало можливість Україні вже чотири роки реалізовувати власні функції щодо підтримання соціально-економічної стабільності, базових прав і свобод громадян, охорони державного ладу, національної безпеки тощо в умовах жорсткої війни, демографічної кризи та інших викликів.

1

¹ Пархоменко Н. М. Механізм держави: теоретичні засади та особливості трансформації в умовах воєнного стану. *Соціологія права*. Вип. 1–2 (44–45), 2023. С. 89. DOI: <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.16>

В розрізі цієї проблематики варто зупинитися на декількох ключових та складових аспектах реалізації функцій держави в умовах правового режиму воєнного стану.

1. Насамперед, при визначенні функцій держави важливе значення має мета держави як суспільного інституту, адже функція держави — це її засіб та можливість досягнути цієї мети. Як і мета будь-якого суспільного феномену, мета держави містить в ідеальній формі результат, якого можливо досягти за допомогою функцій. Окрім мети, до змісту поняття «функція держави», як складного явища, входить категорія «завдання держави» як її соціальне призначення. Таким чином, функції держави є поняттям складним, збірним, змістом якого є єдність мети, завдань, призначення в суспільстві та основних напрямів їх впливу на суспільні відносини. Реалізовані на практиці функції держави визначають її роль у суспільстві або спроможність, яка перевірена практикою державотворення¹. При цьому, «пріоритетність функцій держави визначається важливістю мети та визначених відповідно до неї завдань, які вирішуються державою на різних історичних етапах. В об'єктивних реаліях формування і функціонування держави окремі напрямки її діяльності можуть набувати більшого або меншого значення, тоді як інші реалізуються завжди, незалежно від того, які саме пріоритети ставить держава на цьому історичному етапі її розвитку»². Зокрема, за умов надзвичайного (воєнного) стану особливої актуальності набула проблема трансформації змісту окремих завдань держави, а також пріоритетності їх реалізації.

Відбувається формування нової структури або ієрархії цінностей права, які в процесі правотворчої діяльності транслюються в законодавство, створюючи основні концептуальні засади для отримання перемоги і відновлення миру, збереження державності та суверенності влади українського народу, як загальносуспільних демократичних цінностей, можливості демократичного

¹ Parkhomenko, N. (2023). Instrumentalism of Law-making in the context of the functioning of the modern state. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 28 (3), P. 11. DOI: <https://doi.org/10.56215/naia-herald/3.2023.09>

² Волинець В. В. Функції сучасної держави: теоретико-правові проблеми : монографія. Київ : Логос, 2012. С. 478.

розвитку. Публічний інтерес і публічне благо як цінності права набувають первинності за рахунок перерозподілу аксіологічного потенціалу права, що в умовах воєнного стану є визначальною передумовою забезпечення всіх інших цінностей права. На нашу думку, коригування ціннісних орієнтирів у правовій площині є одним з тих інструментів, який зможе забезпечити трансформацію державного устрою та правового розвитку, тобто їх перебудову відповідно до воєнних потреб, без чого неможливим видається досягнення балансу в механізмі правового регулювання, правопорядку та здобуття перемоги¹.

2. Відповідно до існуючих наразі в юридичній науці підходів, «особливий правовий режим є різновидом спеціального правового режиму, порядком функціонування суб'єктів права, що зумовлений надзвичайними обставинами та спрямований на впорядкування суспільних відносин в державі чи на окремій її адміністративно-територіальній одиниці, шляхом застосування специфічних методів і способів, закріплених у нормах права, має обмежувальний характер та передбачає звуження меж прав людини на підставі необхідності відвернення додаткової шкоди. В свою чергу, правовий режим воєнного стану як особливий правовий режим та форма державного управління передбачає обмеження правосуб'єктності фізичних та юридичних осіб, що вводиться як тимчасовий захід, забезпечується засобами адміністративно-правового характеру і спрямований на забезпечення безпеки особи, суспільства та держави, ...конституційної безпеки при виникненні загроз суверенності держави, загального блага суспільства»². Слід погодитися, що перевагою правових режимів взагалі перед іншими засобами правової політики є комплексне вирішення важливих завдань конституційно-правової політики³.

¹ Пархоменко Н. М. Трансформація ціннісних засад права та правотворчої діяльності в умовах воєнного стану. *Правова держава*. 2023. Вип. 34. С. 44. DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-37-46.

² Мерник А. М. Обмеження прав людини в умовах дії особливих правових режимів: загальнотеоретичні аспекти та практика реалізації : монографія. Харків : Право, 2024. С. 144–145.

³ Тернавська В. М. Правові режими відповідно до теорії конституційно-правової політики. *New Ukrainian Law*. 2023. № 4. С. 100–106. DOI: <https://doi.org/10.51989/nul.2023.4.13>

3. Цілком логічним та передбачуваним є те, що оборонна функція у умовах воєнного стану набуває пріоритетного характеру. Держава вживає всіх необхідних заходів щодо мобілізації людських, матеріальних і фінансових ресурсів, забезпечує функціонування інституцій безпеки і оборони, удосконалює організаційні, фінансові та правові засади функціонування Збройних Сил України та інших воєнізованих формувань, скеровує діяльність регіональних органів влади щодо забезпечення оборони та безпеки тощо.

Безпосередньо пов'язаними з функцією оборони є правоохоронна та правозахисна діяльність уповноважених органів влади щодо забезпечення: стабільності правопорядку та громадського порядку; дотримання конституційних обмежень прав і свобод людини під час війни, їх пропорційності та об'єктивності; доступу судочинства та здійснення правосуддя тощо.

Водночас держава має продемонструвати соціальну стійкість, забезпечуючи реалізацію тих прав і свобод людини, які не є обмеженими. Держава має гарантувати цивільному населенню принаймні мінімальний пакет соціального захисту. При цьому соціальний захист військовослужбовців та ветеранів — окрема важлива складова внутрішньої політики держави.

4. Втім, реалізація всіх функцій держави можлива лише за умови відповідного та своєчасного правового забезпечення та стабільного розвитку стратегічно важливих галузей економіки, фінансової та бюджетної системи, критичної (енергетичної, транспортної, продовольчої, водо- та тепло- постачання тощо) інфраструктури, знищення яких загрожує національній безпеці, обороні, життю громадян та економіці, забезпечення функціонування критичної інфраструктури тощо.

З огляду на це, в умовах воєнного стану механізм держави має отримати додаткові правові, інституційні та організаційні засоби, аби забезпечити ефективне державне управління, організацію влади на всій території держави, її відновлення на деокупованих територіях. Саме з цією метою Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення керованості державою в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 року № 2156–ІХ, яким зокрема внесено

зміни до законів України: «Про центральні органи виконавчої влади», «Про Кабінет Міністрів України» та «Про правовий режим воєнного стану». Окрім того, протягом чотирьох років війни на всіх рівнях було прийнято низку нормативно-правових актів, за допомогою яких держава намагається реалізувати свої повноваження та виконати зобов'язання.

Зокрема йдеться про удосконалення організаційно-правових засад функціонування механізму держави та трансформацію державного управління, порядок здійснення публічної влади, в т. ч. створення нових органів, запровадження нових форм та засобів правового регулювання, тощо. Чіткого законодавчого врегулювання потребують механізми створення, функціонування та взаємодії всіх органів державної влади, посилення політичної відповідальності представників державної влади в Україні за невиконання або неналежне виконання повноважень в умовах воєнного стану. Важливим також є забезпечення правової визначеності, ефективного парламентського та судового контролю за діяльністю органів публічної влади навіть в умовах війни; чіткого нормативного визначення надзвичайних повноважень та їх тимчасового характеру; наявності ефективних механізмів відповідальності та контролю.

Модернізація організації державної влади та взаємодії між всіма гілками державної влади, приведення їх у відповідність до воєнних реалій також вимагає оптимальної моделі (кількісної та якісної) державного апарату, його структури. Це, в свою чергу, вимагає підвищення рівня професійності державних службовців, парламентарів, суддів.

Реалізація функцій держави також вимагає запровадження ефективних механізмів боротьби з корупцією і зловживанням владою, контролю за діяльністю державних органів, посадових осіб, підприємств та установ, в тому числі представниками громадянського суспільства. Реалізація зазначених напрямів має відбуватися з урахуванням досвіду розвинених демократій, власних державотворчих традицій, соціально-культурної спадщини й національних інтересів та наукового супроводу.

Окрім того, виконання державою покладених на неї завдань в умовах воєнного стану передбачає також удосконалення

взаємодії між органами державної влади, апаратом держави та інститутами громадянського суспільства. Адже ефективне державне управління є однією з передумов для демократичного розвитку, зміцнення громадянського суспільства, захисту прав і свобод громадян, є чинником забезпечення національної безпеки та оборони, політичної, економічної та соціальної стабільності як в умовах воєнного стану, так і у повоєнний період¹.

Отже, держава за надзвичайних обставин, як от воєнний стан, одночасно вживає заходи для відновлення територіальної цілісності, звільнення окупованих територій, збереження життєвовабезпечувальної інфраструктури та, з іншого боку, забезпечує виконання своїх звичайних функцій. При цьому зберігаються конституційні засади державного ладу щодо захисту суверенітету та територіальної цілісності; діє спеціальне законодавство про правовий режим воєнного стану та водночас норми міжнародного гуманітарного права та міжнародного права в галузі прав людини, в тому числі щодо обмежень прав і свобод. Тобто залишаються чинним та діючим міжнародно договірна база та відповідні зобов'язання держави перед іноземними партнерами. Залишається діючим законодавство, яке існувало до періоду правового режиму воєнного стану, за виключенням норм, дія яких була призупинена відповідно до процедури дерогації.

Саме тому правовий режим воєнного стану є дієвим та легальним інструментом виконання державою власних функцій за умови їх реалізації в межах чинного законодавства та міжнародних зобов'язань, в тому числі в аспекті дотримання демократичних принципів урядування та дії принципу верховенства права.

Parkhomenko N. Realization of state functions in conditions of martial law: key aspects

Under extraordinary circumstances, such as martial law, the state simultaneously takes measures to restore territorial integrity, territorial liberation of occupied territories, preservation of vital infrastructure and, on the other hand, ensures the performance of its usual functions.

¹ Пархоменко Н. М. Механізм держави... С. 93.

The legal regime of martial law is an effective and legal tool for the state to perform its own functions, provided that they are implemented within the limits of current legislation and international obligations, including in the aspect of compliance with democratic principles of governance and the operation of the principle of the rule of law.

Keywords: functions of the state, realization, martial law, enforcement, human rights, mechanism.

АБСОЛЮТНІ ТА ВІДНОСНІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

За можливістю обмеження права і свободи людини і громадянина поділяються на абсолютні права (ті, які за будь-яких обставин жодним чином не можуть бути обмежені) та відносні (ті, які підлягають правомірному обмеженню, оскільки таке допускається демократичним суспільством і є необхідним у ньому)¹. Абсолютний характер прав означає, що держави не можуть обмежувати ці права або відступати від зобов'язань за ними в будь-який спосіб (навіть під час війни чи інших надзвичайних ситуацій). Відповідно до ч. 1 ст. 64 Конституції України, «конституційні права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України». Отже, якщо Конституція не встановлює конкретного обмеження певного права, це означає, що таке право не підлягає обмеженню. Права, які зазвичай вважаються абсолютними в міжнародному праві та документах з прав людини, до яких приєдналася Україна, вважаються абсолютними й в Україні².

В ч. 2 ст. 64 Конституції України зазначено, що не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції. Отже, абсолютними правами в Україні, які не можуть бути обмежені за будь-яких обставин, зокрема, і в умовах воєнного стану, є: 1) право на рівність конституційних прав і свобод (ст. 24); 2) право на громадянство (ст. 25); 3) право на життя (ст. 27); 4) право на повагу до людської гідності (ст. 28); 5) право

¹ Мерник А. М., Кузьміна В. О., Бурлаков Б. М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичний і практичний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 43. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/9>

² Абсолютні права. Путівник з прав людини. URL: <https://www.rights.in.ua/themes/human-rights-restrictions/absolute-rights> (дата звернення: 10.02.2026).

на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); 6) право на звернення до органів публічної влади (ст. 40); 7) право на житло (ст. 47); 8) право на сім'ю, дитинство, материнство і батьківство (ст. 51, 52); 8) право на судовий захист своїх прав і свобод (ст. 55); 9) право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів публічної влади (ст. 56); 10) право знати свої права і обов'язки; незворотність дії в часі законів та інших нормативно-правових актів, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ст. 57, 58); 11) право на професійну правничу допомогу (ст. 59); 12) право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60); 13) неможливість бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення; індивідуальний характер юридичної відповідальності особи; презумпція невинуватості у вчиненні злочину (ст. 61, 62); 14) право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (ст. 63).

Щодо відносних прав, то слід зазначити, що можливість обмеження основних прав і свобод людини державою передбачено практично у всіх міжнародно-правових актах, що регламентують права людини. Наприклад, у статті 29 Загальної декларації прав людини вміщено формулювання стосовно обмежень, які є необхідними для забезпечення функціонування суспільства, проте такі, які може встановлювати держава «для задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і загального добробуту»¹. Також, наприклад, в ст. 9 «Свобода думки, совісті і релігії» Європейської конвенції з прав людини зазначено, що свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. На аналогічні причини, заради яких держава може обмежити права людини, вказується і в ст. 8 «Право на

1

¹ Костенко І. В., Семешук А. І. Види та особливості обмеження прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. Вип. 83: частина 1. С. 126–127. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.17>

повагу до приватного і сімейного життя», ст. 10 «Свобода вираження поглядів», в ст. 11 «Свобода зібрань та об'єднання» Європейської конвенції з прав людини. Отже, права людини можуть бути обмежені державою в інтересах національної та громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі, для захисту прав і свобод інших осіб.

Умовами, за яких можуть обмежуватися права та свободи людини в Україні, є воєнний або надзвичайний стан. Згідно, ч. 2 ст. 64 Конституції України в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Зокрема, в ст. 15 «Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації» Європейської конвенції з прав людини зазначено, що під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом.

Воєнний стан в Україні було введено Указом Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 (з наступними змінами). На період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України. Отже, відносними правами людини, які можуть бути обмежені в умовах воєнного стану, є: недоторканність житла (ст. 30); таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32); свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України та в будь-який час повернутися в Україну (ст. 33); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (ст. 34); право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; право рівного доступу до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування (ст. 38); право збиратися

мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42); право на працю (ст. 43); право тих, хто працює, на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44); право на освіту (ст. 53).

Заходи правового режиму воєнного стану, які можуть запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина військовим командуванням разом із військовими адміністраціями, визначені Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. № 389-VIII (із змінами). Наприклад, щодо конституційного права на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, права вільно залишати територію України, гарантованого ст. 33 Конституції України, то заходами правового режиму воєнного стану, що тимчасово обмежують це право, будуть наступні: запровадження комендантської години (заборони перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень); встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів; встановлювати заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан (ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»).

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що зазнавати тимчасових обмежень можуть тільки відносні права людини та громадянина, гарантовані Конституцією України, і тільки в умовах воєнного або надзвичайного стану. Обмеження прав людини в демократичному суспільстві здійснюється з метою забезпечення балансу між індивідуальними правами та свободами людини та спільним інтересом суспільства (суспільним благом), зокрема, це національна безпека, громадський порядок, захист прав і свобод інших осіб. Обмеження прав людини є не свавіллям публічної влади, а правовим механізмом пошуку балансу між правами та свободами однієї людини і виживанням та стабільністю держави

(суспільства в цілому), а отже має бути законним, легітимним, критично необхідним, обґрунтованим (чому саме це обмеження; як воно допоможе вижити державі та суспільству тощо), пропорційним, а також мати часові межі (наприклад, «на період дії воєнного стану»).

Ryndiuk V. Absolute and Relative Rights of Humans and Citizens in Conditions of Martial Law

Depending on the possibility of restriction, human and civil rights and freedoms are classified into absolute and relative. The absolute nature of rights implies that states may not restrict these rights or derogate from their obligations in any way (even during war or other states of emergency). The list of absolute rights and freedoms is defined in Part 2 of Article 64 of the Constitution of Ukraine and is consistent with international human rights instruments. Relative rights and freedoms in Ukraine may be restricted only under conditions of martial law or a state of emergency. Such restrictions must be lawful, legitimate, necessary, justified, proportionate, and they must also have a specific timeframe.

Keywords: absolute human rights, relative human rights, limitation of human rights, martial law.

ОБМЕЖЕННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ ПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Для України питання балансу між захистом прав працівників та наданням роботодавцям гнучкості, необхідної для адаптації до воєнних реалій, від початку запровадження воєнного стану було і залишається особливо гострим. З прийняттям 15 березня 2022 року Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» (далі — Закон № 2136) серйозних обмежень зазнали не лише індивідуальні трудові права, а й колективні. Зокрема, цим Законом у первинній редакції статті 11 запроваджувалася можливість зупиняти дію окремих положень колективних договорів за ініціативою роботодавця. Крім того, частиною другою статті 14 Закону № 2136 на період дії воєнного стану була призупинена дія статті 44 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» та відповідні норми колективних договорів.

Наділення роботодавців правом в односторонньому порядку зупиняти дію положень колективних договорів негативно вплинуло на реалізацію прав працівників, спричинивши численні трудові спори та звернення до судів щодо оспорювання невиконання коштів, передбачених колективними договорами, дія положень яких була зупинена. Водночас спроби профспілок та окремих працівників відстояти справедливості у судах здебільшого були невдалими. Суди відмовляли у розгляді справи, посилаючись на те, що це колективний трудовий спір, вирішення якого в судовому порядку законодавством не передбачено, а отже, до таких спорів має застосовуватися примирно-третейський порядок вирішення, правовий механізм якого визначено Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» № 137/98-ВР від 03.03.1998¹.

1

¹ Постанова Київського апеляційного суду від 12 березня 2025 року, справа № 377/773/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125928751> (дата звернення: 10.02.2026).

У низці справ одностороннє зупинення роботодавцем положень колективного договору, за яким працівникам повинна виплачуватися матеріальна допомога, було визнано правомірним.¹ Ба більше, визначено, що таке зупинення має зворотну дію в часі та поширюється на відносини, що виникли з 24 лютого 2022 року, незважаючи на те, що рішення роботодавця про зупинення було ухвалено у березні 2022 року.

Така ситуація тривала аж до серпня 2025 року, допоки Законом України № 4582-IX від 21.08.2025 до статті 11 Закону № 2136 не були внесені зміни та встановлено, що «у період дії воєнного стану роботодавець може ініціювати зупинення дії окремих положень колективного договору, які регулюють відносини, визначені цим Законом. Дія таких положень може бути зупинена тільки за взаємною згодою сторін колективного договору у порядку, визначеному цим колективним договором».

Разом з тим, на сьогодні залишається чинною норма частини другої статті 14 Закону № 2136, згідно з якою на період дії воєнного стану призупиняється не лише дія статті 44 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», а й відповідні норми колективних договорів.

Враховуючи, що в Законі № 2136-IX окрема стаття 11 визначає порядок зупинення дії окремих положень колективного договору у період дії воєнного стану, постає питання про співвідношення норми статті 14 та норми статті 11 цього Закону, адже згідно з останньою (в редакції Закону № 4582-IX від 21.08.2025) роботодавець може ініціювати зупинення дії окремих положень колективного договору, які регулюють відносини, визначені цим Законом. Дія таких положень може бути зупинена тільки за взаємною згодою сторін колективного договору у порядку, визначеному цим колективним договором.

¹ Постанова Київського апеляційного суду від 12 серпня 2024 року, справа № 381/5891/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120981374>; Постанова Київського апеляційного суду від 17 травня 2024 року, справа № 381/5806/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119096288> ; Постанова Київського апеляційного суду від 17 червня 2024 року, справа № 381/5787/23-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119810666> (дата звернення: 10.02.2026).

Таке суперечливе правове регулювання одних і тих самих відносин в рамках одного закону порушує принцип юридичної визначеності. З цього приводу Конституційний Суд України розтлумачив, що «обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями» (абзац третій підпункту 3.1 пункту 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010). Для цього принцип юридичної визначеності «вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності правових норм, зокрема їх передбачуваності (прогнозованості) та стабільності» (абзац шостий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017).

Легітимність запроваджених законодавцем обмежень колективних трудових прав на період воєнного стану потребує правової оцінки крізь призму норм Конституції та міжнародних стандартів щодо фундаментальних трудових прав, як-от право на свободу об'єднання та колективні переговори.

Перше питання, яке слід дослідити, — чи можна вважати призупинення дії статті 44 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15.09.1999 № 1045-XIV щодо відрахування коштів на культурно-масову, фізкультурну і оздоровчу роботу втручанням у конституційне право на свободу об'єднання у громадські організації (стаття 36 Конституції України)?

Відповідно до статті 64 Конституції України в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

Отже, права, закріплені в статті 36 Конституції України, на період воєнного стану можуть бути обмежені з урахуванням правових позицій Конституційного Суду України. В одному зі своїх рішень Конституційний Суд зокрема виснував, що «будь-які обмеження права на свободу об'єднання, у тому числі покладання на громадян додаткових обов'язків у зв'язку з реалізацією цього

конституційного права, повинні встановлюватися законом (доступним, передбачним і сформульованим з достатньою точністю), переслідувати одну чи кілька легітимних цілей, а також повинні бути потрібними у демократичному суспільстві, тобто обумовленими “нагальною суспільною потребою”, відповідати принципу пропорційності» (абзац шостий підпункту 3.1 пункту 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 6 червня 2019 року № 3-р/2019).

Водночас у низці приписів Основного Закону України йдеться про «інтереси національної безпеки», «економічну безпеку», «громадський порядок» та інші явища, потреба захисту яких є правомірною (легітимною) метою застосування обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина (абзац перший пункту 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 15 червня 2022 року № 4-р(II)/2022).

З огляду на зазначене, приписи частини другої статті 14 Закону № 2136, якими на період дії воєнного стану призупиняється дія статті 44 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», що встановлює обов’язок роботодавців відраховувати кошти первинним профспілковим організаціям на культурно-масову, фізкультурну і оздоровчу роботу в розмірах, передбачених колективним договором та угодами, але не менше ніж 0,3 відсотка фонду оплати праці з віднесенням цих сум на валові витрати, а у бюджетній сфері — за рахунок виділення додаткових бюджетних асигнувань, може розглядатися як обмеження конституційного права на свободу об’єднання. Позатим, на нашу думку, таке обмеження не є надмірним і не нівелює сутності цього права. Воно встановлене законом в порядку, визначеному Конституцією України, тимчасово, на період надзвичайного правового режиму, в інтересах економічної безпеки держави.

Водночас призупинення частиною другою статті 14 Закону № 2136 «відповідних норм колективних договорів» викликає критичні зауваги.

Комітет експертів МОП з питань застосування конвенцій та рекомендацій (CEACR) висловлював низку занепокоєнь щодо імплементації Конвенції № 98 в Україні. Серед іншого, CEACR зазначав, що Закон № 2136, який призупинив дію деяких положень

колективних угод на період воєнного стану, був прийнятий без консультацій і обмежував права працівників у спосіб, неспівмірний з поставленими цілями¹.

Відповідно до статті 10 КЗпП України та статті 1 Закону України «Про колективні договори і угоди» від 10.12.1971 № 322-VIII (далі — Закон № 322-VIII) колективний договір укладається на основі законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин.

Будь-який колективний договір — це домовленість його сторін, а отже, лише в їх компетенції може бути прийняття рішень щодо призупинення чи зупинення окремих положень договору, щодо яких сторони досягли згоди при його укладенні та взяли на себе відповідні зобов'язання. Так, стаття 14 Закону № 322-VIII визначає, що зміни і доповнення до колективного договору, угоди протягом строку їх дії можуть вноситися тільки за взаємною згодою сторін в порядку, визначеному колективним договором, угодою. Крім того, статтею 6 Закону № 322-VIII встановлюється заборона будь-якого втручання, яке може обмежити законні права працівників та їх представників або заборонити їх здійснення, з боку органів представницької і виконавчої влади та господарського управління, політичних партій, роботодавців при укладенні та виконанні колективних договорів, угод.

Відтак, призупинення державою в односторонньому порядку будь-яких положень колективних договорів можна розглядати як надмірне втручання держави у право працівників та роботодавців на ведення колективних переговорів та укладення колективних договорів, що є фундаментальним трудовим правом відповідно до міжнародних актів з прав людини, стандартів МОП та Ради Європи.

У практиці наглядових органів МОП, зокрема Комітету з питань свободи об'єднання (CFA), рішуче засуджується втручання законодавчих або адміністративних органів у колективно-договірне регулювання як таке, що суперечить принципу добро-

¹ Direct Request (CEACR) — adopted 2023, published 112nd ILC session (2024). Right to Organise and Collective Bargaining Convention, 1949 (No. 98) — Ukraine. NORMLEX. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=1000:13100:0::NO::P13100_COMMENT_ID,P13100_LANG_CODE:4379278,en:NO (дата звернення: 10.02.2026).

вільних колективних переговорів. СFA наголошує на тому, що коли результат колективних переговорів обмежується або анулюється законом або рішенням адміністративних органів, трудові відносини дестабілізуються, а працівники втрачають довіру до своїх профспілкових організацій, особливо коли таке втручання передбачає обмеження заробітної плати. Таке втручання може набувати різних форм, як-от призупинення або відступ від колективних угод на підставі указу без згоди обох сторін; переривання угод, які вже були узгоджені; вимога перегляду вільно укладених колективних угод, які є чинними¹.

Згідно зі статтею 6§2 ЄСХ (переглянутої), ратифікованою Законом України від 14.09.2006 № 137-V, з метою забезпечення ефективного здійснення права на укладання колективних договорів Сторони зобов'язуються сприяти, коли це необхідно і доцільно, створенню механізму переговорів на добровільній основі між роботодавцями або організаціями роботодавців та організаціями працівників з метою регулювання умов праці за допомогою колективних договорів.

Європейський комітет соціальних прав (ЄКСП, Комітет) у своїх Висновках 2014 року щодо Іспанії розглядав питання про відступ роботодавцями на рівні компаній від галузевих колективних угод. У цих висновках легітимізація одностороннього відступу від вільно укладених колективних договорів Комітетом була визнана порушенням зобов'язання сприяти переговорним процедурам, відповідно, не сумісною зі статтею 6§2 Хартії 1961 року в цьому питанні. Також у випадку Іспанії втручання держав було визнано непропорційним щодо мети, на яку посилався уряд для виправдання заходів жорсткої економії. Основним аргументом, який став вирішальним для оцінки невідповідності, був той факт, що це втручання було здійснено без попередніх консультацій із соціальними партнерами. Комітет дійшов висновку, що ситуація в Іспанії не відповідає статті 6§2 Хартії 1961 року на цій підставі, а також через те, що закон дозволяє роботодавцям в

¹ Gernigon B., Odero A., Guido H. ILO principles concerning collective bargaining. *International Labour Review*, 2000. Vol 139, No 1. URL: <https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/17160689.pdf> (дата звернення: 10.02.2026).

односторонньому порядку не застосовувати умови, узгоджені в колективних договорах¹.

У нещодавно оприлюднених Висновках ЄКСП 2025 щодо України² Комітет зазначає, що деякі держави-учасниці передбачають можливість відхилень від колективних угод вищого рівня за допомогою положень, які можна назвати положеннями про відмову, скрутне становище або відступлення. Комітет застосовує суворий контроль за такими положеннями на основі вимог, викладених у статті G Хартії. З принципової точки зору, Комітет вважає, що їх використання повинно бути чітко визначеним, добровільно погодженим, а основні права повинні завжди бути захищені. У будь-якому випадку відступи не повинні стати засобом систематичного послаблення захисту праці.

З огляду на зазначене вище, норма частини другої статті 14 Закону № 2136, якою в імперативному порядку державою призупиняються положення колективних договорів щодо обов'язку роботодавця здійснювати відрахування коштів на культурно-масову, фізкультурну і оздоровчу роботу, слід визнати такою, що не відповідає положенням статті 6§2 ЄСХ (переглянутої).

Окремої уваги потребує питання заборони страйків, яке, виходячи з правових актів МОП, є невід'ємною складовою колективних трудових прав на свободу об'єднання та колективні переговори, а також прямо закріплене у статті 6§4 ЄСХ (переглянутий).

Варто нагадати, що пряма заборона на проведення страйків в умовах воєнного стану закріплена у статті 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2015, що відповідає статті 44 Конституції України, згідно з якою заборона страйку можлива лише на підставі закону.

Водночас не можемо не звернути увагу на позицію ЄКСП, який у своїх Висновках 2025 щодо України виснував, що ситуація в Україні не відповідає статті 6§4 Хартії, навіть з урахуванням можливості обмеження права на колективні дії відповідно

1

2

¹ ECSR. Conclusions XX-3 2014 — Spain. URL: <https://hudoc.esc.coe.int/?i=XX-3/def/ESP/6/2/EN> (дата звернення: 10.02.2026).

² ECSR. Conclusions 2025 — Ukraine. URL: <https://rm.coe.int/conclusions-2025-ukraine-en/48802a4e71> (дата звернення: 10.02.2026).

до статті G.¹ Комітет зазначив, що Україна не зробила заяву відповідно до статті F Хартії (відступи у разі війни або надзвичайного стану). На думку ЄКСП, право на страйк може бути обмежене відповідно до статті G (обмеження, необхідні для захисту прав та інтересів інших осіб, для захисту суспільних інтересів, національної безпеки, громадського здоров'я або моралі), однак абсолютна заборона всіх страйків у всіх секторах, навіть тих, які не зазнали впливу військових дій, не може вважатися пропорційною.

З урахуванням наведених вище положень Конституції України та міжнародних стандартів, як підсумок зазначимо, що законодавство України, яким на період воєнного стану запроваджені обмеження колективних трудових прав в частині призупинення дії колективних договорів та абсолютної заборони права на страйк, є надмірним втручанням держави у право працівників та роботодавців на ведення колективних переговорів та укладення колективних договорів, непропорційним переслідуваній меті, а тому потребує перегляду.

Simutina Ya. Restrictions on Collective Labor Rights under Martial Law

This paper highlights issues concerning restrictions on collective labour rights introduced in Ukraine during the martial law period. Through the prism of the Constitution of Ukraine, the ESC (revised) and ILO standards, it analyzes the provisions of Law No. 2136 of Ukraine “On the Organization of Labour Relations under Martial Law” regarding the suspension and termination of collective agreements. Particular attention is paid to the absolute prohibition of the right to strike. Overall, it is concluded that, despite some amendments, the current legislative restrictions remain disproportionate and constitute excessive state interference in fundamental collective labour rights.

Keywords: collective labour rights, human rights, restrictions, right to freedom of association, right to collective bargaining, right to strike, martial law, state intervention, ILO standards, ESC (revised), practice of the European Committee of Social Rights.

¹ ECSR. Conclusions 2025 — Ukraine. URL: <https://rm.coe.int/conclusions-2025-ukraine-en/48802a4e71> (дата звернення: 10.02.2026).

ЦИФРОВИЙ СУВЕРЕНІТЕТ У КОНТЕКСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

На початку появи інтернет-технологій вони розглядалися як такі, що кидають виклик державному суверенітету завдяки своїй атериторіальності та широкому розповсюдженню. Більше того, піонери сучасних інформаційно-комунікаційних технологій розглядали Інтернет як простір свободи, вільний від будь-якого втручання з боку держави. Однак низка чинників змусила держави все більше уваги приділяти регулюванню цифрової взаємодії як між користувачами — фізичними особами, так і між органами публічної влади та юридичними особами. Широке розповсюдження в мережі дезінформації та численні випадки шахрайства (наприклад, використання діпфейків) переконує громадян у необхідності захисту не лише їх особисто, а й життєво важливих суспільних благ, що вимагає дедалі більшого втручання держави у сферу цифрових технологій, у тому числі і для захисту прав людини і громадянина. Відповідно, навіть у демократичних країнах дедалі більше громадян розраховують на захист з боку держави своєї приватності в Інтернеті, боротьби з дезінформацією та кіберзлочинністю, гарантування чесності виборів тощо. Ці та інші чинники сприяли росту популярності концепції цифрового суверенітету, який розуміється і як посилення національної держави, дедалі більше втручання держави в економіку, необхідність нормативно-правового врегулювання використання цифрових технологій на регіональному та глобальному рівнях.

У найбільш загальному визначенні цифровий суверенітет можна звести до необхідності контролю над цифровою сферою на фізичному рівні (ресурси, інфраструктура, пристрої), рівні коду (стандарти, правила, дизайн) та рівні інформації (контент, дані)¹. Контроль передбачає здатність впливати та обмежувати

¹ Chander, A., Sun H. Sovereignty 2.0. *Georgetown Law Faculty Publications and Other Works*, 2404. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3904949> (дата звернення: 02.02.2026).

виробництво (включно з отриманням та переробкою необхідної сировини), дизайн, використання та вихідні дані цифрових технологій.

Перші наукові дослідження цифрового суверенітету датуються другим десятиліттям ХХІ ст.¹, і на сьогодні ця концепція застосовується щодо низки політичних та економічних сфер, від авторитарних режимів до ліберальних демократій. Вона має цілу низку синонімів (технологічний, мережевий, комп'ютерний, інтернет-суверенітет, кіберсуверенітет, суверенітет даних тощо), а її конкретне наповнення залежить від контексту даної країни та домовленостей між учасниками.

Суверенітет означає насамперед незалежність держави від інших держав (зовнішній суверенітет), а також її верховну владу над усіма повноваженнями на території держави (внутрішній суверенітет). Важливою ознакою суверенітету до останнього часу була територія, що розглядається як функціональна передумова для ефективного здійснення влади². Однак у міру розвитку глобалізації та поглиблення регіонального співробітництва (створення таких наднаціональних органів як Європейський Союз) суверенітет держави почав розмиватися, що дало підстави стверджувати про появу постсуверенного світу, в якому держави втратили свою провідну роль, поступившись місцем недержавним акторам та горизонтальним мережевим структурам. За таких умов визначальною характеристикою демократії стане не народний суверенітет — здатність народу на власний розсуд приймати рішення, а участь та плюралізм думок³.

Можна виділити такі основні чинники, які сприяли посиленню ролі держави у цифровій сфері та обґрунтовували необхідність появи концепції цифрового суверенітету: комерціалізація цифрової сфери, зростання загроз внутрішній безпеці, боротьба

¹ Mueller M.L. Will the internet fragment? Sovereignty, globalization and cyberspace. Oxford: Polity, 2017.

² Grimm D. Sovereignty: The Origin and Future of a Political and Legal Concept. New York: Columbia University Press, 2015.

³ McCormick N. Questioning Sovereignty: Law, State, and Nation in the European Commonwealth. Oxford: Oxford University Press, 1999.

за технологічне лідерство у сфері ІІІ та мілітаризація глобальної політики.

Першочерговими сферами, в яких має реалізуватися цифровий суверенітет держави, є інфраструктура, економічна автономія, локалізація даних та автономія користувачів.

У сфері інфраструктури держава повинна мати можливість самостійно вживати заходів і приймати рішення щодо своєї цифрової інфраструктури та впровадження технологій. Більшість цих вимог стосуються географічного обмеження суверенітету конкретною територією та зусиль держав щодо забезпечення безпеки цифрової інфраструктури та їх повноважень у питаннях цифрового зв'язку, що стосуються їхніх територій і громадян. Однією з перших держав, що усвідомила важливість цифрового суверенітету, насамперед у контексті контролю за поширенням інформації серед своїх громадян, став Китай¹, який першим почав пропагувати та розвивати ідею цифрового суверенітету, яка в основному формулювалася як кіберсуверенітет або інтернет-суверенітет. Згодом ці ідеї були адаптовані іншими авторитарними режимами, зокрема Росією та Північною Кореєю. Уряди демократичних держав на перше місце ставили питання кібербезпеки, що досить швидко стала складовою національної безпеки та почала охоплювати дедалі більше сфер, у тому числі й міжнародні відносини². Хоча їх діяльність критикувалася як така, що суперечить ідеалам ліберальної демократії та несе загрозу правам і свободам людини та громадянина³.

Ще однією сферою, в якій держави почали активно утверджувати свій цифровий суверенітет стала економічна, що передбачало посилення автономії національної економіки від іноземних постачальників технологій та послуг. У випадку Євросоюзу йшлося про захист свого внутрішнього ринку від домінування

¹ Creemers R. China's Conception of Cyber Sovereignty. *Governing Cyberspace: Behavior, Power and Diplomacy*, ed. by D. Broeders, B. van den Berg. London: Rowman & Littlefield, 2020. P. 107–145.

² Hansen L., Nissenbaum H. Digital Disaster, Cyber Security, and the Copenhagen School. *International Studies Quarterly*. 2009. Vol. 53. № 4. P. 1155–1175.

³ Möllers N. Making Digital Territory: Cybersecurity, Technonationalism, and the Moral Boundaries of the State. *Science, Technology, & Human Values*. 2020. Vol. 46. № 1. P. 112–138.

американських технологічних компаній як у сфері послуг, так і виробництва технологічних пристроїв. Також низка держав змінила свою стратегію промислового розвитку, прагнучи здійснити цифрову трансформацію цілих секторів економіки. Це стосувалося як традиційних галузей і секторів (телекомунікації, медіа, логістика), так і нових секторів економіки, пов'язаних з ІТ, і насамперед спрямовані на сприяння інноваційній спроможності вітчизняної економіки та підтримку місцевих виробників. Такі кроки також були розкритиковані у західних демократіях як такі, що породжують цифровий протекціонізм та створюють бар'єри для цифрової торгівлі.

Третьою сферою утвердження цифрового суверенітету стала політика локалізації даних, що накладала обмеження на зберігання, переміщення та/або обробку даних у певних регіонах та юрисдикціях. Це обґрунтовувалося необхідністю обмежити доступ іноземних розвідувальних служб та корпорацій чи фірм до певних типів даних, наприклад, промислових або особистих даних. Як в авторитарних, так і в демократичних країнах, заяви та запропоновані заходи, що підкреслюють автономію та самовизначення держав і безпеку критично важливих цифрових інфраструктур, зустріли жорстку критику. Як політичні діячі, так і спостерігачі, такі як науковці та технічні експерти, побоюються, що зусилля, спрямовані на забезпечення ІТ-безпеки та регулювання питань, пов'язаних з Інтернетом, на національному рівні, можуть завадити відкритому та загальнодоступному характеру Інтернету і, зрештою, призвести до ретериторіалізації глобального Інтернету, спричинивши його фрагментацію на національні сегменти.

Ще одним виміром цифрового суверенітету є одночасне забезпечення автономії та безпеки користувачів, що більш характерно для демократичних країн. Підкреслюючи важливість індивідуального самовизначення, ці вимоги зосереджуються на автономії громадян у їх ролі працівників, споживачів та користувачів цифрових технологій і послуг. Громадяни розглядаються як споживачі та користувачі цифрових технологій, які мають бути здатними приймати свідомі, раціональні рішення та відповідно діяти. Посилення цих властивостей вимагає проведення від держави

не лише просвітницької політики, а й впровадження механізмів захисту із максимальним дотриманням прав і свобод людини та громадянина.

Досягти цього можна за допомогою різноманітних економічних стимулів для розробки зручних для користувачів насамперед вітчизняних технологій, а також впровадження технічних функцій, що забезпечують ефективне шифрування, захист даних і більш прозорі бізнес-моделі. Крім того, проводяться заходи щодо підвищення медіа- та цифрової грамотності громадян, тим самим зміцнюючи компетенції та впевненість користувачів і споживачів у цифровій сфері та розвиваючи критичне мислення й свідоме ставлення користувачів до технологій та власних даних. Водночас акцент на автономії та безпеці споживачів сприяє зміцненню національної безпеки, але може призвести до обмеження фундаментальних прав користувачів, таких як приватність або свобода вираження поглядів.

Отже, концепція цифрового суверенітету охоплює досить широку сферу питань, включаючи не тільки питання комунікаційної інфраструктури, а й набагато ширшу цифрову трансформацію суспільств. Цифровий суверенітет часто використовується для позначення впорядкованої, ціннісно-орієнтованої, регульованої та безпечної цифрової сфери. Використання цієї концепції має сприяти розв'язанню складних проблем індивідуальних прав і свобод, колективної та інфраструктурної безпеки, посилення демократичних інституцій та людиноцентричного технологічного розвитку.

Stoiko O. Digital Sovereignty in the Context of Human Rights Protection

It is argued that the priority areas in which the digital sovereignty of the state should be implemented are infrastructure, economic autonomy, data localisation, and user autonomy. It is noted that ensuring user autonomy and security raises dilemmas in ensuring human rights and freedoms. Digital sovereignty is often used to refer to an orderly, value-oriented, regulated and secure digital sphere. The use of this concept should contribute to solving complex problems of individual rights and freedoms, collective and infrastructure

security, strengthening democratic institutions and human-centred technological development.

Keywords: digital sovereignty, human rights, data protection, disinformation, cybersecurity, war.

ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРОТИПРАВНИХ ПОСЯГАНЬ

Стан екологічної безпеки в Україні на сучасному етапі розвитку держави характеризується ознаками системної дестабілізації, що безпосередньо відображається на реальному обсязі та якості здійснення екологічних прав людини. Хоча на конституційному рівні закріплено право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50 Конституція України), фактична реалізація цього права супроводжується істотними труднощами нормативного, інституційного та правозастосовного характеру. Зростання антропогенного навантаження, тривала деградація земельних ресурсів, забруднення атмосферного повітря і водних об'єктів, зниження стійкості екосистем формують середовище підвищених ризиків для життя і здоров'я населення. У таких умовах екологічна безпека перестає бути виключно галузевою проблематикою та набуває міжсекторального значення, інтегруючись у сферу гарантування базових прав і свобод людини.

Зауважимо, що екологічні права громадян не є єдиним об'єктом екологічних кримінально-протиправних посягань. Так, дефініції екологічних кримінальних правопорушень (злочинів) визначають спрямованість цих посягань й на інші об'єкти кримінально-правової охорони. Зокрема, таким є визначення екологічних злочинів, сформульоване Г. С. Поліщуком у Міжнародній поліцейській енциклопедії: «Екологічні злочини (злочини проти довкілля) — передбачені кримінальним законодавством суспільно небезпечні діяння, що посягають на суспільні відносини у сфері охорони конституційного права громадян на безпечне довкілля, а також у сфері охорони, використання, збереження та відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання й усунення негативного впливу господарської та іншої

діяльності людини на навколишнє природне середовище, збереження генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій»¹. Подібне визначення містить й Українська кримінологічна енциклопедія².

Особливого виміру проблематика кримінально-правової охорони екологічних прав громадян набула в умовах російсько-української війни. Воєнні дії спричинили масштабні руйнування промислової інфраструктури, об'єктів підвищеної екологічної небезпеки, зокрема ядерних об'єктів, гідротехнічних споруд, лісових масивів та природно-заповідного фонду. Техногенні аварії, забруднення ґрунтів і вод, мінування територій, пожежі та підтоплення створили додаткові довгострокові ризики для екосистем і населення.

Найбільшою екологічною небезпекою характеризуються злочини проти довкілля, що здійснюються в контексті збройного конфлікту — воєнні екологічні злочини. Події, пов'язані з руйнуванням Каховської гідроелектростанції, продемонстрували, що екологічна безпека в умовах війни безпосередньо пов'язана з фізичним виживанням значних груп населення та стабільністю регіональних екосистем. І Європарламент, і Парламентська асамблея Ради Європи найрішучіше засудили дії РФ щодо підриву Каховської гідроелектростанції і оцінили вчинене саме як екоцид в Україні та воєнний злочин³⁴. Цей злочин не є єдиним прикладом підриву греблі у військових цілях. Так, у вересні 2022 року війська агресора для унеможливлення безперешкодного просування українських військ інженерними засобами підірвали щит 1-го затвору й дорожнього перекриття між будівлею Оскільської

¹ Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Є. М. Моїсєєв, Ю. І. Рима-ренко, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ : Атіка, 2007. Т. 4 : Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі засади поліцейської діяльності. С. 323.

² Українська кримінологічна енциклопедія / Харк. нац. ун-т внутр. справ, Нац. акад. внутр. справ, Кримін. асоц. України, Золота миля. Харків ; Київ. 2017. С. 198.

³ Résolution du Parlement européen sur la reconstruction durable et l'intégration de l'Ukraine dans la communauté euro-atlantique (2023/2739(RSP).

⁴ Les conséquences politiques de la guerre d'agression de la Fédération de Russie contre l'Ukraine. Conseil de l'Europe. Assemblée parlementaire. Resolution (2023). URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XHTML-fr.asp?fileid=32879&lang=fr> (дата звернення: 30.01.2026).

гідроелектростанції та галереєю стаціонарних механізмів у Харківській області. Вказані дії призвели до руйнування Оскільської греблі, неконтрольованого залпового витоку води, подальшого зневоднення Оскільського водосховища та підтоплення прибережної зони, тобто об'єкта, який не використовувався для військових цілей¹.

Також до найнебезпечніших посягань досліджуваної категорії відносяться кримінальні правопорушення у сфері радіоекологічної безпеки. Якщо ординарні кримінальні правопорушення посягають на загальну кримінально-правову охорону відносин у сфері радіоекологічної безпеки, то стосовно спеціальної її складової, посягання на яку здійснюються в контексті збройного конфлікту, війни, відповідні кримінальні правопорушення умовно можна назвати як воєнні та пов'язані з війною терористичні злочини у сфері радіоекологічної безпеки². Безперечно, найбільш небезпечною є саме ця складова злочинів у сфері радіоекологічної безпеки, адже російсько-українська війна поставила нашу державу й цілий світ перед екстраординарними викликами, спектр яких не обмежується сферою конструйованих феноменів, включаючи міжнародний правопорядок, а сягає факторів збереження біологічних основ життя на планеті.

Проекція ч. 1 ст. 438 КК України на ситуацію міжнародного збройного конфлікту на території України виявляє щонайменше (станом на листопад 2025 р.) три юридично та суспільно значущі кейси: Чорнобильський, Запорізький та Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут». Захоплення російською армією ядерних об'єктів на території України, серед яких найнебезпечніші — Чорнобильська атомна електростанція та Запорізька атомна електростанція, виявило світові раніше небачені прояви воєнної злочинності. Її обструктивним осердям стало не лише порушення вимог міжнародного

¹ Чечерський В. І. Екоцид: проблемні питання визначення та кваліфікації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2025. Вип. 89, т. 2. С. 326. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.48>

² Тернавська А. А. Елементно-структурний аналіз воєнних і пов'язаних з війною терористичних злочинів у сфері радіоекологічної безпеки. *Щорічник наукових праць «Правова держава»*. 2025. Вип. 36. С. 588. DOI: 10.33663/0869-2491-2025-36-586-595.

гуманітарного права, а й створення серйозних загроз радіоекологічній безпеці¹.

Триваюча війна завдає масштабну та, значною мірою, неправну шкоду цілим екосистемам, збереження і відновлення яких має стати як важливою частиною концепції перехідного правосуддя для України, так і акцентувати увагу на рівні міжнародного кримінального правосуддя, яке передбачає певні механізми, що створюють можливість для притягнення винних у вчиненні воєнних злочинів проти довілля в Україні до кримінальної відповідальності.

У цьому контексті варто зауважити на Резолюцію Парламентської асамблеї Ради Європи № 2477 від 25 січня 2023 року «Вплив збройних конфліктів на навколишнє середовище», яка закликає держави-члени асамблеї до змін у законодавство з метою криміналізації, ефективного переслідування екоциду і вжиття заходів для внесення змін до Римського статуту Міжнародного кримінального суду з метою поширення його юрисдикції на злочин екоциду (п. 10.1.5), а також відповідні рекомендації № 2246 (2023), в яких Парламентська асамблея Ради Європи рекомендувала Комітету Міністрів Ради Європи забезпечити, щоб сфера дії Конвенції (ETS № 172), яка на той час перебувала на стадії підготовки, охоплювала екоцид (п. 3.5)². Водночас, Конвенція Ради Європи про захист довілля засобами кримінального права, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи 13-14 травня 2025 року, хоча й не закріпила уніфікований підхід до розуміння екоциду у рамках механізму міжнародної кримінальної юстиції, допустила варіативність у визначенні ознак екоциду у внутрішньому праві як «особливо серйозного злочину», при цьому розглядаючи можливість закріплення ознаки «серйозної та широкомасштабної,

¹ Тернавська А. А. Захоплення Чорнобильської атомної електростанції як воєнний злочин проти радіоекологічної безпеки: кримінологічний аналіз механізму вчинення. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2025. № 2 (109). С. 270–271. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.2.23>

² Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution 2477 (2023) on «Environmental impact of armed conflicts». URL: <https://pace.coe.int/en/files/31600.4> (дата звернення: 02.02.2026); Council of Europe Parliamentary Assembly Recommendation 2246 (2023) on «Environmental impact of armed conflicts». Council of Europe. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31601/html> (дата звернення: 02.02.2026).

або серйозної та довготривалої, або серйозної та незворотної шкоди екосистемі» не як конститутивної ознаки екоциду, а як обставини, яка обтяжує покарання за діяння проти довкілля, передбачене Конвенцією. На думку О. В. Бринзанської, така ситуація є наслідком компромісу, що також спрямований на посилення відповідальності за посягання на навколишнє середовище, що спричинили тяжкі наслідки¹. У цьому контексті право на безпечне довкілля набуває не декларативного, а екзистенційного значення, перетворюючись на один із ключових індикаторів загальнонаціональної безпеки.

У зв'язку з цим об'єктивно постає потреба у комплексному перегляді правових засад забезпечення екологічних прав громадян. Йдеться не лише про вдосконалення нормативної бази, а й про модернізацію інституційних механізмів контролю, посилення превентивних інструментів, запровадження сучасних методик оцінки екологічних ризиків, забезпечення реального доступу до правосуддя та підвищення ефективності відповідальності за екологічні правопорушення. Такий підхід має поєднувати національні потреби відновлення довкілля з міжнародними стандартами захисту прав людини, формуючи цілісну модель екологічної безпеки як складової демократичного правопорядку.

Отже, сучасна екологічна ситуація в Україні, ускладнена як внутрішніми структурними проблемами, так і наслідками воєнних дій та глобальних трансформацій, зумовлює необхідність якісного оновлення правових механізмів реалізації й захисту екологічних прав. Їх ефективність стає визначальним чинником забезпечення не лише екологічної, а й соціальної та національної безпеки держави.

Turlova Yu. Environmental Human and Civil Rights in Ukraine as an object of Encroachments Constituting Criminal Offences

This article examines environmental criminal offences as encroachments upon the environmental civil rights. Particular

¹ Бринзанська О. В. Співвідношення екоциду та «особливо серйозного злочину» у Конвенції Ради Європи про захист довкілля засобами кримінального права від 14 травня 2025 року. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2025. Вип. 90, ч. 5. С. 89. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.10>

attention is devoted to war-related environmental crimes. The significance of international legal response mechanisms is highlighted, including initiatives aimed at criminalizing ecocide and expanding the jurisdiction of the International Criminal Court. The article further substantiates the need for a comprehensive renewal of national legal and institutional mechanisms to ensure protection of environmental rights.

Keywords: environmental criminal offences; environmental human rights; war-related environmental crimes; ecocide; environment; environmental safety; radioecological safety.

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ПРАВА ОСВІТЯНИНА І НАУКОВЦЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У рамках проекту «Комплексне наукове дослідження актуальних проблем захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні» фахівці нашого відділу переважно вивчали внесок вітчизняних науковців і освітян у концептуальне осмислення проблем прав людини. Але можлива і зворотна постановка питання: як сучасні парадигми щодо прав людини захищають науковців і освітян.

Права науковця і права освітянина — це, на нашу думку, окремі аспекти комплексної проблеми прав людини, що мають як багато спільного між собою, так і певну специфіку. Показово, що статтею 73 «Інститут освітнього омбудсмена» редакції Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2019 року передбачено: «З метою забезпечення належних умов для реалізації права особи на освіту в системі освіти діє освітній омбудсмен. Освітній омбудсмен у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, а також положенням про освітнього омбудсмена, що затверджується Кабінетом Міністрів України. Освітній омбудсмен є посадовою особою, на яку Кабінетом Міністрів України покладається виконання завдань щодо захисту прав у сфері освіти». Інститут фактично почав діяти з 2019 р., намагаючись забезпечити захист прав усіх учасників освітнього процесу: учнів, студентів, батьків і педагогів. Сам факт його існування, як видається, слід оцінити цілком позитивно.

Водночас попри певну традиційну симетрію в регулюванні правового статусу освітян і науковців аналогічної посади омбудсмена (омбудсмана) в сфері науки поки не існує, хоча загалом концепція доцільності існування галузевих омбудсменів ніби вже утвердилася у вітчизняному дискурсі. Присутні тут на

конференції Олег Володимирович Марцеляк та Олександр Васильович Батанов можуть більше сказати з цього приводу.

У цьому контексті постановка питання про заснування інституту наукового омбудсмана видається цілком актуальною і доцільною. Аналогічні чи подібні (принаймні частково) за функціями інституції, до речі, вже існують в ряді іноземних країн: Омбудсман з питань науки у Німеччині (*Ombudsman für die Wissenschaft*), Управління з питань доброчесності досліджень у США (*Office of Research Integrity*), Бюро з питань доброчесності досліджень у Великій Британії (*UK Research Integrity Office*), Секретаріат з питань відповідального проведення досліджень у Канаді (*Secretariat on Responsible Conduct of Research*), Нідерландська рада з питань доброчесності досліджень (*Netherlands Board on Research Integrity*). Значний інтерес викликає й діяльність Європейської мережі офісів з дослідницької доброчесності (*European Network of Research Integrity Offices*)¹.

Утім, запровадження інституту наукового омбудсмана обґрунтовується не стільки світовим досвідом, скільки потребою у незалежному, спеціалізованому та доступному механізмі захисту прав дослідників, врегулювання конфліктів і забезпечення академічної доброчесності в умовах недостатньої ефективності наявних інституцій. Водночас створення такого інституту критикується з огляду на ризик дублювання повноважень вже існуючих органів, обмежену спроможність впливати на системні проблеми науки та можливе ускладнення інституційної структури без істотного підвищення ефективності захисту прав.

Межі цієї доповіді (публікації тез) дають змогу обмежитися лише загальною постановкою питання про заснування інституту наукового омбудсмана, залишаючи докладний розгляд цієї ідеї для подальших публікацій.

Проте зауважимо, що актуальність цієї ідеї насамперед залежить від сучасного стану відносин у науковій сфері України. У цьому зв'язку слід підкреслити, що закладена в редакції Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 1 грудня

¹ Governance of research integrity: options for a coordinated approach in Europe. *European Molecular Biology Organization* (EMBO). Heidelberg, 2019. 45 p.

1998 р. парадигма посиленого правового захисту науковців і забезпечення гідного рівня наукової діяльності в частині бюджетного фінансування галузі, оплати праці, соціальних гарантій та пенсійного забезпечення науковців тощо повністю провалилася. За чверть віку від проголошення згаданих законодавчих гарантій для науковців повною фікцією стало і належне бюджетне фінансування, яке реалізується нині лише на одну десяту, і гідний рівень заробітної плати, і високе пенсійне забезпечення (інститут наукових пенсій вже нині фактично знищений).

В контексті теми мого виступу слід звернути увагу, що негативні процеси активізувалися саме від 2014 року, зокрема після прийняття сумної слави Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 р., що теж наводить на думку про зумовленість цих процесів діями держави-агресора.

Агресія Російської Федерації проти України, особливо з початком повномасштабного наступу в лютому 2022 року, надала також нових акцентів проблемі виживання української науки. До сил безпеки й оборони (Збройних сил, Державної прикордонної служби, Національної гвардії, Національної поліції тощо) України влилися сотні науковців різних поколінь: від талановитої молоді до досвідчених професорів і докторів наук. Проблема збереження кадрового потенціалу української науки набула конкретного фізичного змісту. Зокрема, підстави для звільнення науковців і освітян від мобілізації закріплені у статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», яка протягом останніх років неодноразово змінювалася, але і в нинішньому її вигляді навряд чи може вважатися такою, що належним чином захищає права науковців. Докладніше про це йдеться у наших попередніх публікаціях¹.

Потенційне поле діяльності для наукового омбудсмена помітно розширилося з нещодавнім прийняттям Закону України «Про

¹ Усенко І. Б. Українська юридична наука та науковці в контексті викликів воєнного часу (суб'єктивні нотатки). *Юридична наука в умовах протидії іноземній військовій агресії: історія та сучасність* : збірник наукових праць / Ред. колегія: О. Н. Ярмиш (співголова), І. Б. Усенко (співголова), Є. В. Ромінський (відп. секретар) та ін. Київ : Талком, 2023. С. 76–93.

академічну доброчесність» від 18 грудня 2025 р. Досвіду реалізації цього закону практично ще немає, але вже зараз можна передбачити значні розбіжності у трактуванні його окремих положень. Зокрема, закон активно використовує поняття «самоплагіат», але, щиро кажучи, я ще не зустрічав жодного науковця, який позитивно ставився до такої дуже суперечливої новели. Також маємо зауважити, що значні повноваження цим законом передбачені для Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО) — інституції, яка нині піддається аргументованій критиці та, наскільки я можу судити, не має довіри у більшості науковців. Передання низки повноважень НАЗЯВО до наукового омбудсмена, як видається, було б позитивно сприйняте науковою спільнотою.

Маємо констатувати, що сучасна українська академічна юридична наука переживає надскладні часи, насамперед через обставини воєнного часу. Багато років зберігається незадовільне фінансування і загальне недалекоглядне ставлення влади, в якому не вдається позбавитися войовничого дилетантизму, надмірно прагматичного підходу до оцінки наукових досліджень, намагання обмежити свободу наукової творчості і перетворити науковців на ідеологічних прислужників чинної влади.

Науковий омбудсман міг би очолити боротьбу з діями владних структур, які сприяють послідовному нищенню фундаментальної науки, загалом, і соціогуманітаристики, зокрема. Серед іншого потрібно протидіяти і згубним процесам у самому академічному середовищі: формалізації оцінювання наукової діяльності, так званій скопусоманії, схилянню перед корпоративними авторитетами, розвитку комплексу меншовартості тощо. Через відсутність публікацій у привілейованих платних виданнях, внесених до двох сумної слави «наукометричних баз», фактично дискримінуються (відсторонюються від участі в редакційних колегіях, в атестаційному процесі тощо) науковці та навіть цілі наукові підрозділи, які з етичних міркувань відмовляються брати участь в подібній імітації наукової діяльності. Зокрема, обурення колективу нашого відділу викликало проведення у 2024 році так зване оцінювання діяльності інститутів спеціальною комісією НАН України. Члени цієї комісії на словах ніби поділяли думку про небезпечність

скопусоманії, але фактично покарали відділ за послідовну боротьбу з цим згубним для вітчизняної соціогуманітаристики явищем. А 2025 року ті ж самі критерії були застосовані, хоча і меншою мірою та без негативних наслідків, для державної атестації інституту як наукового закладу та для індивідуальної атестації наукових співробітників інституту. Водночас інститут ніби вчасно вдарив на сполох у зв'язку зі спробою МОН України запровадити новий Порядок формування переліку наукових фахових видань, який через застосування згаданих та інших бюрократичних критеріїв інакше як згубним для розвитку науки не можна назвати. Але протести науковців зрештою змогли лише дещо загальмувати, але не скасувати прийняття цього Порядку.

На завершення маю підкреслити, що війна, воєнний стан — це загалом жах для науки, але і в цих умовах є певні позитивні діалектичні прояви. До них можна віднести, наприклад, розвиток дистанційного режиму, підвищення академічної мобільності, посилена увага держави і суспільства до тих наукових напрямів, які безпосередньо працюють на оборону країни. Втім, тут теж виникають свої проблеми, наприклад, певна дискримінація науковців, які працюють на дистанційному режимі, обмеження творчої свободи під приводом «врахування інтересів оборони країни».

Наведене, як видається, ще раз підтверджує необхідність системних змін у науковій політиці держави в умовах воєнного стану та свідчить про можливу позитивну роль запровадження інституту наукового омбудсмана у захисті академічної свободи й протидії негативним тенденціям у науковому середовищі.

Usenko I. Human Rights and the Rights of Educators and Researchers under Martial Law

The article examines the issue of ensuring the rights of researchers and educators in the context of contemporary challenges, particularly under martial law in Ukraine. The author emphasizes that the rights of these groups constitute an integral part of the general system of human rights, while also possessing specific features. The positive role of the educational ombudsman institution is highlighted, while at the same time the absence of a similar mechanism in the field of science is stressed. In this regard, the expediency of establishing the

institution of a research ombudsman as an independent body for the protection of researchers' rights is substantiated. Examples of similar institutions in foreign countries are provided.

Considerable attention is paid to the crisis state of Ukrainian science, manifested in insufficient funding, a low level of social guarantees, and the loss of human resources potential. In the context of criticism of existing institutions and the possible expansion of the scope of activity of a research ombudsman, the new Law of Ukraine «On Academic Integrity» is also analyzed.

In conclusion, the necessity of systemic changes in science policy is emphasized, as well as the potential role of a research ombudsman in protecting academic freedom and counteracting negative trends in the academic environment.

Keywords: Ukraine, human rights, rights of researchers and educators, martial law, research ombudsman, legal protection of researchers, academic integrity, «Scopus mania».

ЗАХИСТ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН (СПІЛЬНОТ) УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Удосконалення політико-правового забезпечення захисту прав національних меншин має здійснюватися з урахуванням як вітчизняного досвіду етнополітичного та етнонаціонального розвитку¹, так і напрацьованих та апробованих міжнародною спільнотою принципів та підходів, утверджувати європейську ідентичність, базуватися на незворотності євроатлантичного курсу України, а також враховувати реалії війни — обмеження прав людини, а відтак і національних меншин, в умовах воєнного стану.

Згідно зі ст. 64 Конституції в умовах воєнного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені низкою статей — серед яких національних меншин безпосередньо стосується ст. 24. Відповідно, закріплений у ній конституційний принцип недискримінації (не може бути привілеїв чи обмежень за, зокрема, ознаками раси, кольору шкіри, релігійних та інших переконань, етнічного походження, місця проживання, за мовними або іншими ознаками) не може бути порушений. Решта етнополітичних статей, які гарантують мовні, культурні права національних меншин (ст. 10, 11) не є захищеними від тимчасового обмеження обсягу прав в умовах воєнного стану. Згідно зі ст. 6 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, зазначається в указі Президента

¹ Явір В. А. Удосконалення політико-правового забезпечення захисту прав національних меншин як вимога євроінтеграції України. *Politicus*. 2022. № 1. С. 143–148.

України про введення воєнного стану. Такого переліку він не містить¹.

Відповідно, пріоритетним завданням етнополітики України залишається розробка адекватної законодавчої бази, яка, з одного боку, відповідатиме реаліям та викликам етнополітичної сфери та сфери етнопонаціональних відносин, а з іншого — наближатиме Україну до вимог євроінтеграції, зокрема реалізації положень ратифікованих міжнародно-правових документів, насамперед Рамкової Конвенції Ради Європи про захист прав національних меншин.

Україна опинилася перед дилемою, позаяк етнополітика держави, зацікавлена у збереженні територіальної цілісності, уникненні міжетнічних і етнополітичних конфліктів, має бути спрямована на нейтралізацію найбільш загрозливих викликів за участю етнічного фактора. Об'єктами підвищеної уваги повинні бути латентні причини міжетнічних та етнополітичних конфліктів, етнотериторіальні претензії сусідніх держав, їх вплив на етнопонаціональні відносини, зокрема спроби використання тієї чи іншої національної меншини України для сепаратизації регіонів або ж тиску на етнополітичний курс держави. Ці спроби базуються не лише на етнічній, а й на мовній ідентифікації національних меншин. Відома фраза «Росія закінчується там, де закінчується російська мова» очільника держави-агресора², яка у 2022 р. перейшла від гібридної до відкритої війни проти України, набула нового змісту. Війна, в якій фактор мовної ідентифікації став підставою для захоплення територій, суттєво ускладнює удосконалення забезпечення та реалізацію прав національних меншин на вивчення та володіння рідними мовами відповідно до європейських стандартів.

У червні 2022 р. Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. Водночас Єврокомісія висунула низку умов, серед яких — завершити реформу законодавства щодо національних

¹ Про правовий режим воєнного стану : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.

² Марусик Т. «Росія закінчується там, де закінчується російська мова». Але не для нішньої влади України? *Радіо Свобода*. URL: <https://bit.ly/3d5Vlwe> (дата звернення: 24.02.2026).

меншин згідно з рекомендаціями Венеціанської комісії та імплементувати негайні, ефективні механізми його реалізації¹. ЄС закликає Україну імплементувати рекомендації Венеційської комісії, що стосуються: 1) ухвалення нової редакції закону про національні меншини; 2) забезпечення балансу між зміцненням української мови та захистом мовних прав меншин, зокрема в сфері освіти. Друге питання перебуває у площині мовної політики та тісно пов'язане з викликами територіальній цілісності України в межах російсько-української війни, тому заслуговує стати об'єктом окремого дослідження.

Удосконалення політико-правового забезпечення захисту прав національних меншин як задоволення однієї з вимог євроінтеграції України передбачає досягнення низки цілей. Серед них вдосконалення всієї системи забезпечення прав національних меншин в Україні та приведення її у відповідність до європейських стандартів.

Законодавча база з захисту прав національних меншин України була і залишається недостатньою для запобігання політизації етнічностей та нейтралізації гібридних загроз. Є нагальна необхідність уточнення, деталізації статусу національних меншин, закріплення прав та законодавчих процедур їх реалізації. Створення дієвої системи захисту прав національних меншин є невід'ємним кроком України на шляху до Європейського Союзу. Вона передбачає політико-правове наповнення інституту національно-культурної (етнокультурної) автономії національної меншини в Україні, але в новій редакції закону про національні меншини вона, фактично, втрачена. Етнокультурна автономія є унікальним інститутом забезпечення прав національних меншин, який містить різноманітний набір можливостей та важелів захисту прав національних меншин. Вона є складовою громадянського суспільства, її роль та значення виходять за межі задоволення прав національних меншин. Етнокультурна автономія формується не на території компактного проживання національної меншини, а на території всієї держави і не

1

¹ EU Commission's Recommendations for Ukraine's EU candidate status. *Official website of the European Union*. URL: <https://bit.ly/3B7DSv7> (дата звернення: 24.02. 2026).

призводить до зміни адміністративно-територіального поділу країни¹. Екстериторіальний характер етнокультурної автономії дає можливість поєднувати єдність держави із зміцненням єдності національних меншин.

Українське законодавство не містить правової бази функціонування етнокультурної автономії. Тому окремі національні меншини під виглядом етнокультурної автономії намагаються сформувати етнотериторіальні автономії у складі унітарної України, такими своїми діями дискредитуючи національно-культурну форму автономії. Вони надають перевагу етнотериторіальному самовизначенню, оскільки каналів для реалізації «безпечного», національно-культурного самовизначення в Україні немає.

Далі — запровадження переліку (реєстру) національних меншин та процедури набуття статусу національної меншини. Правовою прогалиною системи політико-правового захисту прав національних меншин є і відсутність процедури набуття громадянства, які ідентифікують себе як представників національної меншини, цього статусу². Українським законодавством не передбачений офіційний перелік (реєстр) визнаних в Україні національних меншин, не врегульований порядок визначення національних меншин.

Це призводить до процесів політизації етнічності в середовищі окремих етноспільнот, які звинувачують владу у порушенні своїх прав внаслідок відмови у визнанні національною меншиною. Право на національну самоідентифікацію є невід'ємним правом людини, але законодавче закріплення ідентифікації представників групи національною меншиною в Україні не передбачено.

У 2023 році була прийнята нова редакції Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» на задоволення вимог євроінтеграції для вдосконалення захисту прав національних

¹ Етнокультурна автономія як інститут забезпечення прав національних меншин: світовий досвід і Україна : наукова записка / Кресіна І. О. та ін. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2018. С. 105.

² Вітман К. М. Модернізація законодавства про національні меншини в Україні. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2013. Т. 13. С. 172.

меншин. Зауважимо, що від поняття «національні меншини» не можна було відмовитися хоча б тому, що воно є конституційним, що розкривається в етнонаціональному законодавстві. Національні меншини фігурують в ст. 10 Основного Закону, якою зокрема гарантується вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин України; в ст. 11, якою держава зокрема сприяє розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх національних меншин України; в ст. 52, 92, 119.

Відтак в Україні з'явився гібридний термін «національні меншини (спільноти) України», більш розширений і деталізований порівняно з попереднім загальним визначенням національної меншини. Згідно зі ст. 3 попередньої редакції Закону України «Про національні меншини в Україні» до національних меншин належали групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою¹. Тоді як згідно з визначенням поняття національної меншини (спільноти) Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» (ст. 1) — це стала група громадян України, які не є етнічними українцями, традиційно проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність. Національні меншини (спільноти) є невід'ємними, інтегрованими та органічними частинами українського суспільства².

Попри деталізацію визначення «національної меншини» більш чітким не стало через розмитість і недостатню визначеність критеріїв, базуючись на яких закон виокремлює національну меншину (спільноту). Насамперед, йдеться про традиційне проживання на території України. Традиційно — це скільки саме років?

2 ¹ Про національні меншини : Закон України. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 36. Ст. 529.

² Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13.12.2022. Законодавство України. URL: <https://bit.ly/3LmIPqI> (дата звернення: 24.02. 2026).

Або положення про те, що національні меншини (спільноти) є невід'ємними, інтегрованими та органічними частинами українського суспільства. Який орган буде визначати, чи є та чи інша етнічна група невід'ємною, інтегрованою та органічною частиною українського суспільства? Ймовірно, ці умови мають не допустити кваліфікацію мігрантів як національних меншин (спільнот) України.

Але найбільшим недоліком Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» є те, що він системно не вирішує всього комплексу проблем у сфері забезпечення дієвого захисту прав національних меншин. Тому процеси політизації етнічності в середовищі русинів, етнічної групи, локалізованої на Закарпатті, триватимуть, а її представники продовжуватимуть вимагати від держави статусу національної меншини (спільноти), апелюючи до положень нової редакції закону. Адже удосконалення захисту прав національних меншин в ході євроінтеграції України не повинне обмежуватися тільки прийняттям нової редакції закону про національні меншини, а й містити наповнення засобами і процедурами реалізації низки політико-правових механізмів захисту прав національних меншин, усунення правових колізій, реформування інституційної структури етнополітики тощо.

Наприклад, це стосується внесення змін до ст. 11 Конституції України, якою «в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України». Необхідно вилучити російську мову, адже — це мова однієї з багатьох національних меншин України, яка не потребує особливого захисту, оскільки є державною мовою у сусідній країні, не перебуває на межі зникнення. Виокремлення її в Основному Законі означає дискримінацію мов інших національних меншин, що неприпустимо для України як держави-кандидата на вступ до ЄС.

Вдосконалення законодавчої бази протидії дискримінації та ксенофобії в Україні передбачає внесення змін до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» в частині конкретизації положень. ЄС, не спостерігаючи поступу в протидії дискримінації, закріпив ухвалення всеосяжного

антидискримінаційного закону головною умовою лібералізації візового режиму. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» було прийнято в 2013 р. нашвидку, він позиціонувався більше як формальне виконання вимог ЄС, а не подолання явища дискримінації. Наразі антидискримінаційний закон містить чимало недоліків, які ускладнюють його застосування: неточність формулювань та визначень форм дискримінації, що комплікує притягнення до відповідальності винних й захист постраждалих від дискримінації; брак практичних механізмів реалізації положень антидискримінаційного законодавства¹. Антидискримінаційний закон більше спрямований на формування засад антидискримінаційної політики, ніж на боротьбу з конкретними проявами дискримінації в українському суспільстві. А Цивільний кодекс і Кодекс про адміністративні правопорушення практично не містять кваліфікації суто дискримінаційних правопорушень.

Удосконалення політико-правового забезпечення захисту прав національних меншин задля забезпечення успішної євроінтеграції в умовах воєнного стану не обмежується лише прийняттям нової редакції закону про національні меншини України. Цей процес набагато складніший і комплексний — він передбачає розробку та імплементацію в українське етнонаціональне законодавство цілої низки політико-правових механізмів. Інакше виглядає більш формальним задоволенням вимог євроінтеграції, який потребує внесення змін в частині конкретизації та змістовного наповнення, ніж вдосконаленням законодавства України про національні меншини.

Отже, в умовах воєнного стану захист прав національних меншин (спільнот) України набуває особливого значення як складова національної стійкості української поліетнічної держави, її внутрішньої єдності, забезпечення вірності демократичним європейським стандартам. Воєнні реалії зумовлюють можливість тимчасового обмеження окремих прав національних меншин

¹ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 32. Ст. 412.

(спільнот) України, однак конституційний принцип недискримінації залишається незмінним і виступає базовою гарантією рівності представників національних меншин.

Чинна політико-правова база у сфері захисту прав національних меншин має фрагментарний характер і не повністю відповідає сучасним викликам воєнного часу та вимогам євроінтеграції. Законодавчі прогалини, зокрема відсутність чітких критеріїв визначення національної меншини та прозорої процедури набуття відповідного статусу, реєстру національних меншин та правового забезпечення етнокультурної автономії — ускладнюють ефективну реалізацію прав національних меншин та створюють підґрунтя для політизації етнічності. Оновлення законодавства про національні меншини стало важливим кроком наближення до європейських стандартів, однак не забезпечило системного вирішення всього комплексу проблем. Захист прав національних меншин в умовах воєнного стану потребує не лише нормативного оновлення, а й формування дієвих механізмів реалізації прав, усунення правових колізій та вдосконалення інституційної архітектури етнополітики.

Важливим напрямом подальшого розвитку є віднайдення балансу між забезпеченням державної мовної політики, вимогами національної безпеки та гарантуванням мовних та етнокультурних прав національних меншин. Що дасть змогу запобігати міжетнічним конфліктам, політизації етнічності, нейтралізувати зовнішні маніпуляції чинником етнічної належності та водночас дотримуватися демократичних стандартів захисту прав національних меншин навіть в умовах воєнного стану.

Yavir V. Protection of the Rights of National Minorities (Communities) of Ukraine under Martial Law

The article examines the political and legal framework for the protection of the rights of national minorities (communities) in Ukraine under martial law. It analyzes the constitutional foundations of minority rights protection, emphasizing that while certain rights may be temporarily restricted during wartime, the principle of non-discrimination remains fundamental and cannot be limited. The study highlights the challenges caused by the war for the implementation of

linguistic, cultural, and identity rights of national minorities, as well as the risks of politicization of ethnicity and the use of minority issues as instruments of external influence. Particular attention is paid to the gaps in Ukrainian legislation, including the lack of clear criteria for defining national minorities, procedures for obtaining minority status, an official register of minorities, and a comprehensive legal framework for ethnocultural autonomy.

Keywords: national minorities (communities), minority rights protection, martial law, Ukraine, ethnopolitics, ethnocultural autonomy, European integration.

ОСНОВНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Післявоєнне відновлення у сучасному міжнародному праві дедалі виразніше постає не як суто технічний або економічний процес, а як багатовимірне явище, у межах якого право, інституції та цінності взаємодіють і формують цілісну архітектуру переходу від стану збройного конфлікту до стійкого миру. У цьому розумінні відновлення не зводиться до реконструкції зруйнованих об'єктів чи відновлення виробничих потужностей. Воно охоплює відновлення соціального балансу, довіри до держави й права, легітимності інституцій та здатності суспільства автономно розвиватися у постконфліктних умовах. Саме така комплексність визначає методологію міжнародно-правового регулювання відновлення і пояснює, чому ця сфера розгортається на перетині багатьох галузей: міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини, міжнародного економічного права, міжнародного інвестиційного права, а також конституційного права держави, яка здійснює післявоєнну трансформацію.

Методологічний каркас міжнародно-правового регулювання відновлення можна описати через три взаємопов'язані елементи: нормативну визначеність, інституційну визначеність і культурно-ціннісну основу, що задає аксіологічний горизонт миробудівного процесу.

Нормативна визначеність проявляється у сукупності міжнародних договорів, актів міжнародних організацій та усталених стандартів, які визначають рамки відповідальності, відшкодування шкоди, захисту прав людини та гарантій неповторення. У цій площині відновлення набуває рис юридично детермінованого процесу, який включає питання міжнародної відповідальності, репарацій, реституції, компенсаційних механізмів, а також довгострокових заходів зі стабілізації й реформування. Нормативна

визначеність важлива не лише як формальний набір правил, а як спосіб забезпечення передбачуваності, прозорості та довіри до відновлювальних процедур — усередині держави та на рівні міжнародної взаємодії.

Інституційна визначеність формує практичний вимір відновлення. Повоєнний порядок не підтримується лише нормами; він потребує організаційних механізмів, через які норми реалізуються і перетворюються на управлінські рішення, програми, процедури й гарантії. Тому в архітектурі відновлення природно взаємодіють державні органи, міжнародні організації, міжнародні фінансові інституції, судові органи, спеціалізовані агенції, фонди та недержавні актори. Така взаємодія не є однорівневою: вона розгортається у глобальному, регіональному, національному та локальному вимірах. Окреме значення набуває відновлення стратегічних інфраструктурних вузлів — транспортних коридорів, портів, енергетичних систем, логістичних хабів, аеропортів — оскільки саме вони виступають опорними пунктами економічної життєздатності держави й одночасно елементами міжнародної стабільності.

Водночас найпершим і визначальним виміром повоєнного відновлення виступає культурно-ціннісний чинник. Міжнародно-правова позиція держави у питанні відновлення формується не лише через юридичні формули, а через переосмислення базових цінностей, які здатні утримувати суспільство в умовах переходу: цінності людського життя, миру, безпеки, гідності, взаємної довіри та солідарності.

Саме спільне усвідомлення цих засад створює соціальний консенсус, без якого будь-яка інституційна перебудова залишиться формальною або технічною. Культура цінностей у цьому сенсі задає нормативний горизонт, у межах якого стають зрозумілими пріоритети державної політики, логіка реформ і параметри інтеграції до міжнародного правового й політичного простору. Розвиток структури органів державної влади, архітектури суспільних відносин, політичної та виборчої системи постає як похідна від ціннісного переосмислення досвіду війни та колективної травми, а не як автономний адміністративний проект.

Другим фундаментальним виміром відновлення є формування легітимної та ефективної системи правосуддя, включно із судовою системою, правоохоронними органами та сектором безпеки. У післявоєнному суспільстві правосуддя виконує подвійну функцію: воно відновлює порушені права та одночасно закладає механізми неповторення. Однак функціонування правосуддя неможливе без попереднього відновлення культурно-ціннісного ґрунту, оскільки довіра до права, визнання верховенства права і спільне розуміння справедливості є передумовами реальної дієвості інституцій. Саме тому повоєнна трансформація логічно починається з відновлення культури цінностей і лише на цій основі переходить до інституційного й правового конструювання нового суспільного порядку.

У методології повоєнного відновлення важливою є також відмінність між близькими, але різними правовими категоріями. «Відновлення» можна описати як комплексне повернення системи життєдіяльності держави до стабільного розвитку, що охоплює соціальні, політичні, правові та інституційні виміри. «Відбудова» стосується передусім матеріально-економічної реконструкції. «Реституція» означає юридичне відновлення порушених прав і статусів, повернення або компенсацію в межах правових механізмів. Така диференціація дозволяє точніше формувати нормативні й інституційні рішення, не ототожнюючи матеріальні проекти з правовими й соціальними завданнями післявоєнного порядку.

Сучасне бачення повоєнного відновлення часто розвивається на тлі дискусій про «кризу міжнародного права» і «кризу світового правопорядку». У академічному вимірі ці дискусії здебільшого стосуються не стільки руйнування нормативної системи, скільки зростання порушень основоположних принципів, що створює кризу міжнародних відносин і міжнародної правосвідомості. У таких умовах міжнародне право не втрачає регулятивного значення; навпаки, воно стає рамкою, у якій фіксуються межі правомірності, визначаються факти порушень і формується поле для відповідальності, санкцій, судового захисту та інституційних рішень. Післявоєнне відновлення в цьому сенсі є не лише реакцією

на руйнування, а способом відновлення довіри до правових механізмів як до спільної мови міжнародного співтовариства.

Теоретичні засади такого підходу традиційно пов'язують з філософсько-правовими ідеями, які трактують мир як результат нормативної організації співжиття, а не як природний стан. Зокрема, кантівське бачення «вічного миру» підкреслює необхідність поєднання моралі, права та політичних цінностей як умов стабільності міжнародного порядку. У сучасному вимірі ці ідеї набувають форми уявлення про повоєнну реконструкцію як процес інституційного та нормативного відновлення правопорядку після конфлікту. На цьому методологічному ґрунті формується доктрина *jus post bellum* — як перспектива нормативного врегулювання періоду після завершення збройного конфлікту й забезпечення переходу від війни до стійкого миру. Вона зосереджується на відповідальності, відбудові, відновленні правосуддя, захисті прав людини, інституційних реформах та міжнародній співпраці.

Окремий виклик сучасного відновлення пов'язаний з тим, що наслідки конфлікту можуть виходити за межі традиційних методів війни та включати гібридні впливи — інформаційні, економічні, інфраструктурні, кібератаки, маніпуляції правосвідомістю, руйнування довіри до інституцій і права. У таких умовах відновлення потребує не тільки будівельних і фінансових рішень, а й відновлення правової визначеності, прозорих процедур і системи гарантій, які зберігають довіру іноземних інвесторів, міжнародних партнерів, донорів та власного населення. Баланс між захистом національної безпеки, дотриманням прав власності й утвердженням верховенства права постає як одна з центральних передумов успішної реконструкції.

Післявоєнне відновлення, таким чином, постає як комплексний процес, у якому ціннісна культура і соціальний консенсус формують основу національної єдності, інституційна архітектура забезпечує організацію та спроможність держави діяти, а нормативний вимір гарантує правову визначеність, відповідальність і міжнародну легітимність. У цій логіці міжнародно-правове регулювання відновлення сприймається не як окремий технічний блок норм, а як методологічна рамка, що поєднує право, інституції та цінності в єдину модель переходу від конфлікту до миру.

Andreikiv A. Main methodological approaches of the international legal concept of post-war recovery

Post-war recovery is a complex process in which a culture of values and social consensus form the basis of national unity, the institutional architecture ensures the organization and capacity of the state to act, and the normative dimension guarantees legal certainty, responsibility and international legitimacy. The actual international legal regulation of recovery is perceived not as a separate technical block of norms, but as a methodological framework that combines law, institutions and values into a single model of transition from conflict to peace.

Keywords: international law, concept, post-war recovery, human rights, methodology, international legal regulation, normative certainty, institutional certainty, cultural and value basis, peacebuilding.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Стаття 3 Конституції України проголошує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Як можна побачити з наведеного, у дихотомії держава — людина (громадянин), останній має пріоритет у взаємовідносинах між ними, причому метою існування держави виступає саме забезпечення його інтересів, а не навпаки. Отже, ми можемо розглядати державу як службовий інструмент у руках суспільства як добровільної спільноти індивідів для задоволення їх потреб.

Водночас слід мати на увазі, що інтереси та потреби індивідів, окрім індивідуального виміру мають і колективний. Йдеться про присутність поряд з індивідуальними правами окремих громадян також і їх колективних прав або приватного інтересу поряд із загальним.

Діалектика індивідуальних та колективних прав найкраще виявляється в надзвичайних умовах існування суспільств, зокрема таких, як воєнні дії. Для ілюстрації цієї тези пропонуємо розглянути трансформацію такого індивідуального права як право на життя на колективне право спільноти громадян, які зазнали воєнного нападу з боку іншої держави. Захист останнього права є маркером спроможності держави у всіх аспектах її діяльності, в тому числі щодо забезпечення інших прав людини і громадянина, а тому на підставі його забезпечення з боку держави можна говорити про тренди трансформації її відповідних функцій.

Як відомо, в мирний час право на життя особи гарантується і забезпечується державою через відповідні механізми. Таким механізмом зокрема виступає діяльність всієї правоохоронної системи держави, починаючи з підрозділів національної поліції та завершуючи винесенням судовими органами обвинувального вироку злочинцю за посягання на життя конкретного громадянина.

Ситуація кардинально змінюється, коли внаслідок воєнних дій або загрози їх настання небезпека створюється вже не для життя окремого громадянина, а для всього суспільства. У цьому випадку функції держави зазнають своєї трансформації в бік їх збільшення за рахунок додавання військової складової. Мова йде не тільки про правозастосовні заходи, але і про активізацію правотворчої діяльності компетентних органів держави, спрямованої на формування необхідних законодавчих підстав відвернення негативних наслідків, пов'язаних з надзвичайними подіями, викликаними як потенційними загрозами, так і безпосередньо воєнними діями.

Так, наприклад, український парламент напередодні та під час «спеціальної військової операції» РФ прийняв такі закони як Закон України «Про національну безпеку України», Закон України «Про санкції», Закон України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей», Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», Закон України «Про основи національного спротиву» тощо. Зрозуміло, що реалізація цих законодавчих новел сприяла посиленню захисту насамперед колективних прав людини на життя, оскільки передбачала активізацію функцій держави, пов'язаних з національною обороною.

У цьому контексті слід вказати на перспективу появи в Україні нової галузі права — права миру. Проблематика права на мир (права миру) незалежно від суб'єкта — колективного чи індивідуального (спільнота громадян чи окремий індивід) — сьогодні як ніколи набула особливої актуальності. Спеціальна військова операція, яка фактично є повноцінними воєнними діями, що проводить Російська Федерація на території України, є

очевидним порушенням цього права, закріпленого в численних міжнародних документах. Право на мир артикулюється як абсолютне право народів світу жити у мирі та злагоді як добрі сусіди.

У літературі справедливо зазначають, що право на мир слід розглядати в системному взаємозв'язку з фундаментальним правом людини на життя. І більше того, право на мир можна розглядати генетично похідним від індивідуального права на життя¹. Зрозуміло, що оскільки війна є антиподом миру, а родовою ознакою війни є насилля у його найбільш інтенсивній формі, насилля колективного, безпосереднього, навмисного, організованого, інституціоналізованого, санкціонованого², то забезпечення для особи права на життя в умовах воєнних дій неможливе без забезпечення для цієї ж особи права на мир. Логічним також є й інше. Війна як антипод миру одночасно загрожує людському життю подібно до окремого кримінального злочину проти життя особи. Отже, логічним є висновок, що право на мир також є правом особи, тобто її індивідуальним правом. Виходячи з наведеного, слід визнати, що право на мир водночас є колективним та індивідуальним правом людини. Інакше кажучи, право на мир є родовим поняттям, а колективні та індивідуальні права на мир є його видами. За цих обставин право на мир у ХХІ столітті буде виступати генеральним засобом забезпечення реалізації всіх інших прав людини³.

Виходячи з наведеного, логічним вбачається доповнення оборонної функції держави її підвидом — превентивної, яка буде полягати, окрім відповідних зовнішньополітичних безпекових заходів, у вдосконаленні внутрішньої регулятивної функції. Йдеться

¹ Ноняк М. Право на мир: теоретико-правовий аспект. *Науковий полілог «Україна: держава і нація»*: зб. наукових праць. До 31-річчя відновлення української державності / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Фонд інституційного розвитку української науки. Київ : «Видавництво Людмила», 2022. 292 с.

² Див. Dennen J. V. D. On war: Concepts, Definitions, Research Data: A short literature review and bibliography. 2005. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12857871.pdf> (дата звернення: 27.02.2026).

³ Богінч О. Л. Право на мир у парадигмі колективного та індивідуального суб'єктів: дуалізм підходів. *Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах*. Вип. 14. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. С. 195–201.

про конституціоналізацію права миру (права на мир). На нашу думку, в першу чергу, право на мир повинно бути закріплено в Конституції України. Зразком можуть виступати Конституція Японії 1947 року¹, Конституція Туреччини 1982 року², де закріплено колективне право на мир, а також Конституція Перу 1993 року³, Конституція Колумбії 1991 року⁴, у яких зафіксоване індивідуальне право на мир. Інакше кажучи, мова йде про імплементацію у національний правопорядок права на мир як вищої цінності людства.

Також право на мир повинно прямо, а не опосередковано зазначатися в освітянських законах України (Закон України «Про дошкільну освіту», Закон України «Про освіту», Закон України «Про повну загальну середню освіту», «Про фахову передвищу освіту», «Про позашкільну освіту»). Аналогічним чином право на мир потребує своєї фіксації у законодавстві України з питань діяльності засобів масової інформації. Це, зокрема Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) України», Закон України «Про інформацію». Не повинна в цих питаннях стояти осторонь політична та культурна сфери. Йдеться, зокрема, про Закони України «Про політичні партії», «Про об'єднання громадян», «Про культуру», де питання миру (права громадян на мир) повинні бути органічною частиною предмета регулювання цих законодавчих актів. Головним аргументом включення до останніх законів проблематики миру є те, що без забезпечення миру всі інші права громадян — громадянські, політичні, соціальні, культурні апріорі не можуть бути забезпечені⁵.

¹ Конституція Японії. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%AF%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D1%96%D1%97 (дата звернення: 29.10.2022).

² Конституція Туреччини. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/turkey.pdf> (дата звернення: 29.10.2022).

³ Конституція Перу. URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=534> (дата звернення: 29.10.2022).

⁴ Конституція Колумбії. URL: https://hmong.ru/wiki/Colombian_Constitution_of_1991 (дата звернення: 29.10.2022).

⁵ Богініч О. Л. Право на мир: правотворчий контекст. *Правотворення та правотворчість в умовах воєнного стану та миробудівництва*. Київ, 2023. С.186.

Таким чином, розглянута проблематика захисту прав людини і громадянина в екстраординарних умовах воєнного стану на прикладі захисту права на життя дозволяє сформулювати наступний висновок. Захист прав людини і громадянина за таких умов вимагають модифікації зовнішньої та внутрішньої функції держави в бік їх активізації та доповнення за рахунок нових інструментів, зокрема правотворчих.

Bohinich O. Transformation of the Function of the State Regarding the Protection of Human and Citizen Rights in the Conditions of Martial Law

The indicated problem is considered on the example of the protection of such a right as the right to life. The protection of the latter right is a marker of the state's capacity in all aspects of its activity, including the provision of other human and citizen rights, and therefore, on the basis of its provision by the state, we can talk about trends in the transformation of its respective functions. It has been proven that the protection of human and citizen rights under such conditions requires modification of the external and internal functions of the state in the direction of their activation and addition at the expense of new instruments, in particular law-making ones.

Keywords: functions of the state, martial law, right to life, law-making policy.

ПОЗИТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У ДОКТРИНІ В. А. ВАСИЛЕНКА ЯК ОСНОВА ПРЕВЕНЦІЇ ПОРУШЕНЬ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Запровадження воєнного стану в Україні в умовах збройної агресії актуалізувало питання про межі та зміст обов'язків держави щодо забезпечення прав людини. Воєнний стан допускає тимчасове обмеження окремих прав, однак не означає їх скасування чи звільнення держави від міжнародно-правових зобов'язань. У цих умовах постає ключове питання: чи зводиться відповідальність держави лише до реагування на порушення, чи охоплює також активний обов'язок запобігати їм?

У цьому контексті особливої уваги заслуговує наукова спадщина Володимира Андрійовича Василенка (1937–2023) — українського правознавця-міжнародника, судді *ad litem* Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії та представника України в органах ООН з прав людини. Поєднуючи доктринальні дослідження з практичною участю в міжнародних механізмах захисту прав людини¹, він сформулював концепцію міжнародно-правової відповідальності, яка дозволяє розглядати захист прав людини в умовах воєнного стану як системну функцію держави, а не лише як реакцію на порушення.

Інтелектуальні витоки підходу В. А. Василенка пов'язані з науковою школою Петра Омеляновича Недбайла — одного з провідних українських теоретиків права та активного учасника міжнародних процесів у сфері прав людини. Як наголошує І. Б. Усенко, Недбайло одним із перших у радянській теорії права поставив

¹ Кисіль В. І. Василенко Володимир Андрійович — 75 років з дня народження. *Сучасні механізми захисту прав людини (до 75-ліття професора Володимира Василенка)*. За ред. М. Антонович, В. Мицика. Київ : Києво-Могилянська академія, 2013. С. 5.

питання про важливість дослідження позитивної юридичної відповідальності¹ — не лише як санкції за правопорушення, а як постійного обов'язку суб'єкта діяти відповідно до права, забезпечувати його реалізацію та зміцнювати законність.

Власне, можна говорити, що В. А. Василенко, який належав до кола учнів та однодумців П. О. Недбайла у розробці міжнародно-правової проблематики та був його співавтором зокрема важливої статті «Міжнародна правосуб'єктність союзних республік» (1965), продовжив загальнотеоретичне осмислення позитивної юридичної відповідальності та її механізмів у міжнародно-правовій сфері.

Концепція позитивної відповідальності, яка розглядала відповідальність як усвідомлене виконання суб'єктом своїх обов'язків ще до будь-якого порушення, входила у певну суперечність з радянською доктриною юридичної відповідальності, яка будувалася на постулаті про її каральну природу: відповідальність настає лише як наслідок правопорушення і реалізується через державний примус, і відповідно не знайшла широкого визнання у радянській правовій науці.

Проте саме такий підхід дозволяє на якісно новому рівні вибудовувати стосунки між державою, громадянами та суспільством. Є він продуктивним і для міжнародного права, де держава не лише несе відповідальність за порушення зобов'язань, але й має активний обов'язок організовувати свою діяльність так, щоб запобігати порушенням і забезпечувати виконання міжнародно-правових норм. Саме тому позитивна відповідальність набуває особливого значення в умовах воєнного стану, коли спокуса звести державні функції до карального або силового виміру є особливо високою.

У своїй монографії «Відповідальність держави за міжнародні правопорушення» (1976) В. А. Василенко визначає позитивну відповідальність як активну та конструктивну діяльність держави, спрямовану на найбільш ефективне виконання норм міжнародного права, додаючи, що в загальному плані вона представляє

¹ Усенко І. Б. Петро Омелянович Недбайло — вчитель наших вчителів. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 19.

собою взаємну відповідальність всіх держав. Таким чином, відповідальність постає не лише як наслідок порушення міжнародного зобов'язання, а як постійний обов'язок держави забезпечувати його належне виконання.

Цей підхід має принципове значення для розуміння захисту прав людини у період воєнного стану. Держава не обмежується заборонаю порушувати права — вона зобов'язана створювати інституційні та процедурні гарантії їх реалізації, підтримувати функціонування судової системи, забезпечувати ефективні механізми контролю і розслідування можливих порушень. Навіть у випадках допустимих обмежень прав, відповідно до міжнародних договорів, держава повинна діяти в межах принципів необхідності, пропорційності та недискримінації. Зокрема, йдеться про забезпечення доступу до правосуддя, ефективне розслідування порушень та функціонування незалежного контролю.

У праці «Міжнародно-правові санкції» (1982) В. А. Василенко спеціально аналізує проблему співвідношення міжнародно-правових санкцій і міжнародно-правової відповідальності, зазначаючи, що в доктрині міжнародного права «відсутня однозначна оцінка» цього співвідношення. Розглядаючи різні підходи, він звертає увагу на тенденцію ототожнення санкцій із формами відповідальності, водночас підкреслюючи, що таке змішування понять «невиправдано стирає відмінності між ними». Таким чином, санкції розглядаються ним як засіб забезпечення міжнародно-правових норм, тоді як відповідальність має ширший характер і охоплює юридичні наслідки міжнародного правопорушення в цілому. Такий підхід дозволяє уникнути редукції відповідальності держави в умовах воєнного стану лише до питання санкцій і покарання.

У сучасній міжнародно-правовій доктрині відповідальність держави традиційно розглядається як наслідок міжнародно-протиправного діяння¹. Водночас у сфері прав людини дедалі більшого значення набуває концепція позитивних обов'язків держави та

¹ Crawford J. The International Law Commission's Articles on State Responsibility: Introduction, Text and Commentaries. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. P. 77–90.

обов'язку належної обачності (*due diligence*), що передбачає запобігання порушенням, ефективне розслідування, відновлення прав і компенсацію шкоди¹. Таким чином, концепція позитивної відповідальності у В. А. Василенка корелює із сучасним розумінням позитивних зобов'язань держави в міжнародному праві.

У період воєнного стану це означає, що захист прав людини має розглядатися не як другорядна функція, підпорядкована виключно міркуванням безпеки, а як невід'ємний елемент діяльності держави. Позитивна відповідальність у такому розумінні трансформується у вимогу проактивної поведінки: держава повинна не лише реагувати на порушення, а й організовувати систему запобігання, контролю та відновлення прав.

Таким чином, наукова спадщина В. А. Василенка дозволяє сформувати концептуальну рамку, в якій захист прав людини в умовах воєнного стану осмислюється як складова міжнародно-правової відповідальності держави. Ідея позитивної відповідальності, сформульована в українській теоретико-правовій традиції та розвинена у міжнародно-правовому вимірі, набуває особливої актуальності в сучасних умовах. Вона заперечує логіку «війна як підстава для звільнення від відповідальності» і підкреслює, що саме в умовах надзвичайного правового режиму вимога діяти відповідно до міжнародних стандартів набуває підвищеного значення.

Bondaruk V. Positive State Responsibility in Vasylenko's Doctrine as a Basis for Prevention of Human Rights Violations Under Martial Law

The article explores the concept of positive state responsibility in the context of human rights protection under martial law, drawing on the scholarly legacy of Volodymyr Vasylenko. It highlights the theoretical origins of positive legal responsibility within Ukrainian legal thought and its development in international law doctrine. Particular attention is paid to Vasylenko's distinction between international sanctions and international legal responsibility, as

¹ Shaw M. N. International Law. 8th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. P. 591–621.

well as his understanding of responsibility as both a consequence of wrongful conduct and an active obligation of the state. The study argues that the concept of positive responsibility provides an important analytical framework for assessing state duties in situations of armed conflict and extraordinary legal regimes.

Keywords: positive responsibility; state responsibility; human rights; martial law; international law.

ВІЙНА І ПРАВО: СПРОБА РЕФЛЕКСІЇ ЗА ОНИКІЄМ МАЛИНОВСЬКИМ

Оникій Малиновський — послідовний прихильник скасування в Російській імперії смертної кари, сповідувач цінності людського життя, свободи і гідності, переконаний прогресивіст — феномен війни пропонує осмислювати в контексті загального еволюційного розвитку людства, одним з показників якого для нього є постання справедливого правосуддя і права загалом. Зокрема у розвідці «Війна і суд» (1915) він аналізує судову реформу 1864 року як завершення тривалого історичного процесу, упродовж якого самосуд і помста, коли кожен був суддею у власній справі, ображений сам судив свого кривдника; сам виносив вирок і виконував його, змінилися на суд і покарання за судовим вироком. Для ученого така заміна була природнім розвитком особистісного, суспільного та державного елементів життя спільнот, адже «обов'язковий загальний напрям історії до досконаліших форм є обов'язковим і для історії суду». І війна для нього тут не була винятком. Констатуючи, що «навіть в ХХ ст., навіть серед культурних народів, давно звиклих до того, що суд стоїть на сторожі права, втрималась війна, як засіб розв'язання міжнародних спорів» та ставлячи питання «Чи назавжди лишиться такий порядок? Чи коли-небудь він буде замінений іншим порядком? Чи коли-небудь і в сфері міжнародних відносин люди припинять вдаватися до насилля?» — учений, «ризикуючи піддатися закидам в наївності», стверджує, що існуючий порядок не може залишатися назавжди, не повинен і не залишиться».

Серед аргументів він наводить такі, як перетворення війн з постійного явища на незвичайне, відносно рідкісне; встановлення правил і звичаїв війни; активний пацифістський рух; поява проєктів вічного миру; початки гуманітарного права тощо, а значить — «в старих поняттях, що виправдовують війну, вже зроблено пролом, з бігом часом він буде збільшуватися. Вже і зараз видна та ціль, яка поставлена історією — відмова від

самосуду, самоуправства і насилля. Ціль ця досягнута у внутрішньому житті окремих держав, раніше чи пізніше вона буде досягнута і у відносинах між державами, а це дає підстави для віри, що наші віддалені нащадки доживуть до часу, коли міжнародні спори будуть вирішуватися не силою, а правом, не війною, а судом, діяльність якого базуватиметься на справедливих засадах».

Отже, для Малиновського в глобальному вимірі встановлення «правового світу» є природнім етапом розвитку людства, що і буде констатовано через майже століття в дещо іншій конотації Френсісом Фукуямою, який виступив в журналі *The National Interest* (1989) із есе «Кінець історії», а далі й випустив книгу «Кінець історії й остання людина» (1992), де стверджувалося, що розповсюдження в світі ліберальної демократії західного взірця засвідчує появу кінцевої точки соціокультурної еволюції людства й формування завершальної форми урядування. Однак у концепції американського політолога метафора «кінець історії» не означає припинення повсякденної історії, а має лише засвідчити закінчення доби ідеологічних протистоянь, глобальних революцій і війн.

Очевидно, що просторовим та смисловим тлом для такого висновку стала європейська модель державно-суспільного устрою, в якій ідеологія ліберальної демократії була піднесена в суспільній свідомості до рівня стандартної форми правління — якщо не в практичному житті, то, принаймні, потенціально¹.

Важливим є і те, що, як наголошує Мирослав Маринович, і міжнародний порядок в Європі після Другої світової війни, і інституції, які за цим порядком стежать, базувалися на ціннісній платформі, вибудованій християнськими демократами², очевидно, під впливом дегуманізуючого жаху Другої світової війни, зрештою втілених в правові приписи та канонізацію принципу верховенства права.

¹ Ткаченко В. Ідентичність у добу глобалізації. *Світогляд*, 2019, № 6 (80). С. 50–55. URL: <https://lnk.ua/J2mUbwKnY> (дата звернення: 6.03.2026).

² Портников і Маринович про новий поділ світу та майбутнє України. Клуб експертів «Твоє місто». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5hvudvBeK3g> (дата звернення: 6.03.2026).

Відтак, здавалося, що вже народилися ті нащадки, які, за Малиновським, доживуть до витіснення війни, як способу вирішення спорів, на маргінеси і встановлення епохи права. Але, початок ХХІ ст. повертає світ на початок століття ХХ, війна зловісно і впевнено стає повсякденністю на обширах планети.

Серед багатьох чинників, що характеризують ситуацію, і які потребують осмислення, услід за Оксаною Забужко можна виокремити «найжорстокіший за цілу новітню історію «імунodefіцит» — кризу цінностей»¹. Відтак «сьогодні інституції є, а цінності змішались і інституції повисли і паралізовані» (М. Маринович). Власне, саме криза «змішання цінностей» видається основним викликом для людства на сучасному етапі розвитку, проявом чого певним чином є феномен субсидіарності. Промовистою тут є позиція Папи Пія ХІ, викладена у енцикліці «*Quadragesimo anno*», про майбутнє Європи, і яка, очевидно, виражає умонастрої значної частини європейської інтелектуальної еліти. Так, голова Габсбург-Лотаринзького дому, політик і журналіст Карл фон Габсбург, у сьомій промові, виголошеній у свій день народження, подає таку цитату Папи: «Так само, як те, що індивід може досягти з власної ініціативи та власними силами, не повинно бути відібрано у нього та призначено для соціальної діяльності, так само суперечить справедливості вимагати на благо ширшої та вищої спільноти того, що можуть досягти та довести до доброї мети менші та підлеглі спільноти; водночас це надзвичайно шкідливо та плутає весь суспільний лад».

Пій ХІ стверджує, що дотримуючись цього принципу, відповідні одиниці суспільства функціонують набагато краще, ніж якби державна влада втручалася в усі сфери: «чим краще підтримується ієрархія різних форм суспільства завдяки суворому дотриманню принципу субсидіарності, тим сильнішою є соціальна влада та соціальна ефективність, і тим кращою та щасливішою є держава»². І тут слід додати — не загрожена держава.

¹ Забужко О. «І знов я влізаю в танк...». Вибрані тексти 2012–2016: Статті, есе, інтерв'ю, спогади. Київ : Видавничий дім «Комора». 2019. С. 119.

² Карл фон Габсбург Європа повинна взяти на себе відповідальність. URL: <https://lnk.ua/zqxagXX8x> (дата звернення: 7.03.2026).

Відштовхуючися від даного визначення, Карл фон Габсбург подає принцип верховенства права у редакції: «верховенство права захищає закон і свободу!» Верховенство права не нав'язує приватні уявлення про щастя чи добробут для кожного силою. Тому воно приймає різноманітність та різні особисті уявлення про спільне життя, якщо це не загрожує правам і свободам інших¹, водночас ставлячи одне з найдражливіших сьогодні питань — питання про баланс прав і свобод індивіда і суспільства.

Щодо цього цілком справедливим видається твердження Володимира Єрмоленка: «Немає ніякої абсолютної свободи. В цьому брехня радикального лібералізму і брехня лібертаріанства. Якщо з'являється абсолютна свобода, то ми опиняємося в ситуації, коли перемагає сильніший»².

І продовжуючи, філософ полемізує з Тімоті Снайдером, який бачить свободу як метацінність, найвищу цінність, стверджує, що вона має бути узгоджена з іншими цінностями: солідарності, співбуття разом з іншими. Якщо ти разом з людьми — починаючи з родини і закінчуючи військом — то, звичайно, твоя свобода обмежена в різних аспектах³.

Отже, навіть побіжний погляд на сучасний філософський та суспільно-політичний дискурс щодо лише одного, хоча і ключового елементу ціннісного каркасу європейського світобачення — свободи, демонструє складність віднайдення балансу при унормуванні відповідного права.

Розмірковуючи про дієвість формули «право, а не війна», ми так чи інакше мусимо ставити питання про спроможність права впливати і на чинники, що спричиняють війни. Серед них можна виокремити економічний фактор, що включає ресурсний/збагачувальний зрізи, питання ідентичності і простору (суверенітет/глобалізація), ресентимент/історична пам'ять, фактор особи лідера тощо. І очевидно, що правовими механізмами впливу/

¹ Карл фон Габсбург Європа повинна взяти на себе відповідальність. URL: <https://lnk.ua/zqxagXX8x> (дата звернення: 7.03.2026).

² Єрмоленко В. Інтерв'ю з Ольга Айвазовська. 19 березня 2025. URL: <https://opora.ua.org/vybory/filosof-volodimir-yermolenko-nemaye-niyakoyi-absolyutnoyi-svobodiv-c-omu-brehnya-radikal-nogo-liberalizmu-i-libertarianstva-256> (дата звернення: 08.03.2026).

³ Там само.

контролю мають володіти сильні міжнародні інституції, легітимність яких не викликала б сумнівів. Очевидно, нового звучання при цьому набуватимуть питання справедливості правового порядку, насамперед, у його пов'язаності з мораллю, що має допомогти уникнути розмитості меж добра і зла тощо.

Попри кризові явища, слід визнати, що саме право є чи не єдиним шансом на упорядкування спільножиття людей і держав. На кожному історичному відтинку виникає потреба правової реформації, коли знов і знов має активізуватися потенціал, що містить право. Віра в нього, зокрема академіка Малиновського, зрештою і актуалізує формулу «право, а не війна».

Bondaruk T. Law and War: An Attempt at Reflection According to Onykiy Malinovsky

An attempt is made, based on the legal understanding of academician Onikiy Malinovsky, to consider the main trends of the modern philosophical and socio-political discourse of the phenomena of war and law. Attention is drawn to the crisis phenomena of the legal order and ways to overcome them as the basis for the actualization of the formula “law, not war”.

Keywords: Onikiy Malinovsky, law, war, legal values, freedom.

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ІНВЕСТИТОРІВ ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА

Повоєнна відбудова України має бути спрямована на кардинальну зміну структури економіки, перехід від аграрно-сировинного її типу до індустріально-інноваційного на основі створення сучасної високотехнологічної, цифровізованої промисловості. У числі пріоритетних видів діяльності, здатних перезапустити економіку країни, надати імпульс стійкому економічному зростанню у довгостроковій перспективі, окрім відбудови постраждалих і будівництва нових підприємств для забезпечення людей роботою, є вирішення житлового питання, причому, у першу чергу, саме в місцях переміщених підприємств, евакуйованих із зони бойових дій. Ці заходи потребують термінованого впровадження для стабілізації та підтримки внутрішньо переміщених осіб і спонукання до повернення українців, які виїхали за кордон, оскільки багатьом з них нікуди повертатися. Згідно зі статистичними даними 2022 року, внаслідок повномасштабного вторгнення РФ обсяг будівельного ринку України скоротився більш ніж удвічі. Останнім часом ринок новобудов поступово відновлюється, хоч це відновлення носить нерівномірний характер, значну перевагу в якому мають західні області.

Удосконалення механізмів організації та фінансування будівництва житла завжди було актуальною проблемою правового регулювання, а з огляду на велику кількість знищеного та зруйнованого житлового фонду, спричиненого збройною агресією Російської Федерації, в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення економіки країни набуває особливої актуальності, оскільки доступність житла є однією з базових потреб населення.

Слід вказати, що регулювання відносин у сфері залучення коштів фізичних та юридичних осіб в будівництво нерухомості протягом тривалого часу мало достатньо суттєвих прогалин, особливо з огляду на низький рівень захисту прав інвесторів, оскільки наявні на той час механізми інвестування та фінансування

будівництва об'єктів нерухомості не могли у повній мірі забезпечити прозоре залучення коштів та робили ринок будівництва непривабливим як для внутрішніх, так і для зовнішніх інвесторів, та недостатньо захищали права інвесторів від недобросовісних забудовників, що підтверджується значною кількістю житлових недобудов, будівництво яких не завершується впродовж багатьох років.

Відповіддю на ці вимоги стало прийняття 15.08.2022 року Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» від 15.08.2022¹ (далі — Закон), набуття чинності яким 10.10.2022 року можна вважати початком нового етапу створення правових механізмів організації та фінансування житлового будівництва. Прийняття Закону дозволяє створити механізми для прозорого та більш безпечного залучення коштів фізичних та юридичних осіб в будівництво (у тому числі запобігти продажу приміщень в об'єкті будівництва, щодо якого відсутнє право на виконання будівельних робіт; запобігти подвійному продажу приміщень в об'єкті будівництва); спростити порядок надання адміністративних послуг з державної реєстрації права власності на об'єкти нерухомого майна, щодо яких до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно внесено запис про спеціальне майнове право на неподільний об'єкт незавершеного будівництва та майбутній об'єкт нерухомості; запобігти зміні технічних характеристик об'єкта (поверховості, функціонального призначення об'єкта будівництва, технічних поверхів, горищ, підвалів тощо) без згоди осіб, які придбали приміщення в об'єкті будівництва; забезпечити належну охорону об'єктів незавершеного будівництва та майбутніх об'єктів нерухомості, права на які зареєстровано за спадкодавцем в Державному реєстрі прав на нерухоме майно, та які входять до складу спадщини.

У числі основних новел, які матимуть істотний вплив на ринок нерухомості, у числі яких слід підкреслити наступні: в сферу

1

¹ Закон України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» від 15.08.2022 № 2518-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text> (дата звернення: 24.02.2026).

правового регулювання залучено особу девелопера, якому забудовник має право делегувати частину своїх функцій; суттєво змінюються існуючі механізми залучення коштів від інвесторів; легально визначено істотні умови договору щодо організації та фінансування будівництва; впровадження в законодавство категорію спеціальних майнових прав на майбутні об'єкти нерухомості, які офіційно визнаються та захищаються через державну реєстрацію спеціальних майнових прав на них в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно; впроваджено правові засоби для посилення контролю з боку інвесторів за ходом будівництва шляхом гарантованого отримання розширеної інформації про об'єкт будівництва, хід будівництва, строки; зобов'язання забудовника погоджувати зміни до проєктної документації тощо; запроваджується спеціальний режим передачі в іпотеку/заставу майбутніх об'єктів нерухомості; впроваджено механізм «гарантованої частки» та ін.

Впровадження в законодавство України спеціального майнового права на майбутні об'єкти нерухомості як речового права очікування майна та його реєстрації у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно є достатньо істотною новелою правового регулювання, спрямованим на підвищення рівня гарантій прав інвесторів житлового будівництва. Водночас, вбачається, що загальні засади його впровадження потребують певного удосконалення. Так, генеральною нормою Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» щодо спеціального майнового права та його реєстрації є те, що інвестор набуває його після здійснення його повної оплати. Так, відповідно до приписів частин 4 та 5 статті 13 Закону, спеціальне майнове право на неподільний об'єкт незавершеного будівництва/майбутній об'єкт нерухомості, сплата ціни якого відповідно до договору купівлі-продажу неподільного об'єкта незавершеного будівництва/майбутнього об'єкта нерухомості здійснюється покупцем частинами, *до моменту повної сплати ціни залишається у продавця* (крім випадків, якщо договором передбачено перехід до покупця спеціального майнового права до повної сплати ціни неподільного об'єкта незавершеного будівництва/майбутнього

об'єкта нерухомості). Перехід спеціального майнового права на неподільний об'єкт незавершеного будівництва/майбутній об'єкт нерухомості від продавця до покупця здійснюється після повної сплати покупцем ціни такого об'єкта (крім випадків, якщо договором передбачено перехід до покупця спеціального майнового права до повної сплати ціни неподільного об'єкта незавершеного будівництва/майбутнього об'єкта нерухомості). Таке право переходить до покупця з моменту державної реєстрації за покупцем спеціального майнового права на неподільний об'єкт незавершеного будівництва/майбутній об'єкт нерухомості. Продавець за договором купівлі-продажу неподільного об'єкта незавершеного будівництва/майбутнього об'єкта нерухомості (перший продаж) зобов'язаний: забезпечити передачу покупцю неподільного об'єкта незавершеного будівництва/майбутнього об'єкта нерухомості шляхом проведення державної реєстрації спеціального майнового права на неподільний об'єкт незавершеного будівництва/майбутній об'єкт нерухомості на ім'я покупця, який повністю сплатив ціну неподільного об'єкта незавершеного будівництва/майбутнього об'єкта нерухомості.

Загальнорозповсюдженою практикою умов договорів з інвесторами будівництва стосовно оплати майбутніх неподільних об'єктів нерухомості є здійснення першого внеску в розмірі не менше 30% вартості об'єкта та здійснення потім регулярних щомісячних платежів. При цьому, такі щомісячні платежі можуть здійснюватись роками протягом всього тривалого строку будівництва. Тобто, за таких умов реєстрація спеціального майнового права може бути відсутня протягом практично повного будівельного циклу, і у таких випадках інвестор знову залишається практично незахищеним, оскільки «дублювання» об'єктів відбувається саме на такому етапі.

Слід визнати, що Законом передбачені положення про реєстрацію спеціального майнового права і у випадку здійснення часткової оплати з накладенням обтяження, і це може бути передбачено договором. Так, Законом передбачено обов'язок забудовника/девелопера «...забезпечити проведення державної реєстрації спеціального майнового права на неподільний об'єкт незавершеного будівництва/майбутній об'єкт нерухомості на ім'я

покупця, який частково сплатив ціну неподільного об'єкта незавершеного будівництва/майбутнього об'єкта нерухомості, з одночасною державною реєстрацією обтяження речових прав на неподільний об'єкт незавершеного будівництва/майбутній об'єкт нерухомості на свою користь — якщо договором передбачено передачу покупцю неподільного об'єкта незавершеного будівництва/майбутнього об'єкта нерухомості шляхом державної реєстрації спеціального майнового права до повної сплати ціни неподільного об'єкта незавершеного будівництва/майбутнього об'єкта нерухомості». Варто зазначити, що 99% — це теж частинова оплата.

Однак, існуюча практика дає підстави твердити, що забудовники більшою мірою будуть зацікавлені у застосуванні генеральної норми, і даному випадку вбачається недотримання Законом балансу інтересів сторін договору. Тим більше, що закон надає право забудовнику розірвати договір з покупцем у разі прострочення внесення покупцем першого платежу більш, як на 30 календарних днів, наступних платежів більш, як на 45 календарних днів та наступних платежів більш, як на 45 календарних днів; порушення терміну внесення платежів більше трьох разів протягом календарного року, при цьому кожне таке прострочення повинно становити не менше 14 календарних днів, у той час як інвестор має право лише вимагати закінчення будівництва, та розірвати договір у разі порушення строку прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта (що відбувається майже повсякчасно, і в чому інвестор не є зацікавленим).

Вбачається, що реальні гарантії захисту прав інвесторів будівництва полягають в обов'язковій реєстрації його спеціального майнового права після здійснення оплати 30% вартості неподільного об'єкта незавершеного будівництва, незалежно від того, чи шляхом здійснення одноразового першого платежу, чи декількох часткових платежів. Як вбачається, право забудовника на розірвання договору з інвестором навіть у разі одноразового прострочення щомісячного платежу вже є достатньою гарантією захисту його прав. Лише здійснення реєстрації спеціального майнового права у такому випадку дійсно гарантуватиме захист прав інвесторів і має бути легально закріплено у Законі.

Реєстрація припинення у такому випадку спеціального майнового права може бути здійснена на підставі наданих продавцем документів, що підтверджують розірвання договору та повернення ним коштів покупцю.

Venetska M. Problems of Ensuring the Rights of Investors in Housing Construction

The article is devoted to the problems of increasing guarantees of observance of the rights of investors in housing construction and the introduction by the Law of Ukraine “On Guaranteeing Property Rights to Real Estate Objects to be Built in the Future” of a special property right to objects of unfinished construction as a property right of anticipation of property. The need to improve the provisions of this Law regarding the terms of registration of a special property right in the State Register of Property Rights to Real Estate is argued.

Keywords: Ukraine, Law, Real Estate, Property Rights, Housing Construction.

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРАВОВА ОЦІНКА ТА ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ

Українське конституційне право закріплює комплекс гарантій щодо реалізації та захисту прав і свобод людини, водночас передбачаючи особливий режим їх тимчасового обмеження в умовах воєнного або надзвичайного стану. Таке обмеження розглядається не як норма, а як виняток, допустимий лише за умов суворого дотримання критеріїв законності, обґрунтованості та пропорційності. У цьому контексті важливим є усвідомлення, що правова модель, навіть у надзвичайних умовах, не припиняє функціонувати, а переходить у режим підвищеного контролю за обмеженням свободи, а не за її скасуванням.

Врегулювання практичного механізму реалізації надзвичайного правового режиму забезпечує Закон України «Про правовий режим воєнного стану». Згідно зі статтею 12 цього Закону, в період воєнного стану можуть тимчасово обмежуватись: свобода пересування, діяльність політичних партій, мітингів, демонстрацій, об'єднань громадян, засобів масової інформації, а також може вводиться комендантська година, евакуація населення, вилучення приватного майна для потреб оборони тощо.

Дослідники звертають увагу на ризики, які існують в такі періоди. Р. І. Мельник та Т. П. Чубко підкреслюють, що закон не повинен перетворюватись на репресивний інструмент, а має гарантувати збалансоване співвідношення між потребами безпеки та фундаментальними правами¹. Д. Д. Гриньо відзначає, що в умовах воєнного стану найбільш часто обмежуються «м'які права» — ті, які не є невід'ємними в класичному розумінні, але водночас безпосередньо впливають на соціально-економічний

¹ Мельник Р. І., Чубко Т. П. Проблеми обмеження прав і свобод людини в умовах дії спеціального правового режиму. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 1. С. 125–134.

добробут особи, її свободу пересування та інформаційну автономію¹. Р. В. Іванюк наголошує, що в багатьох випадках обмеження прав здійснюються на підзаконному рівні, без належного нормативного оформлення, що створює загрозу перевищення повноважень органами виконавчої влади². Е. Р. Дорошенко зазначає, що в умовах війни підвищується спокуса держави до легалізації «надзвичайних» повноважень, що може мати згубні наслідки для демократії, якщо не супроводжується дієвими правовими фільтрами³.

У сфері прав людини принцип пропорційності є основним критерієм допустимості втручання держави в гарантовані свободи. Його дотримання є обов'язковим не лише в умовах звичайного конституційного порядку, а особливо — в ситуаціях дії спеціальних режимів, зокрема воєнного стану. Пропорційність гарантує, що жодне втручання не буде надмірним щодо поставленої законної мети і не перетвориться на свавілля з боку органів публічної влади.

Допустимі межі обмеження прав людини містяться в Європейській конвенції та практиці ЄСПЛ. Сутність принципу пропорційності полягає в тому, що будь-яке обмеження прав і свобод повинно відповідати трьом ключовим умовам. 1. Законність — обмеження має бути передбачене законом. 2. Необхідність у демократичному суспільстві — втручання має відповідати реальній, актуальній потребі, зокрема забезпеченню безпеки, громадського порядку чи прав інших осіб. 3. Пропорційність у вузькому сенсі — заходи держави мають бути співмірними із метою, якої хочуть досягти, тобто не можуть бути надмірними, обтяжливішими, ніж цього об'єктивно вимагає ситуація.

¹ Гриньо Д. Д. Обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 45–48.

² Іванюк Р. В. Обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Юридична весна: права людини в умовах воєнного стану* : збірник тез Науково-практичної конференції (м. Харків, 15 квітня 2024 року). Харків : Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, редкол. : А. М. Мерник, М. Д. Вовченко. 2024. С. 103–107. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/20036/1/konf_Yur_vesna-2024.pdf (дата звернення: 15.02.2026).

³ Дорошенко Е. Р. Обмеження прав і свобод як потреба забезпечення політичної безпеки у повоєнний період. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2013. № 7. С. 65–68.

У правовій доктрині зазначається, що пропорційність — це міст між правом держави на захист публічних інтересів і правом особи на свободу. У своїй структурі цей принцип передбачає аналіз балансу трьох взаємопов'язаних складових.

Адекватність — означає, що обраний захід повинен бути здатним досягти легітимної мети. Іншими словами, держава має продемонструвати, що втручання дійсно спрямоване на захист національної безпеки, громадського порядку, здоров'я населення або прав інших осіб. Якщо захід не має причинно-наслідкового зв'язку з поставленою метою, він є неадекватним, а отже — неправомірним.

Необхідність — цей критерій вимагає, щоб втручання було мінімально обтяжливим із-поміж усіх можливих варіантів, що можуть забезпечити ту саму мету. Органи влади повинні обґрунтувати, що не існує менш жорсткого або м'якшого способу досягнення результату без обмеження прав людини, або з меншим обсягом такого обмеження. Необхідність передбачає сувору перевірку заходу на предмет його незамінності.

Співмірність, у вузькому розумінні «пропорційність у строгому сенсі», полягає у зважуванні між шкодою, завданою праву особи, та суспільною користю, яку має принести втручання. Захід буде непропорційним, якщо втрати для особи є надмірними порівняно з вигодою для суспільства. Законодавець і виконавець мають забезпечити справедливу рівновагу — інтереси держави не можуть домінувати над індивідуальними правами без об'єктивно обґрунтованої переваги.

Національне законодавство України прямо не закріплює цей принцип як окрему статтю, проте він впливає з положень статті 8 Конституції України про верховенство права, а також з установлені судової практики. Зокрема, у рішеннях Конституційного Суду України неодноразово наголошувалося на необхідності дотримання пропорційності при обмеженні прав і свобод громадян навіть у надзвичайних умовах.

У правозастосовній практиці принцип пропорційності має особливе значення в контексті воєнного стану, коли державі надається широке коло повноважень. Відсутність аналізу пропорційності рішень органів влади щодо обмеження прав може призвести до необґрунтованого перевищення повноважень, зниження довіри

до інституцій, а також потенційного визнання порушень прав людини в міжнародних судах.

Як підкреслюється в аналітичних працях, в Україні часто спостерігається формальний підхід до обґрунтування обмежень, без перевірки їх відповідності критеріям пропорційності. Наприклад, у сфері свободи пересування, свободи слова чи права на інформацію, рішення приймаються на підставі загальних посилань на «воєнний стан», без фактичного аналізу необхідності, адекватності й співмірності заходу до конкретної загрози.

Проблемою залишається і відсутність уніфікованої методики оцінки пропорційності в діяльності органів влади. Це створює різночитання у практиці, правову невизначеність і ризики зловживань. На думку дослідників, є потреба у запровадженні інструктивно-методичних документів для органів державної влади, які б встановлювали обов'язкову процедуру тесту на пропорційність при підготовці та прийнятті рішень, що обмежують права і свободи особи.

Отже, принцип пропорційності є нормативним і етичним орієнтиром у процесі прийняття рішень в умовах обмеження прав. Його реалізація потребує законодавчого визнання, належного інституційного контролю і широкого впровадження в правосвідомість суб'єктів публічного управління.

ЄСПЛ у своїй прецедентній практиці розробив доктрину мінімальних стандартів правового режиму обмеження, яка базується на принципах: об'єктивності загрози «держава повинна довести, що загроза реальна, невідкладна і загрожує основам демократії»; юридичної визначеності обмежень «обмеження повинні бути передбачені чітко визначеним законом»; тимчасовості та пропорційності заходів; наявності ефективного контролю — з боку парламенту, суду або іншої незалежної структури.

У європейських державах, таких як Німеччина, Франція, Італія, Польща, сформувалась практика: чітко визначати перелік обмежених прав у спеціальному законі про надзвичайний або воєнний стан; інформувати Раду Європи про кожен випадок відступу від прав за ст. 15 Конвенції; забезпечувати відкритість частини інформації «наприклад, статистика, звітність, механізми правового захисту».

З моменту повномасштабного вторгнення Російської Федерації у лютому 2022 року в Україні було запроваджено правовий режим воєнного стану, який згодом неодноразово продовжувався. Його супроводжувала низка обмежень конституційних прав і свобод громадян, зокрема свободи пересування, свободи слова, права на мирні зібрання, доступу до інформації та права власності. Водночас характер і глибина цих обмежень засвідчили серйозні процедурні проблеми в забезпеченні їх правової визначеності, пропорційності та підконтрольності.

Одним із перших кроків держави стало офіційне повідомлення Ради Європи про відступ від окремих зобов'язань відповідно до статті 15 Європейської конвенції з прав людини. Це оформлено у Заяві Верховної Ради України №462-VIII від 21 травня 2015 року, яку було повторно підтверджено у 2022 році. Згідно з міжнародним правом, така заява дозволяє обмежити певні права за умов реальної загрози життю нації, проте вимагає дотримання суворих стандартів обґрунтування та публічності.

Ці заходи, з одного боку, відповідали вимогам безпеки, проте з іншого — супроводжувалися відсутністю чіткої правової процедури їх запровадження та перегляду, що ускладнювало контроль за їх обґрунтованістю. Як підкреслює Т. О. Лоскутов, в Україні відсутня стабільна система оцінки пропорційності обмежень, а рішення часто приймаються адміністративно, без відкритих мотивувальних частин або чітко встановлених строків дії¹.

У цілому, аналіз практики воєнного часу в Україні демонструє, що, попри формальну відповідність законодавству, реалізація обмежень прав людини залишається надмірно централізованою, фрагментарною та часто позбавленою належної процедурної ясності. Це потребує оновлення регламентів, прийняття спеціального законодавства про обмеження прав у надзвичайному режимі та створення прозорих механізмів контролю за прийнятими рішеннями.

¹ Лоскутов Т. О. Правове регулювання засади пропорційності у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 93–98. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/93.pdf> (дата звернення: 19.02.2026).

У контексті воєнного стану та надзвичайних загроз держава об'єктивно отримує розширені повноваження. Проте відсутність чітких процедурних меж і ефективного контролю за їх реалізацією створює загрозу переходу від обґрунтованих обмежень до правового свавілля. Ці ризики стають особливо помітними у випадках, коли обмеження прав вводяться адміністративними рішеннями без належної аргументації, строків дії та механізмів оскарження.

Один із найбільших викликів — втрата принципу юридичної визначеності. Громадяни не завжди можуть чітко зрозуміти, які права в них обмежені, в якому обсязі, на який період і на яких підставах. Це суперечить основоположним принципам правової держави. В окремих випадках спостерігається відсутність офіційного оприлюднення рішень, які мають вплив на основні свободи, особливо в питаннях мобілізації, роботи військових адміністрацій, обмежень на виїзд за кордон або переміщення всередині країни.

Не менш критичною є проблема «мовчазного» розширення повноважень органів виконавчої влади без оновлення нормативної бази. Наприклад, в умовах воєнного стану значна частина повноважень делегується військовим адміністраціям або керівникам областей, однак межі цього делегування часто залишаються невизначеними, що відкриває простір для зловживань. Як зауважують дослідники, це породжує ризик зростання кількості неправомірних рішень, які неможливо оперативно оскаржити через надмірну закритість або бюрократизацію процедур.

Окрему загрозу становить відсутність незалежного контролю за дотриманням принципу пропорційності при прийнятті рішень, які обмежують права. У практиці виявляються випадки, коли навіть очевидно непропорційні заходи «наприклад, масові перевірки в публічних місцях без реальних підстав, або надмірне обмеження свободи вираження поглядів» залишаються без реагування з боку органів прокуратури чи суду. Нерідко судова система демонструє надмірну лояльність до дій органів влади під гаслом «воєнної доцільності», що послаблює роль правосуддя як інструмента захисту.

Ще один ризик — «ефект відкладеного контролю», коли порушення прав громадян фіксуються лише постфактум, після звернення до міжнародних інстанцій. Це знижує ефективність національного механізму захисту та підриває авторитет інститутів, відповідальних за забезпечення правового порядку в межах країни.

На думку аналітиків і правозахисних організацій, особливе занепокоєння викликає ситуація в регіонах, які знаходяться під окупацією або в зоні бойових дій, де взагалі відсутній постійний правовий контроль, а дії місцевих адміністрацій або військових підрозділів практично не підлягають правовій оцінці. У таких умовах часто реалізуються неформальні обмеження прав, які навіть не фіксуються документально, що унеможливорює будь-яку юридичну реакцію.

Таким чином, реальна загроза у сфері обмеження прав полягає не лише у факті самих обмежень, а у способі їх реалізації — безконтрольному, непрозорому, безсистемному. Це підкреслює необхідність посилення внутрішньодержавних механізмів превентивного контролю, розбудови механізмів правового моніторингу, гарантування оперативного доступу до правосуддя і забезпечення зворотного зв'язку між громадянином і державою навіть в умовах надзвичайної ситуації.

У сучасних умовах, коли правовий порядок функціонує під тиском безпекових викликів, постає стратегічне завдання — забезпечити, щоб обмеження прав людини в умовах воєнного стану не перетворювалися на системне звуження конституційного простору. Досвід останніх років засвідчив необхідність глибокої модернізації правового та інституційного механізму управління правами в кризових обставинах. Йдеться не про зменшення здатності держави діяти рішуче, а про забезпечення балансу між ефективністю і легітимністю.

Передусім, потребує вирішення питання уніфікації правового регулювання обмежень прав і свобод. Необхідно ухвалити комплексний нормативний акт, наприклад, Закон «Про особливості реалізації прав і свобод в умовах воєнного стану», який би чітко: визначав перелік прав, що можуть бути тимчасово обмежені; регламентував процедури прийняття рішень щодо обмежень;

встановлював критерії законності, пропорційності та обґрунтованості; зобов'язував органи влади регулярно переглядати необхідність дії кожного обмеження.

Важливим інструментом має стати систематичне навчання державних службовців щодо принципів прав людини, верховенства права та пропорційності. Це сприятиме формуванню культури правового мислення в системі виконавчої влади та органах місцевого самоврядування.

Таким чином, модернізація системи правових обмежень повинна здійснюватися на чотирьох рівнях: нормативному, процедурному, інституційному та комунікаційному. Лише за умов дотримання цих стандартів можна говорити про справді конституційний, підконтрольний і людиноцентричний режим реалізації воєнного стану в правовій державі.

Ефективне обмеження прав у період надзвичайних ситуацій можливе лише за умов комплексної трансформації правового поля. Це включає нормативне унормування процедур обмеження, створення незалежного наглядового органу, посилення ролі омбудсмена, запровадження стандартів обґрунтування та відкритого інформування, а також оновлення судових та адміністративних механізмів контролю. Лише за умови збереження балансу між безпекою та свободою можна говорити про легітимну реалізацію державної влади в умовах воєнного стану.

Horai O. Restrictions of Rights and Freedoms under Martial Law: Legal Assessment and the Principle of Proportionality

The author emphasizes that under martial law, restrictions of rights and freedoms must be carried out in compliance with the principle of proportionality, which is based on such components as adequacy, necessity, and commensurability. It is noted that the application of this principle makes it possible to maintain the legal regime and safeguard society from the excessive expansion of powers by public authorities.

Keywords: human rights, martial law, restrictions of rights and freedoms, principle of proportionality, criterion of legality, control over restrictions of freedom.

СВІТОВІ ВІЙНИ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ІМПУЛЬС ДО РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКИХ ПРАВ: В КОНТЕКСТІ ПРАЦЬ РАФАЕЛЯ ЛЕМКІНА ТА ГЕРША ЛАУТЕРПАХТА

Перша світова війна спричинила безпрецедентні за масштабом людські втрати, що стало однією з причин глибоких політичних і соціальних змін у Європі. Мільйони загиблих і поранених, масові страждання цивільного населення переконали держави, що мир і безпека неможливі без міжнародних гарантій прав людини. В поєднанні із політичним перекоєнням післявоєнної Європи, коли старі євразійські імперії розпалися, а народи, що їх населяли, або проголошували власні національні держави, або опинилися національними меншинами в цих відновлених чи новопроголошених державах, закономірно, що саме колективний вимір людських прав — право народів на самовизначення, права меншин — отримав пріоритет у міжнародному правовому захисті.

Дослідники звертають увагу на те, що Перша світова війна стала поворотним моментом у розвитку права щодо поводження з військовополоненими, адже саме досвід війни призвів до створення Женевської конвенції 1929 року, яка заклала нові стандарти гуманності у війні¹. Втім, загальне юридичне значення Першої світової війни переважно оцінюється у межах того впливу, який вона мала на *jus ad bellum*, а також на формування ідей стосовно колективної безпеки та колективних людських прав.

Однак не самі лише гуманітарні мотиви слугували імпульсом до захисту людських прав. Право народів на самовизначення та

¹ Neville Wylie, Lindsey Cameron. The Impact of World War I on the Law Governing the Treatment of Prisoners of War and the Making of a Humanitarian Subject, *European Journal of International Law*, Volume 29, Issue 4, November 2018, Pages 1327–1350. DOI: <https://doi.org/10.1093/ejil/chy085>

права меншин, винесені на рівень міжнародного захисту, стали фундаментом повоєнної організації безпеки в світі, самі виступаючи гарантіями збереження загального повоєнного миру.

Коли в *the Inquiry* — дослідницькій групі щодо підготовки матеріалів для мирних перемовин та мирного договору, заснованої у вересні 1917 року президентом Вудро Вільсоном, з'являється концепт, а згодом проголошений принцип міжнародного права, — право народів (націй) на самовизначення, навіть в команді американського президента він не всіма сприйнятий однозначно. Так, державний секретар США Роберт Лансінг надавав більшого значення єдності імперської Росії та польським претензіям на західну Україну, ніж незалежній українській державі, а у меморандумі від грудня 1918 року писав: «Чим більше я думаю про заяву президента щодо права на «самовизначення», тим більше переконуюся в небезпеці вселення таких ідей у свідомість певних рас. Це неминуче стане основою для неможливих вимог на Мирному конгресі і створить проблеми в багатьох країнах. Який вплив це матиме на ірландців, індіців, єгиптян і націоналістів серед бурів (*африканерів* — А. І.)? Чи не породить це невдоволення, безлад і повстання? ... Ця фраза просто наповнена динамітом. Вона породить надії, які ніколи не можуть бути реалізовані. Боюся, що це коштуватиме тисячі життів... Яка біда, що ця фраза була коли-небудь вимовлена! Яке горе вона спричинить!»¹.

Для президента Вудро Вільсона та його однодумців це право стало, насамперед, захистом національних меншин та етнічних груп, шляхом визнання за ними права на власний самозахист через внутрішній механізм демократичного самоврядування, що дасть змогу нейтралізувати ключове джерело протистояння у багатонаціональній довоєнній Європі². Фактично, право на самовизначення виникає у відповідь на повоєнні політичні

1

¹ Stephen Velychenko, Валентин Кавунник. The Versailles Treaty and the Ukrainian National Republic. The American Refusal to recognize Ukrainian Independence in 1919. URL: <https://uamoderna.com/history/the-versailles-treaty-and-the-ukrainian-national-republic-the-american-refusal-to-recognize-ukrainian-independence-in-1919/> (дата звернення: 28.02.2026).

2

² Raic, David (2002). *Statehood and the Law of Self-Determination*. Leiden, The Netherlands: Brill | Nijhoff. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789047403388>

виклики як практичний політичний інструмент для усунення найбільш конфліктогенного чинника для повоєнного миру в Європі та світі.

Як право на самовизначення, так і міжнародний захист прав меншин часто вступали у конфлікт із суверенітетом держав та викликали їх внутрішній спротив, що не зупиняло їх імплементацію. Адже міжнародні гарантії захисту прав меншин в новостворених державах були однією з найважливіших гарантій загального повоєнного миру. Президент Вільсон саме цим обґрунтовував можливість міжнародного втручання в суверенні справи Румунії: «Пан Братіану висловив думку, що ми не можемо, так би мовити, посягати на суверенітет Румунії, давній суверенітет, і встановлювати певні приписи щодо прав меншин. Але прошу його зважити на те, що він не бере до уваги факт: він просить Союзні та Приєднані держави санкціонувати значні територіальні прирощення, які Румунія отримує завдяки спільній перемозі зброї. А отже, ми маємо право сказати: якщо ми погоджуємося на ці територіальні прирощення, то маємо право наполягати на певних гарантіях миру»¹. Очевидно, що такими гарантіями миру є вищезгадані певні приписи (вимоги) щодо прав меншин.

Дослідники погоджуються, що переможні держави визнали, що етнічне невдоволення територіальним статусом-кво може перерости у внутрішнє і навіть міжнародне насильство. Тому визнання незалежності або розширення держав Центрально-Східної Європи — Польщі, Чехословаччини, Румунії, Королівства сербів, хорватів і словенців та Греції — було поставлене в залежність від їхньої згоди на певні гарантії щодо меншин².

Відтак, права меншин становлять одночасно, з одного боку, об'єкт захисту міжнародного співтовариства, а з іншого — є політичним інструментом забезпечення гарантій збереження загального повоєнного миру.

¹ Anna Meijknecht. Minority Protection System between World War I and World War II In *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. 2010. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e848?prd=EPIL> (дата звернення: 28.02.2026).

² Jackson Preece, J. (1997). Minority rights in Europe: from Westphalia to Helsinki. *Review of International Studies*, 23(1), 75–92. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0260210597000752>

Визнання права націй і народів на самовизначення, правовий захист меншин сформували архітектуру повоєнного миру. Правовий режим щодо захисту меншин був встановлений передусім в окремих спеціальних розділах, включених до загальних мирних договорів: Сен-Жерменського з Австрією (1919), Нейїського з Болгарією (1919), Тріанонського з Угорщиною (1920) та Севрського з Туреччиною (1920).

Спеціально урегулюванню прав меншин були присвячені так звані меншинні угоди (*Minorities Treaties*). Традиційно до них відносять п'ять багатосторонніх угод між головними союзними та приєднаними державами з одного боку та Польщею, відому як Мала Версальська угода (1919); Чехословаччиною — т. зв. Мала Сен-Жерменська угода (1919); Сербо-Хорвато-Словенською державою — т. зв. Югославська меншинна угода (Сен-Жермен, 1919); Румунією — т. зв. Румунська меншинна угода (Париж, 1919) та Грецією — т. зв. Грецька меншинна угода, підписана в Севрі в 1920 році, з іншого боку.

Окремо на Раді Ліги націй були проголошені односторонні декларації Албанією (1921), Литвою (1922), Латвією (1923), Естонією (1923) і Фінляндією (про меншини на Аландських островах) (1921). Додатково були урегульовані зобов'язання щодо захисту меншин на територіях Верхньої Сілезії, Вільного міста Данциг та Мемеля: Договір між Польщею та Вільним містом Данциг (Париж, 1920), Німецько-Польська конвенція про Верхню Сілезію (Женева, 1922), Конвенція про Мемель (Париж, 1924). Зрештою, дві конвенції для обміну населенням також передбачали пункти захисту прав меншин: Конвенція між Грецією та Болгарією (Ней, 1919) та Конвенція щодо обміну грецького та турецького населення, підписана в Лозані в 1923 році¹.

Відтак саме права меншин, урегульовані в зазначених документах, склали основу захисту прав меншин в міжвоєнній Європі та перебували в постійному фокусі уваги Ліги Націй. Індивідуальні права людини тривалий час залишалися прерогативою національних держав, перебуваючи в їх повній юрисдикції.

¹ Anna Meijknecht. *Op. cit.*

Пізніше, ця ідея пов'язаності міжнародного права із правами людини, міжнародного права як гаранта прав людини всередині суверенної держави, що може виглядати втручанням у внутрішні справи і, тим самим, суперечити її внутрішньому суверенітету, використовується Лаутерпахтом в його концепції для захисту *вже індивідуальних фундаментальних* прав людини. «Перебування прав людини в межах виключної юрисдикції суверенної держави виявилось ненадійним. Є ознаки того, що, на думку багатьох, настав слушний момент для поступу вперед і що права людини мають бути закріплені там, де їм належить бути — у всесвітньому правопорядку організованого людства, у праві народів (міжнародному праві)» — такими словами Лаутерпахт розпочав публічну лекцію у Кембриджському університеті у буремному для Європи 1943 році, де він виклав свій проект Міжнародного білля про права людини. Варто зауважити, що Лаутерпахт обґрунтовував потребу міжнародного захисту як індивідуальних, так і групових людських прав.

Однак одним із уроків Другої світової війни стало тотальне відторгнення трагічного досвіду надмірної фіксації на міжнародному поділі та подальшої пріоритизації окремих національних груп над іншими з усіма катастрофічними наслідками. На перший план виходять індивідуальні права людини, а доктрина та законодавча практика захисту групових людських прав, захист прав меншин, стають суто індивідуалістичними — права груп захищаються переважно через окремих індивідів як представників такої групи.

Загалом, думаючи про розвиток прав людини в міжнародному праві після Другої світової війни, найперше спадають на думку два імені — Герша Лаутерпахта та Рафаеля Лемкіна. В деяких статтях їх доробок навіть досліджують у порівнянні. Це зумовлено не лише паралелями їх доль: обидва родом з єврейських сімей, народжені на перехресті епох та виростили в штетах в Східній Європі — Лемкін у містечку поблизу Вовковиська Гродненської губернії Російської імперії (сучасна Білорусь), а Лаутерпахт в Жовкві. Один за одним студіювали право на юридичному факультеті Львівського університету (тоді — університету Яна Казимира): Лаутрепахт з 1915 по 1919 рік, Лемкін — у 1920–

1924 роках. Обидва пережили досвід війни та еміграції, втратили рідних під час воєнних лихоліть.

Ще більше вражають паралелі їх творчого шляху — обидва розробили унікальні концепції загальносвітового значення, спрямовані на захист прав людини засобами міжнародного права, однак використали для цього концептуально різні підходи щодо захисту прав людини. Вклад Герша Лаутерпахта асоціюється переважно з розвитком доктрини захисту індивідуальних прав людини та виробленням концепції злочинів проти людяності як її продовженням та законодавчим втіленням. Маловідомими є його не менш цікаві новаторські підходи щодо групових людських прав. Вони не були реалізовані в Загальній декларації та не стали частиною міжнародного права, а відтак залишилися поза увагою як української, так і європейської правової науки.

Лаутерпахт концептуалізує злочини проти людяності, з їх наступною криміналізацією засобами міжнародного та національного права, для чого спочатку обґрунтовує необхідність визнання індивіда суб'єктом міжнародного права. Включення нової категорії злочинів до статті 6 Хартії, що передбачала створення Міжнародного воєнного трибуналу для судового переслідування і покарання головних воєнних злочинців європейської Осі, стало, мабуть, найвідомішою заслугою Лаутерпахта. Сам Лаутерпахт оцінює таке включення ще й як перше, після Другої світової війни, опосередковане визнання основних прав людини. Адже злочини проти людяності визнаються кримінальними діями незалежно від того, чи були вони здійснені відповідно до внутрішнього національного законодавства та формально узгоджені з його вимогами. Відтак визнання караності злочинів проти людяності фактично підтверджує існування прав людини, що ґрунтуються на правопорядку, який стоїть вище за внутрішнє законодавство держави¹.

Головним здобутком Рафаеля Лемкіна, натомість, стала концепція геноциду, спрямована на захист груп та групових людських прав. Хоча існують різні думки щодо проблемності цього виду

¹ Lauterpacht, H. (1950). International Law And Human Rights. London: Stevens & Sons Limited. 475 p.

злочинів, починаючи із суті самої концепції — чим злочин стосовно багатьох людей є гіршим і вищим рівнем злочину порівняно зі злочином, спрямованим проти однієї людини? Наявність спеціального умислу — намір знищити захищену групу повністю або частково, що впливає з Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948), який є центральним для злочину геноциду і за оцінками фахівців, радше ніж природа самого акту, власне і робить геноцид унікальним злочином, разом із високим стандартом доведення цього спеціального умислу вважається однією з причин, чому звинувачення у геноциді рідкісні й складні, а сам цей стандарт іноді стає перешкодою для притягнення до відповідальності.

Втім, у даній розвідці ми хочемо звернутися до інтелектуальної історії та трохи привідкрити виникнення та еволюцію цієї ідеї. На формування мислення молодого студента-юриста вплинули два сучасні йому резонансні злочини та наступні за ними судові процеси: вбивства Талаата-паші в 1921 році та Симона Петлюри в 1926 році, скоєні відповідно Согомоном Тейліряном та Самуїлом Шварцбардом. Талаат, як міністр внутрішніх справ турецького уряду в 1915 році, був головним організатором геноциду вірмен, а ім'я Петлюри пов'язувалося з погромами тисяч євреїв в Україні. Як зазначає австралійська дослідниця та біографіст Лемкіна Донна-Лі Фрізе (Donna-Lee Frieze), Лемкін був вражений не так самими цими вбивствами, як наступними судовими процесами над Тейліряном, чия родина була вбита під час геноциду вірмен, і Шварцбардом, чії батьки були вбиті під час погромів. Як молодий студент-юрист, Лемкін був глибоко стурбований тим, що уряд може безкарно намагатися знищити національну групу, тоді як людина може бути засуджена за вбивство окремої особи. Судові процеси висвітлили подробиці геноциду та погромів «як відкрити рану перед усім світом». І Тейлірян, і Шварцбард були визнані божевільними на підставі травм, яких вони зазнали, і тому були виправдані. Після судового процесу над Тейліряном у 1921 році Лемкін зазначає, що його «занепокоєння щодо вбивства невинних людей стало більш значущим». У 1927 році після судового процесу над Шварцбардом він написав статтю, в якій засудив «відсутність будь-якого закону про уніфікацію моральних

стандартів щодо знищення національних, расових та релігійних груп»¹.

Вклад Лемкіна полягав не лише у концептуалізації цього «злочину злочинів», а й у колосальній лобістській та популяризаторській роботі, які він здійснив в науково-практичних юридичних та політичних колах для виведення концепції поза межі власного кабінету та для того, щоб вона стала обговорюваною та зрештою імплементованою в міжнародне законодавство та судову практику. У своїй автобіографії Лемкін згадує, що вперше сформулював поняття геноциду на міжнародній конференції юридичних експертів, що відбулася в Мадриді в 1933 році, яку він відвідував як представник міжвоєнної Польщі, але пропозиція щодо укладення конвенції була відкладена. Концепція вже почала складатися, однак описувалася в термінах «варварство» та «вандалізм» — термін «геноцид» ще не винайдений. З того часу він продовжував невпинно боротися за цю ідею, борючись одночасно за власне життя — Лемкін пережив досвід біженства з окупованої Польщі через Україну, Білорусь — для того, щоб востаннє побачитися і попрощатися зі своїми батьками і рідними — далі через Литву, Швецію до США. Вже там була завершена та вийшла друком його книга «Правління Осі в окупованій Європі», де власне і був вперше надрукований термін «геноцид». Справжні плоди його зусилля почали приносити, коли після війни уряд США відправив його до Лондона і Нюрнберга, щоб допомогти підготувати обвинувальний акт проти нацистських військових злочинців. Там Лемкін включив звинувачення в геноциді до цього обвинувального акта. У 1946 році він домігся, щоб три делегації внесли до Генеральної Асамблеї ООН резолюцію, яка закликала до підготовки Конвенції про геноцид².

Ключовим аргументом для просування концепції та прийняття її «державницькими» юристами, як такого, що пояснює суть злочину геноциду, відмінність від інших «беспричинних

¹ Frieze, D. Introduction. In: Lemkin, R., & Frieze, D. (2013). *Totally Unofficial: The Autobiography of Raphael Lemkin*. New Haven: Yale University Press. P. IX-XXX.

² Lemkin, R., & Frieze, D. (2013). *Totally Unofficial: The Autobiography of Raphael Lemkin*. New Haven: Yale University Press. 288 p.

звірств навіть у великому масштабі, як це сталося в Бельгії чи Франції в 1914 році» та небезпечність його в міжнародному масштабі виявився не суто гуманістичний, а радше державно-політичний. Всебічно аналізуючи чинне законодавство Рейху, він аргументував, що Гітлер має намір назавжди змінити політичну структуру населення Європи. «Деякі народи та раси зникнуть повністю або будуть назавжди знешкоджені. Навіть у разі поразки Німеччини <...> народи, які залишаться, будуть змушені покладатися на Німеччину задля власного виживання. Німці намагаються перемогти та знищити не уряди, а народи. Вони знають, що у разі знищення народу не буде урядів, а в разі часткового знищення — уряди будуть настільки слабкими, що Німеччина не буде їх боятися. Якщо цей нацистський план вдасться в Європі, то можна сміливо виключити Європу з майбутніх планів або політичних міркувань у ваших (її — А. І.) відносинах з рештою світу»¹. Фактично Лемкін пояснює, що за тодішньою європейською «війною проти армій» стоїть насправді геноцид — «війна проти народів», що загрожує європейським державам і цілій Європі.

Резюмуючи, світові війни XX століття дали значний імпульс до формування та еволюції як індивідуальних, так і групових людських прав, що став відповіддю на багатомільйонні людські жертви та політичні вимоги часу. Щоправда, розквіт групових людських прав — прав меншин, зумовлений Першою світовою війною, був значною мірою нівельований наслідками Другої світової війни, що засвідчує високий ступінь інструменталізації концепції людських прав у політичних інтересах. Формування цих підходів вимагало поєднання інтелектуальних надзусиль провідних теоретиків правознавців із прагматичними потребами Realpolitik, адже обидві концепції, спрямовані на захист людських прав, виникли також як інструменти самозахисту держав і забезпечення міжнародного правопорядку.

¹ Lemkin, R., & Frieze, D. (2013). *Totally Unofficial: The Autobiography of Raphael Lemkin*. New Haven: Yale University Press.. P. 109.

Ivanova A. World Wars of the 20th Century as an Impulse for Human Rights: in the Context of the Works of Rafael Lemkin and Hersh Lauterpacht

The world wars of the 20th century gave a significant impetus to the development of both individual and group human rights, which was a response to the millions of human casualties and political demands of the time. However, the flourishing of group human rights — minority rights — brought about by the First World War was largely negated by the Second World War, which is further evidence of the significant instrumentalisation of human rights concepts in the political interests of those in power. All this required the combined intellectual efforts of the best minds and their alignment with the pragmatic political interests of Realpolitik, since both concepts, aimed at protecting human rights, arose in particular as instruments of self-defence for states and the international legal order.

Keywords: human rights, minorities, group rights, individual rights.

ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ, ЩО РЕГУЛЮЄ ПРАВА ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЮ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Аналіз функціонування сфери податкових відносин в Україні, визначення гострих проблем їх розвитку у воєнний період та напрямів і шляхів їх вирішення правовими засобами є одним з важливих завдань фінансово-правових досліджень. Однією з актуальніших проблем є дотримання та реалізація прав платників податків. Необхідно зазначити, що забезпечення дотримання та реалізації прав платників податків в умовах війни в Україні та в наступний період відбудови вимагає комплексного підходу та узгодження дій органів державної влади, їх посадових осіб та суспільних інституцій в державі, роль яких зростає саме в кризові періоди.

Вразливість всіх верств населення України потребує від держави збільшення зусиль щодо забезпечення не лише життя та безпеки громадян, але й забезпечення дотримання їх основоположних прав і свобод. При цьому закріплені законодавством права платників податків, їх дотримання, реалізація та захист повинні також бути забезпечені, оскільки це створює і необхідні умови для виконання їх податкових обов'язків.

Проблема забезпечення реалізації прав платників податків ніколи не втрачає своєї актуальності та її актуальність лише збільшується, коли це важче забезпечити: в умовах глибоких державних і суспільних трансформацій, економічних криз та в умовах воєнного стану тощо. Разом з тим, вирішуватись ця проблема повинна в контексті податкової, фінансової та економічної безпеки держави, а також шляхом вдосконалення правового регулювання сфери податкових відносин в Україні.

Побудова демократичної правової держави неможлива без створення дієвих механізмів реалізації закріплених Конституцією

України прав і свобод особи і громадянина. Фактично обсяг таких прав, їх надійний захист, гарантії дотримання і чіткі процедури реалізації прав і свобод громадян якраз і є одним із важливих критеріїв, які визначають рівень розвитку демократії в державі та її соціальну спрямованість. Саме закріплення в законодавстві механізмів реалізації прав і свобод особи і громадянина створює широкий обсяг всіх інших їх прав у всіх сферах суспільних відносин.

Як справедливо зазначає Н. М. Пархоменко, враховуючи правовий режим воєнного стану, що триває в Україні понад два роки, проблеми реалізації та забезпечення конституційних положень набувають все більшої актуальності, адже в демократичній державі, навіть за умов воєнного стану, важливим та необхідним є пошук можливостей забезпечення фундаментальних принципів Конституції, а саме захист життя, гідності та недоторканності особи, суверенітету і незалежності, демократичного, соціального та правового характеру. До того ж в умовах війни дотримання конституційних норм у діяльності органів публічної влади є засобом уникнення зловживань владою, порушення прав людини та забезпечення таким чином виконання державою своїх обов'язків перед суспільством¹.

Це безперечно стосується і забезпечення та реалізації прав платників податків. Причому складність вирішення питань реалізації і дотримання прав платників податків, крім власне умов війни, збільшується і необхідністю пошуку державою додаткових джерел доходів для фінансування видатків на оборону, забезпечення внутрішньо переміщених осіб, функціонування господарської сфери та підтримки вразливих верств населення та інших державних потреб, пов'язаних з війною.

¹ Пархоменко Н. М. Проблемні аспекти забезпечення реалізації Конституції України в умовах війни. *Досвід, воєнні випробування та повоєнний ренесанс конституційно-правового розвитку незалежності України* : Збірник матеріалів міжнародних науково-практичних конференцій «28 річниця Конституції України; досвід, воєнні випробування та повоєнний ренесанс» (м. Київ, 26 червня 2024 року) та «Захист незалежності України: правові засади та виклики сьогодення. До 33 річниця проголошення незалежності України» (м. Київ, 22 серпня 2024 року) / Відп. ред. акад. НАПрН України, д.ю.н., проф. О. В. Скрипнюк, д.ю.н., проф. А. Р. Крусян, д.ю.н., проф. О. В. Батанов. Київ–Харків : Майдан, 2025. С. 30.

Крім, власне, пошуку державою додаткових джерел доходів бюджету, є нагальною потребою вирішення проблем, пов'язаних з вимогами Міжнародного валютного фонду для надання наступних траншів кредитної програми, які безпосередньо стосуються сфери оподаткування, а відтак, платоспроможності платників податків в Україні.

Спочатку Фонд вимагав від України значно жорсткіших попередніх умов, серед яких ухвалення закону про оподаткування доходів від цифрових платформ (так званий податок на OLX), скасування безмитного ліміту на посилки до 150 євро і подання законопроекту про запровадження податку на додану вартість для фізичних осіб-підприємців з оборотом понад 1 мільйон гривень¹.

У середині лютого Фонд погодився запустити програму без цих вимог. Всі непопулярні кроки були перенесені.

Зараз в Україні продовжується дискусія серед науковців і практиків щодо оподаткування фізичних осіб-підприємців з урахуванням вимог Міжнародного валютного фонду. Поряд з цим, в державі продовжуються пошуки оптимальної моделі оподаткування малого підприємництва. Зокрема, дискутуються позитивні та проблемні аспекти законопроекту № 8143 «Про свободу підприємницької (економічної) діяльності домогосподарств» за авторством групи народних депутатів, щодо дозволу громадянам займатися бізнесом без реєстрації фізичною особою-підприємцем.

Такий вид оформлення при прийнятті законопроекту можуть дозволити перукарям, юрисконсультам, доглядальникам, репетиторам, гувернерам і деяким іншим самозайнятим громадянам. Особливістю такої ініціативи також є те, що право здійснювати підприємницьку діяльність без реєстрації фізичною особою-підприємцем пропонується надати домогосподарству. При цьому передбачаються такі умови: подання річної податкової декларації домогосподарства; ведення такої підприємницької діяльності лише членами домогосподарства; річний дохід від економічної

¹ Андрій Водяний. «МВФ визнав виконання Україною умов для нової кредитної програми». 20 лютого 2026 року. *LIGA.net.UA*. URL: <https://finance.liga.net/ua/ekonomika/novosti/mvf-vyznav-vykonannia-ukrainoiu-umov-dlia-novoi-kredytnoi-prohramy> (дата звернення: 10.03.2026).

діяльності домогосподарства не перевищує суму 8 мільйонів гривень.

Скасування необхідності реєстрації фізичною особою-підприємцем законопроектом передбачається для: 1) перукарських та косметологічних послуг; 2) юридичних консультацій; 3) послуг домашньої прислуги; 4) догляду за хворими або немічними особами; 5) надання індивідуальних уроків (репетиторство); 6) індивідуальне виховання дітей (гувернер); 7) послуги, пов'язані з очищенням та прибиранням приміщень за індивідуальними замовленнями; 8) ремонт взуття, одягу, побутових текстильних та трикотажних виробів, килимів та килимових виробів, шкіряних, галантерейних і дорожніх виробів, меблів, радіотелевізійної та іншої аудіо- й відеоапаратури, електропобутової техніки й інших побутових та офісних приладів, годинників, інших предметів особистого користування, домашнього вжитку та металовиробів; 9) технічне обслуговування та ремонт музичних інструментів; 10) послуги з прання білизни та інших текстильних виробів; 11) роздрібна торгівля продовольчими товарами з лотків і на ринках; 12) послуги з перевезення пасажирів автомобільним транспортом; 13) послуги з перевезення вантажу; 14) діяльність у сфері ресторанного господарства; 15) послуги з естетичної косметології, крім тих, що підлягають ліцензуванню; 16) інші види робіт, до яких залучаються члени цього домогосподарства, крім видів діяльності, що підлягають ліцензуванню і належать до професійної діяльності відповідно до закону¹.

Таким чином, зазначений законопроект охоплює якщо не всі, то майже всі види діяльності, які здійснюють громадяни як на постійній основі, так і періодично, від яких отримуються доходи.

При прийнятті такого законопроекту будуть розширені права громадян не лише в сфері економічної діяльності, а й у сфері оподаткування. Громадяни, обираючи спосіб здійснення та оформлення своєї діяльності в складі домогосподарства або як фізична

¹ Кожемякін Станіслав. В Україні можуть офіційно дозволити бізнес без ФОП: список професій, кого зачепить. *Obozrevatel*. 18 лютого 2026. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/ekonomika-glavnaya/economy/v-ukraini-mozhut-ofitsijno-dozvoliti-biznes-bez-fop-spisok-profesij-kogo-zachepit.htm> (дата звернення: 10.03.2026).

особа-підприємець можуть також обрати і більш зручний для себе режим оподаткування.

Дотримання та реалізація прав платників податків повинно забезпечуватись в процесі вдосконалення правового регулювання відносин у податковій сфері в Україні з урахуванням особливостей воєнного та повоєнного періодів, а також завдань, які необхідно вирішувати державі у зв'язку з цим. Запровадження змін до податкового законодавства необхідно здійснювати з урахуванням платоспроможності платників податків відповідно до принципів податкового законодавства України та науково обґрунтованих економічних розрахунків. При цьому, важливим є максимальне забезпечення права на податкові пільги для платників податків, які належать до найбільш вразливих категорій платників, що пов'язане з умовами воєнного часу.

Isaeva N. Improving the Legislation of Ukraine Regulating Taxpayers' Rights and their Implementation in Modern Conditions

The article examines the current issues of compliance with and implementation of taxpayers' rights in Ukraine in the modern period, which is characterized by the complex problems of martial law. It emphasizes the need to ensure compliance with and implementation of taxpayers' rights while improving the tax legislation of Ukraine, taking into account the challenges of martial law.

Keywords: Taxpayer Rights; Tax Legislation; Taxation of Small Businesses, Tax Benefits.

АДМІНІСТРАТИВНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ АДМІНІСТРАТИВНО- ПРАВОВИХ ІНСТРУМЕНТІВ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Воєнний стан в Україні створює екстраординарні умови для реалізації суб'єктивних прав і обов'язків громадян України у сфері публічного адміністрування. У цих умовах їх адміністративна правосуб'єктність зазнає не припинення, а функціональної трансформації, набуває режимно-трансформованого характеру, що виявляється у зміні обсягу і порядку реалізації прав і обов'язків. Зокрема, така трансформація знаходить своє вираження:

– у розширенні обов'язків — з'являтися за викликом до територіального центру комплектування та соціальної підтримки у строк та місце, зазначені в повістці для взяття на військовий облік військовозобов'язаних чи резервістів, визначення їх призначення на особливий період, направлення для проходження медичного огляду; надавати в установленому порядку під час мобілізації будівлі, споруди, транспортні засоби та інше майно, власниками яких вони є, Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, силам цивільного захисту з наступним відшкодуванням державою їх вартості в порядку, встановленому законом; проходити медичний огляд для визначення придатності до військової служби згідно з рішенням військово-лікарської комісії чи відповідного районного (міського) територіального центру комплектування та соціальної підтримки: добровільно зареєструвати свій електронний кабінет призовника, військовозобов'язаного чи резервіста та ін. (стаття 22 Закону України «Про

мобілізаційну підготовку та мобілізацію»¹), що свідчить про формування у структурі правосуб'єктності посиленого публічно-правового компоненту;

– в обмеженні реалізації окремих прав і свобод (ст. 64 Конституції України²), зокрема; обмеження на пересування осіб, зокрема й за кордон (перевірка документів, огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, комендантська година, заборона на перетин кордону особам, які підпадають під загальну мобілізацію — 18–60 років); обмеження місця перебування або проживання громадян (евакуація населення); обмеження права на недоторканність житла (вилучення майна, військово-квартирна повинність із розквартирування військовослужбовців, розміщення евакуйованих осіб); обмеження права на працю та підприємницьку діяльність; обмеження права на таємницю листування і телефонних розмов та іншої кореспонденції; обмеження на втручання в особисте і сімейне життя; обмеження права на свободу думки і слова, діяльності ЗМІ та окремих політичних партій чи громадських організацій, проведення мирних мітингів і масових заходів; заборона проведення виборів та референдумів; обмеження права на освіту та ін.

З іншого боку, воєнний стан об'єктивно спричиняє розширення дискреційних повноважень органів виконавчої влади, військових адміністрацій, територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки. Таке розширення є функціонально виправданим з огляду на публічний інтерес оборони держави, однак воно підвищує ризики перевищення владних повноважень; непропорційного втручання у права особи; недотримання процедурних гарантій; формального підходу до прийняття рішень.

Відтак, зміни у обсязі адміністративної правосуб'єктності громадян України в умовах війни потребують оцінки її відповідності європейським правовим стандартам. Узагальнюючи, можна

¹ Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 жовтня 1993 року № 3543-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 29.01.2026).

² Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 30.01.2026).

умовно виділити наступні рівні адміністративно-правових гарантій європейської моделі:

1) *нормативні* — чіткість підстав обмеження прав, визначеність повноважень. Зокрема, Стаття 13 Європейської конвенції з прав людини¹ гарантує кожному право на ефективний засіб правового захисту. Навіть у випадку дерогації окремих прав відповідно до ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод держава зобов'язана забезпечити доступність механізмів оскарження; реальність судового контролю; можливість відновлення порушеного права. З іншого боку, одним із фундаментальних принципів права ЄС та практики Європейського суду з прав людини є принцип пропорційності, який вимагає, що навіть у воєнних умовах будь-яке обмеження прав повинно мати законну мету, бути необхідним у демократичному суспільстві, бути мінімально обтяжливим для особи;

2) *процедурні* — право бути вислуханим, мотивування, доступ до матеріалів справи, розгляд справи у розумний строк, які є структурними елементами європейської моделі публічного управління, згідно статті 41 Хартії Європейського Союзу про основоположні права², актів Ради Європи: Резолюції (77) 31 КМ РЄ про захист особи відносно актів адміністративних органів від 28 вересня 1977 р.³; Рекомендації № R (80) 2 щодо здійснення дискреційних повноважень адміністративними органами від 11 березня 1980 р.⁴; Рекомендації про добре адміністрування від 20 червня 2007 р.⁵ та ін.

1

2

3

4

5

¹ Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.02.2026).

² Хартія основних прав Європейського Союзу від 07 грудня 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text (дата звернення: 01.02.2026).

³ Resolution (77) 31 On the protection of the individual in relation to the acts of administrative authorities: Council of Europe Committee of Ministers at 28.09.1977. URL: <https://rm.coe.int/16804dec56> (дата звернення: 01.02.2026).

⁴ Recommendation No. r (80) 2 Of the Committee of Ministers concerning the exercise of discretionary powers by administrative authorities: Council of Europe Committee of Ministers at 10.03.1980. URL: <https://rm.coe.int/16804f22ae> (дата звернення: 01.02.2026).

⁵ Про добре адміністрування : Рекомендація (2007)7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам від 20 червня 2007 р. URL: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1155877&Site=CM> (дата звернення: 02.02.2026).

3) *інституційні* — незалежний суд, парламентський контроль.

Саме комплексність цих гарантій має забезпечити відповідність трансформованої адміністративної правосуб'єктності громадян України в умовах війни європейським стандартам.

Аналіз вітчизняного законодавства дає можливість виокремити наступні інструменти адміністративно-правового захисту прав і свобод людини і громадянина:

1) *парламентський контроль* (стаття 85 Конституції України). У воєнний період цей контроль набуває особливого значення, оскільки саме виконавча влада реалізує основний масив управлінських рішень у сфері оборони, мобілізації, соціального забезпечення військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб тощо, і реалізується через заслуховування звітів Уряду; діяльність профільних комітетів; тимчасові слідчі комісії; механізм депутатських запитів в частині дотримання прав і свобод людини та громадянина.

Парламентський контроль реалізується також через діяльність *Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*¹ (далі — Омбудсман). Поза сумнівом, він не входить до системи виконавчої влади, не є суб'єктом адміністративної юрисдикції; не здійснює адміністративне провадження; не скасовує адміністративні акти; не притягає до адміністративної відповідальності. Але діяльність Омбудсмана впливає на адміністративну практику через реагування на порушення у діяльності органів виконавчої влади; ініціювання усунення порушень та ін. Це означає, що механізми реалізації повноважень Омбудсмана функціонують у площині публічно-правових відносин, які традиційно належать до предмета адміністративного права. Це не адміністративна процедура в класичному сенсі, а контрольна процедура конституційного типу. Відтак, діяльність Омбудсмана не є адміністративною діяльністю, однак вона здійснюється у публічно-правовій сфері та впливає на адміністративну практику органів виконавчої влади;

¹ Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 02.02.2026).

2) *контроль Військового омбудсмена* за дотриманням прав військовослужбовців у зв'язку з виконанням ними обов'язків військової служби, резервістів та військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, а також особового складу правоохоронних органів, залучених до безпосередньої участі в бойових діях. Згідно статті 1 Закону України «Про Військового омбудсмена»¹, — це посадова особа, через яку Президент України відповідно до статті 106 Конституції України та статей 4 і 5 Закону України «Про національну безпеку України» здійснює демократичний цивільний контроль за сектором безпеки і оборони з питань забезпечення дотримання органами військового управління (органами управління), командирами (начальниками) прав військовослужбовців у зв'язку з виконанням ними обов'язків військової служби, резервістів та військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, членів добровільних формувань територіальних громад у зв'язку з їх участю в підготовці та виконанні завдань територіальної оборони чи безпосередньою участю у бойових діях, осіб, які на добровільній і конфіденційній основі залучаються до виконання завдань руху опору на тимчасово окупованих територіях України, а також особового складу правоохоронних органів, залучених до безпосередньої участі в бойових діях.

Тобто, первинно — це сфера військового (військово-службового) права, а не адміністративного права. Водночас, військове управління є різновидом публічного адміністрування. Тому, коли Військовий омбудсман реагує на порушення прав військовослужбовців, він фактично впливає на сферу публічно-владної діяльності, не виступаючи при цьому ні адміністративним органом, ні суб'єктом адміністративної юрисдикції. Отже, контроль Військового омбудсмена доповнює загальний механізм парламентського та судового контролю, створюючи додатковий інструмент адміністративно-правового захисту прав військовослужбовців в умовах війни;

3) *адміністративний контроль* — внутрішній контроль у системі виконавчої влади, що здійснюється в порядку підлеглості,

¹ Про Військового омбудсмена : Закон України від 17 вересня 2025 року № 4603-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4603-20#Text> (дата звернення: 02.02.2026).

і в адміністративно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина виконує декілька функцій: превентивну — попереджає порушення через сам факт підзвітності; реактивну — забезпечує реагування на конкретне порушення; коригувальну — сприяє зміні адміністративної практики; системну — виявляє прогалини правового регулювання.

На відміну від парламентського чи судового контролю, адміністративний контроль має управлінську природу; здійснюється органами вищого рівня щодо нижчих; спрямований на забезпечення законності, дисципліни та належної адміністративної практики; дозволяє оперативно відновити порушене право без звернення до суду. Його нормативну основу становлять норми законодавства, що визначають повноваження органів виконавчої влади. В умовах війни значення адміністративного контролю зростає з огляду на підвищений рівень дискреції органів влади; обмеженість ресурсів судової системи; масовий характер управлінських рішень (мобілізація, соціальні виплати, облік військово-зобов'язаних тощо);

4) *судовий контроль*, який здійснюють адміністративні суди згідно Кодексу адміністративного судочинства України¹, за законністю рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Постановляючи свої рішення, суди дедалі частіше у своїх рішеннях враховують, чи були застосовані органами виконавчої влади принципи адміністративної процедури, закріплені Законом України «Про адміністративну процедуру»² (далі — ЗАП) — законність, офіційність, обґрунтованість і пропорційність³. Навіть у тих категоріях справ, які стосуються сфери національної безпеки і оборони і є винятком зі сфери дії ЗАП (зокрема, щодо штрафів ТЦК), суди застосовують загальні принципи належного

¹ Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 02.02.2026).

² Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> (дата звернення: 02.02.2026).

³ Два роки виконання Закону «Про адміністративну процедуру» : Звіт Міністерства юстиції України. URL: <https://par.in.ua/information/publications/486-dva-roky-vykonannia-zakonu-pro-administrativnu-protseduru-zvit-ministerstva-yustyttsii> (дата звернення: 02.02.2026).

адміністрування як критерій оцінки дій суб'єкта владних повноважень¹.

Таким чином, судовий захист у період воєнного стану виконує не лише відновлювальну, але й превентивну функцію — формує стандарти правомірної поведінки публічної адміністрації;

5) *процедурні вимоги до адміністративних актів, які закріплені ЗАП, та інститут адміністративного їх оскарження як інструмент позасудового захисту прав і свобод людини і громадянина згідно ЗАП*. Зокрема, станом на кінець 2025 року Комісії з розгляду скарг, які забезпечують більш неупереджений, оперативний та ефективний розгляд скарг фізичних і юридичних осіб у досудовому порядку, створено у 15 міністерствах та інших центральних органах виконавчої влади у 6 обласних державних адміністраціях (Волинській, Донецькій, Закарпатській, Сумській, Херсонській та Чернігівській). Дедалі більше місцевих рад також засвідчують своє прагнення впроваджувати механізм досудового оскарження адміністративних актів у щоденну діяльність. За результатами аналізу інформації, отриманої від понад 100 адміністративних органів різних рівнів, можна констатувати, що інститут досудового оскарження із використанням механізму комісій поступово набирає поширення².

Водночас цифровізація адміністративних послуг, що активно впроваджується в Україні, створює нові виклики. Розширення електронних способів подання скарг може мати дискримінаційний ефект щодо осіб, які не володіють належними цифровими навичками або не мають доступу до електронних сервісів. Тому адміністративне право повинно забезпечувати альтернативність форм звернення — як електронних, так і традиційних письмових. Захист прав у цій площині означає не лише надання інструменту оскарження, але й гарантування його реальної доступності;

¹

¹ Рішення Ленінського райсуду Миколаєва по справі №489/4119/24 від 13 червня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120041104> (дата звернення: 02.02.2026) ; Рішення Роздільнянського райсуду Одеської області по справі № 511/2216/24 від 28 червня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120055157> (дата звернення: 02.02.2026).

¹²

² Два роки виконання Закону «Про адміністративну процедуру»...

б) *адміністративна відповідальність публічних службовців*. В умовах воєнного стану значення адміністративної відповідальності посилюється з кількох причин:

– *компенсаторна функція*. Хоча адміністративне стягнення безпосередньо не відновлює право особи, воно виконує функцію державного осуду протиправної поведінки та підтверджує факт порушення. Це має значення для довіри до механізмів захисту;

– *превентивна функція* — наявність реальної загрози притягнення до відповідальності стримує посадових осіб від зловживання дискрецією, що особливо актуально в умовах розширених повноважень під час війни;

– *системна функція* — фіксація адміністративних правопорушень дозволяє виявляти типові порушення в діяльності органів виконавчої влади та коригувати адміністративну практику.

Отже, в умовах війни адміністративна правосуб'єктність громадян України зазнає не припинення, а функціональної трансформації, набуває режимно-трансформованого характеру, що виявляється у зміні обсягу і порядку реалізації їх прав та обов'язків. Її збереження як реальної правової категорії залежить від функціонування системи адміністративно-правових гарантій. Європейські стандарти захисту прав і свобод людини і громадянина виступають критеріями допустимості обмежень прав і свобод громадян України в умовах війни, які імплементуються у національну адміністративну практику, що є запорукою не лише ефективного захисту прав і свобод громадян України, а й подальшої європейської інтеграції України.

Kysil L. Administrative legal personality of citizens of Ukraine in war conditions through the prism of administrative and legal instruments for the protection of human and civil rights and freedoms

The article analyzes the administrative legal personality of citizens of Ukraine under martial law through the prism of administrative and legal instruments for the protection of human and civil rights and freedoms. It is substantiated that their administrative legal personality undergoes not termination, but functional transformation, acquires a regime-transformed character, which is manifested in a change

in the scope and procedure for the implementation of rights and obligations, which indicates the formation of a strengthened public-legal component in the structure of legal personality. The following levels of administrative and legal guarantees of the European model are analyzed — normative, procedural, institutional — and the compliance of the transformed administrative legal personality of citizens of Ukraine in war conditions with these European standards is determined. It has been proven that European standards for the protection of human and civil rights and freedoms are implemented in national administrative practice, which is a guarantee not only of the effective protection of the rights and freedoms of Ukrainian citizens, but also of Ukraine's further European integration.

Keywords: administrative legal personality, rights, freedoms and obligations of citizens of Ukraine, martial law, instruments of administrative and legal protection of human and citizen rights and freedoms.

ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ В УМОВАХ ВІЙНИ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

В умовах збройної агресії та запровадження воєнного стану питання забезпечення доступу до правосуддя набуває особливої актуальності, оскільки саме судовий захист виступає фундаментальною гарантією реалізації прав і свобод людини. Війна супроводжується системними викликами для функціонування державних інституцій, зокрема судової влади, що проявляється у пошкодженні судової інфраструктури, обмеженні безпеки учасників процесу, ускладненні комунікацій та зростанні кількості правових спорів, пов'язаних із порушенням основоположних прав.

За таких умов доступ до правосуддя перестає бути лише процедурним елементом правової системи, а трансформується у ключовий індикатор інституційної спроможності держави забезпечувати верховенство права навіть у надзвичайних обставинах. Ефективна реалізація права на справедливий суд, закріпленого у національному законодавстві та міжнародних правозахисних стандартах, стає необхідною передумовою збереження демократичних засад і довіри громадян до держави.

Правосуддю відводиться головне місце у здійсненні правоохоронної діяльності, що пов'язано з тими завданнями, які покладає на правосуддя як основну форму реалізації судової влади держава. Як зазначає М. Булкат «Реалізаторами правосуддя» є судова влада, як складова демократичної правової державної влади. Тобто зміст поняття «правосуддя» формується на основі категорій справедливості, рівності, законності¹. Так, відповідно до Великого енциклопедичного юридичного словника, правосуддя — правозастосовна діяльність суду з розгляду і вирішення у

¹ Булкат М. С. Теоретико-правові засади розвитку та функціонування судової влади : монографія. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2018. С. 152.

встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних і адміністративних справ з метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів держави¹.

З огляду на принцип верховенства права, правосуддя, навіть в умовах воєнного стану, має залишатися ключовим інструментом захисту прав і свобод людини та гарантом законності. Нормативним підтвердження цього є Основний Закон, відповідно до якого людина, її життя та здоров'я визначаються найвищою соціальною цінністю, а введення на території держави воєнного стану не призводить до обмежень у здійсненні судочинства. До того ж нормами Закону України «Про правовий режим воєнного стану» передбачено, що повноваження судів у період воєнного стану не можуть бути припинені. Разом з тим, реалізація цих положень в умовах дії надзвичайного правового режиму, об'єктивно потребує застосування принципу пропорційності, який передбачає допустимість тимчасових обмежень процесуальних гарантій лише за умови їх необхідності, обґрунтованості та мінімального втручання у сферу прав людини. Така необхідність зумовлена забезпеченням балансу між вимогами безпеки та забезпеченням доступу до правосуддя, що і визначає трансформацію його організаційних та процесуальних форм у період війни. У таких умовах правосуддя зазнає низки змін, що проявляються, зокрема у коригуванні територіальної підсудності судів, запровадженні дистанційних форм судочинства, зміні процесуальних строків, особливостях виконання судових рішень та обмеженні фізичного доступу до судових установ.

Перше, на що слід звернути увагу у зазначеному контексті, це те, що частина судів призупинила свою діяльність через окупацію чи активні бойові дії. Зокрема, це суди на території Донецької, Луганської областей. У окремих районах, що перебувають у безпосередній близькості до зон активних воєнних дій (наприклад Херсонська, Запорізька, Сумська області), правосуддя здійснюється в обмеженому режимі.

¹ Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред.акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2012. С. 721.

З метою врегулювання окресленої проблеми були внесені зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до яких може бути змінено територіальну підсудність судових справ¹. Зазначимо, що з початку повномасштабного вторгнення змінено 171 територіальну підсудність судових справ суду через неможливість здійснення правосуддя під час воєнного стану².

Другий аспект, на який слід звернути увагу — це пошкодження або знищення приміщень суду, матеріально-технічної бази, зокрема комп'ютерного обладнання, а також процесуальної документації. Такі втрати істотно ускладнюють, а в окремих випадках унеможливають, відновлення судових справ, порушують принцип процесуальної безперервності та обмежують здатність суду виконувати свої функції у повному обсязі. Це істотно впливає на доступ до правосуддя, трансформуючи його з гарантованого права на формально задекларовану, але фактично ускладнену можливість судового захисту.

Що стосується розгляду справ, то можливе його перенесення на певний термін чи здійснення розгляду справи в умовах відеоконференції. Окрім того, діють певні обмеження щодо допуску громадян до судових засідань, тобто присутність тільки учасників справи. Також суд повинен забезпечити безпеку перебування учасників судових засідань і працівників суду та усувати будь-які загрози.

Вищезазначені проблеми, з якими стикається доступ до правосуддя, не вичерпують всього кола наявних труднощів. Так, як зазначає А. Завидняк, «На відміну від різного роду епідемій чи пандемій, які є підставою для запровадження надзвичайного стану, здійснення правосуддя в умовах воєнного стану ускладнюється потенційними загрозами життю і здоров'ю суддів з боку країни-агресора та окупації території. Зокрема, таке ускладнення може бути зумовлено не лише міркуваннями втрати ефективного контролю урядом над певними територіями України, а також

¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 04.02.2026 р.).

² Правосуддя під час війни в Україні. Ключові правові висновки Верховного Суду. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_Pravocyd_war_prav_vusn.pdf (дата звернення: 30.01.2026 р.).

поступовою втратою поняття тилу, що пов'язано із інтенсифікацією застосування ракет та авіації для обстрілу території країни по всьому її периметру. За таких умов слід визначати нові форми і засоби для здійснення правосуддя, основною формою якого є поняття судового засідання та ухвалення рішення по суті»¹. Окрім того, враховуючи реалії сьогодення, доступ до правосуддя може бути обмеженим внаслідок об'єктивних факторів технічного характеру, зокрема перебоїв чи навіть відсутності електропостачання та зв'язку, внаслідок чого порушується стабільне функціонування судової системи. Інший фактор — повітряна тривога, що також ускладнює доступ до правосуддя, оскільки з міркувань безпеки судові засідання відкладаються або переносяться, що, у свою чергу, призводить до збільшення строку розгляду справи.

Відтак, відповідно до чинних нормативно-правових актів, ухвалених в умовах воєнного стану, організація діяльності кожного конкретного суду визначається індивідуально з урахуванням безпекової та інфраструктурної ситуації в регіоні його розташування. Такий диференційований підхід зумовлює відмову від уніфікованої моделі здійснення правосуддя та передбачає адаптацію форм і способів судочинства до реальних умов функціонування судової системи. У зв'язку з цим особливого значення набувають альтернативні механізми реалізації права на судовий захист, зокрема електронне судочинство та проведення судових засідань у дистанційному форматі.

Слід зазначити, що електронне судочинство та судові засідання у форматі онлайн в умовах війни є не винятком із загальних правил, а необхідною формою реалізації доступу до правосуддя, що відповідає європейським стандартам, практиці ЄСПЛ та принципу ефективності судового захисту. Вони забезпечують реальність, безперервність і доступність правосуддя в умовах, коли традиційні механізми його здійснення стають об'єктивно неможливими. Одним з ключових викликів війни під час здійснення правосуддя є втрата територіальної стабільності. Так, переміщення судів, зміна підсудності, евакуація працівників і учасників

¹ Завидняк А. В. Доступ до адміністративного правосуддя в умовах воєнного стану. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2022. С. 219.

процесу об'єктивно ускладнюють фізичний доступ до суду. У таких умовах електронне судочинство усуває просторові бар'єри, оскільки можливо забезпечити безперервність судового розгляду незалежно від місця перебування сторін, що, у свою чергу, мінімізує ризики для життя і здоров'я учасників процесу.

Таким чином, доступ до правосуддя в умовах війни виступає не лише показником функціональної спроможності судової системи, а й критерієм ефективності всієї правової системи в цілому, демонструючи здатність держави поєднувати забезпечення національної безпеки з дотриманням фундаментальних правових цінностей. В цей період доступ до правосуддя зазнає суттєвих ускладнень, зумовлених як руйнуванням судової інфраструктури, так і порушенням належного функціонування процесуальних механізмів. Попри виклики, держава вживає комплексних заходів, спрямованих на забезпечення безперервності здійснення правосуддя та збереження реального доступу до нього. Такі заходи мають компенсаторний характер, і спрямовані на забезпечення його реальної здійсненності в умовах збройного конфлікту.

Kleshchenko N. Access to Justice in War Conditions as a necessary condition for the protection of Human Rights

The study is devoted to access to justice as a necessary condition for the protection of human rights in war conditions, which is experiencing significant complications due to both the destruction of the judicial infrastructure and the disruption of its continuity due to the temporary occupation of certain territories, the forced relocation of judges and court staff. As a result, the state is taking comprehensive measures aimed at ensuring the administration of justice and the real accessibility of judicial protection of human rights by introducing and expanding electronic justice mechanisms, as well as the possibility of holding court sessions in the videoconference mode.

Keywords: justice, access to justice, martial law, rule of law, protection of human rights.

ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ В УКРАЇНІ

Екологічні права людини займають особливе місце в системі основоположних прав, оскільки вони безпосередньо пов'язані з правом на життя, здоров'я та безпеку. Одним із основоположних джерел екологічних прав в Україні є стаття 50 Конституції України, яка встановлює, що *кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди*. Це право має безумовний характер і слугує базовою правовою орієнтацією навіть в умовах воєнного стану та не втрачає своєї юридичної природи, а держава не звільняється від позитивних зобов'язань щодо його забезпечення, оскільки формулювання цього права не передбачає відступу від самого змісту. Крім того, ст. 64 Конституції України допускає обмеження прав і свобод лише у випадках, прямо передбачених законом, але не допускає їх скасування. Матеріальний зміст екологічних прав, будучи безпосередньо пов'язаним із правом на життя (ст. 27 Конституції України), входить до кола прав, які за своєю природою не можуть бути обмежені до рівня, що нівелює їхню сутність¹.

На рівні національного довкіллевого законодавства екологічні права деталізуються у законах України, зокрема у Законі «Про охорону навколишнього природного середовища», який консолидує право доступу до екологічної інформації, участі у природоохоронних процесах тощо. Воєнний стан може обумовлювати тимчасове обмеження окремих процедур реалізації екологічних прав, однак не допускає їх повного нівелювання. Такий підхід узгоджується з конституційним принципом верховенства права та міжнародними стандартами захисту прав людини, згідно з якими

1

¹ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 19.02.2026).

обмеження прав мають бути необхідними, пропорційними та законодавчо визначеними.

Збройний конфлікт створює комплексні та довготривалі загрози довкіллю, що безпосередньо впливають на реалізацію екологічних прав населення. Руйнування промислових об'єктів, забруднення земель і водних ресурсів, лісові пожежі, мінування територій формують ситуацію, за якої шкода довкіллю набуває масового характеру та виходить за межі локальних екологічних інцидентів.

У такому контексті екологічні права слід розглядати не лише як індивідуальні, але і як дифузні (які існують як самостійна категорія публічних прав) та колективні права, порушення яких зачіпає інтереси широкого кола осіб і територіальних громад. Особливості двох останніх екологічних прав відображають специфічну природу довкілєвих правовідносин, в яких об'єктом захисту виступає не лише інтерес окремої особи, а і довкілля як спільна цінність. Прикладом дифузних екологічних прав є право населення на екологічно безпечний стан атмосферного повітря, право суспільства на збереження біорізноманіття, право нинішніх та майбутніх поколінь на збережене довкілля¹. Ці права існують як самостійна категорія публічних інтересів і не зводяться до суми індивідуальних прав. Прикладами колективних прав можуть бути право територіальної громади на участь у вирішенні питань розміщення екологічно небезпечних об'єктів, право на збереження природних об'єктів місцевого значення, право корінних народів на традиційне природокористування².

Парадоксально, але саме в умовах воєнного стану матеріальний зміст екологічних прав має посилюватись, оскільки ризики для довкілля та населення зростають у рази. Як показує ситуація,

¹ Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція) (Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення: 19.02.2026).

² The human right to a clean, healthy and sustainable environment : resolution / adopted by the Human Rights Council on 8 October 2021. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3945636?v=pdf> (дата звернення: 19.02.2026).

що утворилася в Україні, саме в цей період створюється екстраординарна концентрація екологічних ризиків: руйнування промислових об'єктів, витоки небезпечних речовин, пожежі, мінування територій, деградація ґрунтів, забруднення водних ресурсів. За таких умов ризик переходить із потенційного у реальний і масовий. У доктрині прав людини це означає, що зростає позитивний обов'язок держави захищати життя і здоров'я населення, право на безпечне довкілля набуває характеру критично важливої гарантії фізичного існування людини, а також застосовується принцип пропорційності — чим вищий ризик, тим вищим має бути рівень захисних заходів.

Таким чином, парадокс полягає в тому, що війна, яка об'єктивно зменшує адміністративні можливості держави, водночас підвищує інтенсивність її позитивних зобов'язань. Чим більший екологічний ризик, тим більш жорсткими мають бути механізми його контролю. Зниження екологічних стандартів у період підвищеного ризику прямо суперечить позитивному обов'язку держави захищати життя. Тому будь-яке зниження стандартів екологічної безпеки в цей період створює множинні загрози життю, унеможливорює відновлення порушених прав у майбутньому, суперечить принципу правової держави. Отже, у воєнний період не допускається «регуляторна дерегуляція», яка знижує рівень екологічної безпеки, оскільки саме в цей час шкода довкіл्लю має найвищий потенціал впливу на життя населення. Зниження стандартів екологічної безпеки суперечить принципу сталого розвитку та створює ефект «відкладеної шкоди», який унеможливорює повноцінну реалізацію права на безпечне довкілля у майбутньому, тим самим обмежуючи права майбутніх поколінь та збільшуючи фінансовий і соціальний тягар післявоєнної відбудови.

Воєнні дії фактично унеможливають повноцінну реалізацію права на безпечне довкілля, що посилює обов'язок держави щодо мінімізації екологічних ризиків та фіксації заподіяної шкоди. Безумовно, запровадження воєнного стану допускає спрощення окремих адміністративних та дозвільних процедур у сфері природокористування, однак такі відступи не можуть суперечити базовим принципам довкілльового права. Зокрема, принципи превентивності, запобіжності та сталого розвитку мають зберігати свою

регулятивну функцію навіть у кризових умовах. Отже, в умовах воєнного стану держава повинна забезпечувати мінімальні екологічні стандарти. Більш того, в цей період підвищується значення таких функцій, як інформування населення про екологічні загрози, екологічний моніторинг та оцінка ризиків, документування фактів заподіяння шкоди довкіллю для подальшого відшкодування. Невиконання зазначених обов'язків може кваліфікуватися як порушення позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини. Екологічна шкода, завдана війною, зазвичай порушує саме дифузні екологічні права (забруднення територій, мінування, деградація екосистем), тоді як колективні права здебільшого актуалізуються при відбудові конкретних громад.

Післявоєнна відбудова виступає ключовим етапом відновлення екологічних прав, оскільки саме на цьому етапі закладаються довгострокові наслідки для довкілля та якості життя населення. Відбудова, що здійснюється без дотримання екологічних стандартів, фактично означає продовження порушення права на безпечне довкілля. У цьому аспекті право на безпечне довкілля трансформується у право на екологічно обґрунтовану реконструкцію, що включає: обов'язкове застосування процедур оцінки впливу на довкілля та стратегічної екологічної оцінки; урахування принципів сталого розвитку та екологічної безпеки; участь громадськості у плануванні відновлювальних заходів.

Загалом право на екологічно обґрунтовану реконструкцію можна визначити, як гарантоване державою суб'єктивне публічне право територіальних громад, фізичних та юридичних осіб вимагати, щоб відбудова та модернізація зруйнованої інфраструктури, територій та об'єктів здійснювалася з дотриманням екологічних стандартів, принципів сталого розвитку, запобіжності, недопущення погіршення стану довкілля та із забезпеченням процедурних екологічних прав (доступ до інформації, участь у прийнятті рішень, доступ до правосуддя). Це право має похідний характер, оскільки випливає з конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, проте конкретизує його зміст у специфічних умовах воєнного стану і післявоєнної відбудови. Воно повинно охоплювати 4 компоненти: матеріальний — відбудова без створення нових екологічних загроз;

процедурний — забезпечення доступу до інформації, участі та правосуддя; інституційний — ефективні механізми контролю, моніторингу та відповідальності; міжнародний — відповідність стандартам ЄС та міжнародним екологічним зобов'язанням.

Його зміст конкретизує позитивні обов'язки держави в умовах масштабних екологічних втрат, спричинених воєнними діями, та спрямований на відновлення екологічної безпеки як публічного блага.

Процес післявоєнної відбудови України має відбуватися в умовах євроінтеграції, що зумовлює необхідність узгодження національної політики з правом ЄС та практикою Європейського суду з прав людини. Судова практика ЄСПЛ послідовно визнає, що неналежне екологічне регулювання може становити порушення прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) (далі — ЄКПЛ). Хоча конвенція не містить автономного права на екологічно безпечне довкілля, але практично встановлює, що несприятливі екологічні фактори можуть порушувати суміжні права, гарантовані ЄКПЛ, зокрема право на життя (ст. 2), право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8)¹.

У контексті євроінтеграції важливу роль відіграють екологічні директиви ЄС, які, зокрема, встановлюють стандарти для доступу громадськості до екологічної інформації, оцінювання впливу на довкілля та інтегрованого управління природними ресурсами. До ключових директив належать: Директива 2003/4/ЄС — про доступ громадськості до екологічної інформації, що гарантує право кожній особі отримувати екологічну інформацію, що зберігається органами влади²; Директива 2011/92/EU, з огляду на поправки 2014/52/EU — про оцінку впливу на навколишнє середовище (EIA), що вимагає оцінювати потенційні екологічні ефекти

1

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами). (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 19.02.2026).

2

² Directive 2003/4/EC of the European Parliament and of the Council of 28 January 2003 on public access to environmental information and repealing Council Directive 90/313/EEC URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2003/4/oj> (дата звернення: 20.02.2026).

проектів¹; Директива 2001/42/ЕС — *про стратегічну екологічну оцінку (SEA) планів та програм, що дозволяє враховувати екологічні наслідки на ранніх стадіях планування*²; Водна рамкова директива 2000/60/ЕС — встановлює рамки управління водними ресурсами з метою їх належного екологічного стану³; інші директиви ЄС щодо якості повітря, відходів, біорізноманіття тощо. Для України такі директиви є орієнтиром у межах Угоди про асоціацію з ЄС й узгодження екологічних стандартів при відбудові після закінчення воєнних дій. Інтеграція екологічних стандартів ЄС у відбудову України має розглядатися не лише як політичне чи економічне завдання, а як інструмент посилення гарантій екологічних прав людини. Відтак право на екологічно обґрунтовану реконструкцію виступає не лише внутрішньодержавним правовим інститутом, а й елементом виконання міжнародних зобов'язань України.

Отже, право на екологічно обґрунтовану реконструкцію можна вважати: конкретизацією права на безпечне довкілля в умовах післявоєнної відбудови; формою реалізації позитивних зобов'язань держави щодо екологічної реабілітації; інструментом забезпечення принципу сталого розвитку; гарантією недопущення дерегуляції екологічних стандартів у період відбудови. У перспективі доцільним є нормативне закріплення цього права як окремого принципу державної політики відновлення, що дозволить інтегрувати екологічний компонент у всі сектори післявоєнної трансформації України.

З огляду на виклики, спричинені війною, екологічні права набувають підвищеного значення у сфері забезпечення безпеки та відновлення нормального життя населення. Під час воєнного стану держава має забезпечувати моніторинг екологічних ризиків

¹ Directive 2011/92/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment (codification) Text with EEA relevance URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2011/92/oj/eng> (дата звернення: 20.02.2026).

² Там само.

³ Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/60/oj/eng> (дата звернення: 20.02.2026).

та зберігати процедурні гарантії доступу до інформації і правосуддя, наскільки це можливо, а післявоєнна відбудова повинна базуватися не лише на економічних пріоритетах, але й на екологічних стандартах, що відповідають нормам ЄС та міжнародному праву. Це узгоджується з принципом сталого розвитку, який імплементується як на національному рівні, так і через міжнародні документи — наприклад, Орхуську конвенцію (*Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters*) як обов'язкову для України міжнародну угоду, що встановлює ключові екологічні права і механізми їх захисту.

Таким чином, екологічні права в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови набувають особливого правового значення. Воєнний стан не скасовує цих прав, а навпаки — посилює обов'язок держави щодо їх захисту. Післявоєнна відбудова без врахування належного екологічного компонента є формою триваючого порушення прав людини. У зв'язку з цим, забезпечення екологічних прав має розглядатися як один із ключових критеріїв правомірності державної політики у сфері безпеки, відновлення та сталого розвитку, оскільки в умовах воєнного стану екологічні принципи виконують стабілізуючу функцію, забезпечуючи мінімальний стандарт захисту життя і здоров'я, тоді як у післявоєнний період вони набувають трансформаційного характеру, спрямованого на інтеграцію екологічних вимог у процеси реконструкції та сталого розвитку держави.

Krasilich N. Environmental human rights in the context of martial law and post-war reconstruction in Ukraine

It is substantiated that under conditions of armed aggression there is a significant increase in environmental risks, which directly affects the implementation of the substantive content of environmental rights — namely, the right to protection from hazardous environmental impacts. It is demonstrated that even under martial law this right cannot be nullified, as it is intrinsically linked to the protection of human life and health and possesses the characteristics of inalienability. The concept of environmentally sound reconstruction is proposed as a component of the realization of environmental rights in

the post-war period. This concept предусматриває the integration of the principles of sustainable development, the precautionary principle, and the ecosystem-based approach into infrastructure recovery processes. The necessity of harmonizing national legislation with EU law is substantiated in the context of implementing the provisions of the EU–Ukraine Association Agreement and taking into account EU standards in the field of environmental impact assessment.

Keywords: environmental human rights; substantive environmental rights; right to a safe environment; martial law; armed aggression; environmental risks; environmentally sound reconstruction; post-war recovery; sustainable development; precautionary principle; ecosystem approach; harmonization of legislation; EU environmental law; environmental impact assessment (EIA).

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ПРИ ЗАПРОВАДЖЕННІ ЗАХОДІВ ЕКСТРАОРДИНАРНОГО ЗАХИСТУ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Проблематика обмеження прав і свобод людини у період воєнного стану небезпідставно вважається актуальною в контексті правової та політичної ситуації в сучасному світі, зокрема у зв'язку з різноманітними конфліктами та воєнними діями у різних країнах. Ця тема викликає дискусії та ставить важливі питання щодо балансу між захистом національної безпеки та забезпеченням прав і свобод громадян у контексті воєнного стану. Наведено низку аргументів на підтвердження доцільності вивчення цього питання, зокрема такі: обмеження прав і свобод (воєнний стан зазвичай супроводжується обмеженням різних прав і свобод громадян, таких як свобода слова, зборів, пересування тощо, які можуть бути введені з метою забезпечення національної безпеки та захисту від загрози); демократичний контроль (важливим аспектом управлінської діяльності органів державної влади є наявність демократичного контролю за обмеженням прав і свобод громадян у період воєнного стану, а це означає, що обмеження повинні бути обґрунтованими, пропорційними та необхідними у конкретних обставинах); захист прав людини (незважаючи на введення обмежень, держава мусить забезпечити захист фундаментальних прав і свобод громадян, включаючи право на життя, гідність та недоторканність особи); міжнародні зобов'язання (держави, які вводять воєнний стан, повинні дотримуватися міжнародних стандартів прав людини та міжнародного гуманітарного права); стратегічний план виходу (важливою частиною управління воєнним станом є розробка стратегічного плану виходу, що

передбачає поступове відновлення прав і свобод після завершення конфлікту); роль суду і правозахисних організацій (суди та правозахисні організації відіграють важливу роль у забезпеченні захисту прав громадян у період воєнного стану, контролюючи дотримання законності та правових гарантій)¹.

Перш за все, доречно висвітлити змістовне наповнення «обмеження прав людини» як поняття і категорії теоретико-правової науки. Так, у найбільш загальному розумінні, поняття «обмеження прав людини» означає легітимне зменшення обсягу прав і свобод особи державою у передбачених законом випадках². Упровадження заходів екстраординарного захисту національного суверенітету, територіальної цілісності, економічної стійкості може мати різні причини: стихійні лиха, пандемії, здійснення терористичних актів, збройна агресія з боку інших держав³. Як відомо, з 2014 р. триває збройна агресія РФ проти України.

Правова система останні десятиліття трималася на риториці, що міжнародне право, повага до суверенітету та прав людини — це абсолютні цінності, якими не можна нехтувати. Проте поширюється скептичне ставлення до зазначених цінностей. А. Ю. Бадида слушно зазначає, що «міжнародний правовий порядок виявився безсилим перед новими викликами і сьогодні ми є свідками формування нових тенденцій у міжнародній політиці та нових механізмів виходу з критичних станів»⁴.

¹ Чижов Д. А. Державний механізм забезпечення правового статусу особи як складової національної безпеки України (загальнотеоретична парадигма). Дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2024. С. 286–287.

² Бариська Я. О., Попович Т. П., Попович П. Ю. Обмеження прав людини: теоретико-правові аспекти. *Матеріали 79-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2025. С. 5–6.

³ Обмеження прав людини та екстраординарні юридичні режими : монографія / Я. Лазур, Т. Попович, О. Рябенко та ін.; за редакцією проф., д.ю.н., чл.-кор. НАПрНУ Ярослава Лазура, проф., д.ю.н., акад. АН ВШ Михайла Савчина та к.ю.н., доц. Терезії Попович. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 16.

⁴ Бадида А. Ю. Захист прав людини в Україні в умовах воєнного стану: як знайти баланс між публічним інтересом та індивідуальними правами. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах воєнного стану : матеріали наукового семінару (23 червня 2022 р.)* / упор. М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, Н. Я. Лепіш. Львів : ЛьвДУВС, 2022. С. 12.

Конституція України визначає як основоположні цінності права людини, суверенітет і територіальну цілісність України. У частині другій статті 3 Конституції України встановлено, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Визнання пріоритету прав людини в сучасному світі є аксіомою. До основних принципів міжнародного права належить принцип поваги прав та свобод людини.

Принцип забезпечення та захисту прав людини і громадянина розглядається, поряд із принципом верховенства права, як один із двох основоположних принципів правової держави¹. Принцип верховенства права підпорядковує державу інтересам людини, а не навпаки.

З іншого боку, не можна не враховувати інтереси захисту національної безпеки — передусім державного суверенітету та територіальної цілісності України. Як зазначається у Постанові ККС Верховного Суду від 27 жовтня 2025 року у справі № 573/838/24, «якщо існування України поставлено під загрозу, то держава повинна вжити всіх можливих заходів для самозбереження (у тому числі мобілізації військовозобов'язаних). Така легітимна мета дозволяє державі впроваджувати пропорційні обмеження...»².

У кожному випадку суди повинні оцінювати втручання держави до прав і свобод людини не тільки за алгоритмом тесту на пропорційність (належна мета, адекватний засіб, засіб, найменш інтенсивний з можливих — з урахуванням раціонального зв'язку кожного елементу зі станом нації, яка захищає своє існування), але й також через субтест пропорційності у вузькому розумінні (*sensu stricto*), коли зважуванню підлягають фундаментальні конституційні цінності, які досягаються (одна з яких — оборона держави, а значить, і захист конституційного порядку загалом),

¹ Чижов Д. А. Державний механізм... С. 286.

² Постанова ККС Верховного Суду від 27 жовтня 2025 р. у справі № 573/838/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131495382> (дата звернення: 10.03.2026).

із цінностями, які захищають індивідуальні права і свободи людини¹.

В п. 1 Стратегії національної безпеки України «Безпека людини — безпека країни» (затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020) зазначається, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека — найвища соціальна цінність в Україні. Реалізація цієї норми Конституції України — головна ціль державної політики національної безпеки». Як підкреслює Д. А. Чижов, безпека людини тепер виступає цінністю поряд із уже традиційними цінностями громадянського суспільства та правової держави, такими як рівність, справедливість, гідність, повага, гуманізм та інші².

Актуалізується проблема балансу між захистом національної безпеки (передусім захистом державного суверенітету та територіальної цілісності України) та забезпеченням прав і свобод людини в умовах воєнного стану. В умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну, коли під загрозою опинилось існування Української нації та держави, важливо забезпечити справедливий та розумний баланс між захистом національної безпеки та забезпеченням основних прав і свобод людини. Обмеження основних прав і свобод особи з міркувань забезпечення інтересів національної безпеки завжди містить в собі загрозу можливих зловживань, вжиття непропорційних охоронюваному інтересу обмежувальних заходів. Окрім того, є випадки, коли народні депутати вносять законопроекти, розробка яких пояснюється захистом національної безпеки, а по суті це становить собою посягання на сутність основоположних прав і свобод людини.

Основними об'єктами забезпечення національної безпеки держави виступають державний суверенітет та територіальна

¹ Окрема думка (збіжна) судді Конституційного Суду України Лемака В. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України (другий сенат) у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16³ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посилений соціальний захист військовослужбовців). С. 10. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2_2022_1.pdf (дата звернення: 10.03.2026).

² Чижов Д. А. Державний механізм... С. 285.

цілісність, які забезпечують належні умови для реалізації конституційних прав та свобод громадян¹. Д. А. Чижев слушно доводить, що «діяльність щодо забезпечення прав людини й національної безпеки має двосторонній характер: забезпечення прав людини забезпечує державну безпеку — забезпечення державної безпеки забезпечує права людини»². М. В. Буроменський, аналізуючи проблему балансу свободи та безпеки, зазначав, що він завжди остерігається ситуації, коли цей баланс зміщується у бік безпеки, тобто у напрямку створення «поліцейської» держави³.

Варто визнати контрпродуктивною та водночас хибною дилему «безпека або свобода». І. М. Громівчук слушно наголошує «на необхідності усунення вибору між дотриманням прав людини та безпекою у зв'язку з тим, що права людини, на нашу думку, якраз і є тією основою, на котрій базується безпека (і індивідуальна, і державна, і міжнародна)»⁴. Важливо звернути увагу на висновок судді Конституційного Суду України В. В. Лемака, в якому він підкреслює, що «під час війни неприпустимим є різке протиставлення публічного (державного) інтересу, відповідних конституційних цінностей, з одного боку, та поваги до індивідуальних прав людини, з іншого боку, як це нерідко бувало в мирні часи»⁵. Окрім того, зазначений науковець слушно звернув увагу на те, що якщо національна безпека стає загрозою для людських прав, то вихолощується сама її суть⁶.

Мета правомірного обмеження прав і свобод людини вбачається Конституційним Судом України в охороні основоположних

¹ Дахно О. Ю. Політика забезпечення територіальної цілісності України (теоретико-методологічний аналіз). Дис. ... канд. політ наук: 21.01.01. Київ, 2020. С. 39.

² Чижев Д. А. Судовий захист прав людини у сфері національної безпеки як комплексний політико-правовий інститут. *Нове українське право* : науковий журнал. 2022. № 1. С. 188. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.1.28>

³ Міжнародна кримінологія — проблемне поле міждисциплінарних досліджень. Матеріали II науково-практичного семінару. Вип. 2 / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Ф. Антипенка. Київ : Сталь, 2011. С. 30.

⁴ Громівчук І. М. Міжнародно-правовий захист прав людини в умовах боротьби з тероризмом. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2014. С. 154.

⁵ Окрема думка... С. 4.

⁶ URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1393338409095779&set=a.115924766837156> (дата звернення: 10.03.2026).

цінностей у суспільстві, до яких належать, зокрема, життя, свобода та гідність людини, здоров'я і моральність населення, національна безпека, громадський порядок¹. Аналізуючи питання заборони звуження змісту та обсягу прав людини, Конституційний Суд України нагадує загальновизнане правило, у відповідності з яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена².

Конституційний Суд України в одному з рішень підкреслив, що «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» (абзац третій підпункту 2.1 пункту 2 Рішення від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016)³.

Неправомірне обмеження прав людини в умовах воєнного стану не лише створює юридичні підстави для відповідальності держави, а й має масштабні соціально-економічні та політичні наслідки. Відповідальне застосування державою надзвичайних повноважень є визначальним чинником стабільності в умовах кризи та формування демократичної моделі розвитку в повоєнний період. Забезпечення балансу між захистом національних інтересів, інформаційною безпекою суспільства та гарантіями

¹ Рішення Першого Сенату Конституційного Суду України № 5р(І)/2019 від 12 липня 2019 року. Справа про конституційність пунктів 2, 3 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників державних та комунальних закладів культури» від 28 січня 2016 року № 955-VIII зі змінами. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5_p1_2019.pdf (дата звернення: 10.03.2026).

² Андриць М. Р. Принципи права в рішеннях Конституційного Суду України. Дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 Право. Хмельницький, 2021. С. 110.

³ Рішення від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 у справі № 1-1/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/2-rp2016.pdf> (дата звернення: 10.03.2026).

основоположних прав людини є однією з ключових умов збереження громадської довіри та міжнародного авторитету України. У цьому контексті важливо посилювати інституційні механізми контролю, забезпечити реальне право громадян на ефективний захист і оскарження дій державних органів, а також поступово адаптувати правову систему до викликів сучасних воєн і гібридних загроз¹. Обмеження прав людини є допустимими лише у випадках, коли вони необхідні, пропорційні та закріплені законом. Найчастіше потреба у запровадженні обмежень виникає у кризові періоди, під час воєн, надзвичайних ситуацій, пандемій. При цьому важливо, щоб такі обмеження не перетворювалися на механізм зловживання владою або порушення основних свобод людини, що призводить до нівелювання основних демократичних цінностей та навіть до утвердження певних форм авторитаризму².

Отже, правовий порядок у державі повинен ґрунтуватися на справедливому та розумному балансі інтересів держави та людини. При цьому варто визнати контрпродуктивною та водночас хибною дилему (підхід) «безпека або свобода». У будь-якому випадку не викликає сумніву необхідність обмеження певних прав і свобод людини в умовах протидії повномасштабній збройній агресії РФ проти України та з урахуванням зростання кількості вчинених кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, зокрема колабораційних дій, державної зради, диверсій тощо. Обмеження основних прав і свобод особи з міркувань забезпечення інтересів національної безпеки завжди містить в собі загрозу можливих зловживань, вжиття непропорційних охоронюваному інтересу обмежувальних заходів. Обмеження прав і свобод людини і громадянина під час воєнного стану має компенсуватися посиленням парламентського та судового контролю, а також контролю з боку інститутів громадянського суспільства.

¹ Курачик Т. В. Наслідки неправомірного обмеження прав людини. *Інформаційна безпека суспільства в умовах дії правового режиму воєнного стану та повоєнний період* : зб. матеріалів (Київ, 29 трав. 2025 р.). / Редкол.: О. С. Тарасенко та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2025. С. 152.

² Бариська Я. О., Попович Т. П., Попович П. Ю. Зазнач. праця. С. 8.

Kubalskiy V. Restrictions of Human Rights and Freedoms when Implementing Measures of Extraordinary Protection of State Sovereignty and Territorial Integrity in conditions of Martial Law

This paper examines the issue of restrictions on human rights and freedoms during martial law. This topic provokes debate and raises important questions about the balance between protecting national security and ensuring the rights and freedoms of citizens. The views of scholars on this issue, the decisions of the Constitutional Court of Ukraine, and the ruling of the Supreme Court are analyzed. It is proposed to recognize the «security or freedom» dilemma (approach) as counterproductive and, at the same time, erroneous. Restrictions on human and civil rights and freedoms during martial law must be compensated for by strengthening parliamentary and judicial oversight, as well as oversight by civil society institutions.

Keywords: fundamental rights and freedoms, national security, balance, restrictions on rights and freedoms, martial law.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ГАРАНТУВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА САМОЗАХИСТ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

В умовах воєнного стану держава одночасно має вжити необхідних заходів для забезпечення основоположних прав і свобод людини і громадянина та одночасно обґрунтовано обмежити низку цих прав і свобод з метою забезпечення національної безпеки та обороноздатності. Потребує додаткового висвітлення і питання реалізації деяких прав людини в сучасних умовах, коли небезпека підвищена, а можливості державних органів у сфері охорони прав і свобод людини певним чином обмежені. Тому в умовах воєнного стану та збройної агресії окупаційних військ особливої актуальності набуває розв'язання проблем забезпечення реалізації деяких прав людини в Україні, зокрема права людини на самозахист.

Воєнний стан, як одна із критичних ситуацій для будь-якої країни, вимагає негайних рішень від державних органів як стосовно законодавчих змін, так і змін практично в усіх сферах життєдіяльності людей, які проживають у цій країні. І хоча зазначається, що воєнний стан (або війна) не завжди дорівнює обмеженню прав і свобод цих людей, відступу від певних зобов'язань¹, але все ж це неминуче тягне зміни у забезпеченні прав людини² шляхом введення низки обмежень прав і свобод людини та додаткового забезпечення реалізації деяких прав.

Права та свободи людини і громадянина в умовах воєнного стану та збройного конфлікту є, як і у мирний час, ключовою

¹ Чистякова А. Права людини в умовах воєнного стану. Законодавство. Судова практика / за ред. В. С. Ковальського. Київ : Юрінком Інтер, 2024. С. 4.

² Ніколенко Л. М. Захист прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. Серія Право. Вип. 91: ч. 1. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.30>

цінністю демократичної правової держави¹. Специфіка забезпечення прав і свобод людини в умовах воєнного стану полягає у тому, що він забезпечується не лише нормами національного права (конституційного, адміністративного, кримінального), а й у поєднанні із нормами міжнародного та міжнародного гуманітарного права. Зокрема, це Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.) і Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.), Женевські конвенції 1949 р. та Додаткові протоколи 1977 р. Так само нормами національного та міжнародного законодавства регламентується і обмеження низки прав людини. Так, згідно із положеннями ст. 15 Конвенції та ст. 4 Міжнародного пакту обмеження прав та свобод людини («відступ держави від зобов'язань») дозволяється лише в умовах війни чи іншого надзвичайного стану, якщо є реальна загроза життю нації, і тільки в тій мірі, яка обумовлена гостротою становища (але в той же час критеріїв для визначення ступеню загрози та міри гостроти ситуації в них немає). Вирішення цих питань покладається на національні державні органи країн, які вводять такі обмеження, у межах, визначених законодавством.

В Україні умови правила реалізації (у тому числі й обмеження) прав і свобод людини і громадянина в умовах таких особливих правових режимів, як воєнний стан, визначаються у Конституції України, Законі України «Про правовий режим надзвичайного стану», Законі України «Про правовий режим воєнного стану» України та інших нормативно-правових актах. Зокрема, у ст. 64 Конституції зазначається, що «в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції». Тобто, навіть у надзвичайних умовах основоположні права людини залишаються такими ж недоторканими, як і в звичайних умовах.

¹ Маркович Х. М. Права і свободи людини в умовах воєнного стану: фокус пріоритетів. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2023. 4. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.13>

Згідно із ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», «воєнний стан — це особливий правовий режим, що вводить в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень»¹. Тимчасовість у даному випадку означає, що обмеження вводяться на період дії такого особливого правового режиму.

Зауважимо, що певні права людини регламентовані в Україні не повною мірою, а тому й їх реалізація також є неповною. Йдеться про право людини на самозахист, яке в умовах воєнного стану, постійної загрози з боку окупантів життю і здоров'ю людей, що проживають в Україні, набуває виключного значення. Це право є невід'ємним природним правом людини, яке закріплено у нормах національних нормативно-правових актів (ч. 2 ст. 27 та ч. 5 ст. 55 Конституції України, ст. 19 Цивільного кодексу України), у ст. 51 Статуту ООН, у Гаазькій конвенції від 18 жовтня 1907 р., Декларації про принципи міжнародного права від 24 жовтня 1970 р., у Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. та у інших нормативно-правових актах, які передбачають захист життя та здоров'я людини.

Національне кримінальне законодавство України відіграє не останню роль серед нормативних гарантій права людини на самозахист або прав, свобод чи законних інтересів інших осіб, суспільства та держави. Адже низка норм КК України певним чином

1

¹ Про правовий режим воєнного стану. Закон України. № 389-VIII від 12.05.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 10.03.2026).

забезпечує і гарантує особі таке право на рівні норм Загальної та Особливої частин закону про кримінальну відповідальність. Вважаємо слушною думку, що, з іншого боку, «права та законні інтереси кожної людини можуть розраховувати на повагу лише в тому випадку, коли сама людина має здатність їх захистити»¹.

Звернемо увагу, що самозахист визначається виключно як протистояння фізичному насильству, хоча саме по собі порушення прав, свобод та законних інтересів має набагато ширший спектр впливу, що посягає на права чи спрямований на їх обмеження, ніж заподіяння (чи загроза заподіяння) фізичної шкоди². У КК України здатність і можливість захистити свої права гарантується в першу чергу у ст. 36 КК України, в якій передбачено поняття та межі необхідної оборони, що відноситься до інституту обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння і, відповідно, є однією з форм самозахисту³. Також, як вказує О. О. Кваша, це право також реалізується і через інші обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння у разі заподіяння шкоди в умовах: затримання особи, яка вчинила злочин (ст. 38); крайньої необхідності (ст. 39); фізичного чи психічного примусу (ст. 40); відмови від виконання злочинних наказів та/або розпоряджень (ст. 41); діяння, пов'язаного з ризиком (ст. 42); виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 43¹)⁴. На наш погляд, недостатньо врегульованим залишається питання реалізації права на самозахист військовослужбовцями, оскільки КК України та інші національні нормативно-правові акти не містять відповідної спеціальної норми.

¹ Мерник А. М. Граво на самозахист: загальноправовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/4> URL: http://lsej.org.ua/10_2023/4.pdf (дата звернення: 10.03.2026).

² Параниця С. П. Самозахист як самостійне суб'єктивне право особи. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 34.

³ Гориславський К. О. Філософсько-правові витоки права на життя та його самозахист людиною. *Проблеми законодавства та правоохоронної діяльності*. 2001. № 2. С. 85.

⁴ Кваша О. О. Обставини, що виключають злочинність діяння, у контексті конституційного права людини на самозахист. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 286.

І все ж право людини на самозахист реалізоване в Україні не повною мірою як на законодавчому, так і на правозастосовному рівні. Так, наприклад, гарантоване право людини застосовувати будь-які засоби в умовах крайньої необхідності чи інших обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, обмежується правом застосовувати лише дозволені на підставі наявності відповідних юридичних документів предмети чи знаряддя. Зокрема, це стосується вогнепальної зброї, на зберігання, володіння та застосування якої у людини має бути відповідний дозвіл. І тут постає інша проблема: неврегульованість питання обігу зброї в Україні на законодавчому рівні. Україна — чи не єдина в Європі держава, яка не має спеціального закону у сфері регулювання обігу цивільної вогнепальної зброї. А в умовах воєнного стану, коли проти українського народу спрямована збройна агресія військ РФ та її незаконних збройних формувань, українці повинні мати максимально можливі права на самозахист від озброєного окупанта. І це є чи не найбільш актуальним аспектом забезпечення права людини в Україні на самозахист. В першу чергу, це стосується законодавчої регламентації обігу вогнепальної короткоствольної нарізної зброї серед цивільного населення України. І хоча у Верховній Раді України зареєстровано відповідний законопроект (законопроект «Про право на самозахист та володіння цивільною вогнепальною зброєю» № 5708 від 25 червня 2021 року, який і досі перебуває на стадії доопрацювання у відповідності до висловлених зауважень), за період воєнного стану з початку повномасштабного вторгнення військ держави-агресора в Україну, так і не було винесено на розгляд.

Отже, очевидно є потреба у підвищенні ефективності реалізації права людини на самозахист, який в умовах воєнного стану набуває виключно важливого значення: вирішення питання щодо законодавчого регулювання обігу вогнепальної зброї в Україні; удосконалення механізму реалізації права на самозахист військовослужбовців, які перебувають в умовах крайньої необхідності, виправданого ризику, фізичного чи психічного примусу та інших обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.

**Landina A. Criminal Law Guaranteeing the Exercise of the
Right to Self-Defense Under Martial Law**

The issues of criminal law support for the implementation of the human right to self-defense are considered. The need to increase the effectiveness of the implementation of the human right to self-defense, which in conditions of martial law becomes extremely important, is noted. The relevance of resolving the issue of legislative regulation of the circulation of firearms in Ukraine and improving the mechanism for implementing the right to self-defense of military personnel is noted.

Keywords: human and civil rights and freedoms, the right to self-defense, necessary defense, extreme necessity, martial law, firearms, military personnel, legal regime, restrictions on rights, state of emergency.

МОРАЛЬНІ АСПЕКТИ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

В процесі реалізації і забезпечення прав людини особливої значущості набувають моральні аспекти, зокрема, з огляду на принцип верховенства права, який передбачає не лише формальну законність, а й відповідність правових норм і практик фундаментальним цінностям справедливості, свободи та людської гідності, а також моральним засадам суспільства. Саме моральна легітимація права виступає важливим чинником формування правосвідомості, добровільного дотримання правових норм і стійкої правомірної поведінки.

В умовах війни, коли з боку російського агресора відбувається знищення української нації, ідентичності, культури, традиції, принижується честь і гідність кожного українця та основоположні права на життя і безпеку, на сім'ю та відтворення роду, в ситуації демографічної кризи держава зобов'язана вжити усіх заходів для збереження вказаних цінностей та протидії руйнації моральних та духовних засад.

Як справедливо наголошує Ю. Шемшученко, ефективність права як соціального регулятора безпосередньо залежить від рівня його ціннісного сприйняття суспільством, від стану правової культури та правосвідомості¹.

Отже, уявлення про право як справедливе і моральне сприяє його дотриманню і повазі незалежно від юридичних примусових механізмів. Як підкреслював Л. Фуллер, «система права, яка не поважає внутрішню моральність права, втрачає право на послух»².

Моральний вимір дотримання права особливо виразно простежується через категорії добросовісності, відповідальності та

2 ¹ Шемшученко Ю. С. Право як соціальний феномен. Київ : Юридична думка, 2008. С. 42–44.

² Fuller L. The Morality of Law. New Haven: Yale University Press, 1964. p. 39. Cambridge university-press. URL: <https://lnk.ua/6VCCuDZMg> (дата звернення: 20.02.2026 р.).

правової культури, які в українській доктрині також розглядаються як ключові чинники стабільності правопорядку. Зокрема, Ю. Шемшученко наголошує, що право і культура є взаємопов'язаними, взаємодіючими категоріями, оскільки право є елементом культури суспільства, його соціальною цінністю¹. Отже, культура, правова культура пов'язані із соціальним прогресом, системою соціальних цінностей, які сприймаються суб'єктом права як власні цінності, пріоритетними серед яких є права, свободи та законні інтереси людини.

Ефективність реалізації права полягає у відображенні в його змісті моральних ціннісних засад, що проявлятиметься у тому, що:

- право, що легітимоване державою, з точки зору свого найвищого призначення, повинно бути носієм природно-правових вимог щодо прав та свобод особи, відповідати основним природним потребам та інтересам людини та відображати характеристики, що ідентифікують українську націю;

- право покликане реалізувати одну з найвищих моральних цінностей — справедливість, і не лише стосовно покарання за його порушення, а й добросовісного, свідомого виконання положень права та використання наданих правом можливостей.

Права людини є цінними настільки ж, наскільки цінним може бути право взагалі, оскільки правова система, що не забезпечує прав людини, не може вважатися цінною взагалі². Закон, який належним чином відображає природні права та інтереси людини, відповідає принципу верховенства права, який втілює, окрім права, й інші соціальні регулятори, можна вважати правовим законом. Відповідно, чинними можуть бути й неправові закони.

Отже, соціальна цінність права реалізується в соціальній цінності змісту і суті юридичних законів. Закон має соціальну цінність у випадку його відповідності праву та принципам права,

¹ Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади взаємодії права і культури. *Право та культура: теорія і практика* : Міжнародна наук.-практ. конф. (м. Київ 15–16 трав. 1997 р.). Харків : МП «Леся», 1997. С. 4–8.

² Лінник Н. В. Права людини як категорія та цінність. *Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія* : матер. Міжнар. круглого столу (м. Одеса, 9 грудня 2011 р.). Одеса : Фенікс, 2012. С. 104.

зокрема, принципу верховенства права, який вміщує в собі окрім права й інші соціальні регулятори (мораль, традиції тощо).

Утім є фактори, які, на наш погляд, перешкоджають ефективній реалізації правових приписів навіть за умови досконалості їх змісту. Це, зокрема: а) суб'єктивний фактор, який залежить від рівня професіоналізму, правової культури та моральних якостей осіб, які застосовують право (зловживання, хабарництво, недбалість, політичний суб'єктивізм, правотворчі маніпуляції, відсутність професіоналізму та правової культури тощо); б) об'єктивний фактор, який полягає в політичній та економічній ситуації в країні (економічна чи політична криза, нестабільність, надзвичайний стан і т. і.)¹. Ці фактори можуть призводити до ослаблення моральних засад у процесі правореалізації у випадку їх суперечливості, наприклад, щодо таких сприйнятих суспільством соціальних регуляторів як мораль, традиції, звичаї (наприклад, галузь сімейного права, яка сформувалася на нормах суспільної моралі, порушення яких призведе до правореалізаційної кризи в українському суспільстві).

Слід наголосити, що нині питання дотримання прав людини набуває особливої морально-правової напруги з огляду також на те, що воєнний стан об'єктивно зумовлює можливість обмеження окремих прав і свобод, що прямо передбачено міжнародним та національним правом. Зокрема, ст. 4 Міжнародний пакт про громадянські і політичні права допускає відступ від окремих зобов'язань держави під час надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації. Аналогічний механізм передбачений ст. 15 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.

Водночас навіть в умовах війни існує коло прав, які не підлягають обмеженню (*non-derogable rights*): право на життя, заборона катувань, рабства, покарання без закону тощо. Ці гарантії мають імперативний характер і становлять ядро людської гідності.

У національному правопорядку України принцип непорушності гідності людини закріплено в ст. 3 Конституції України, відповідно до якої людина, її життя та гідність визнаються найвищою

¹ Львова О. Л. Право живе та діє (про ціннісні орієнтації права). *Часопис Київського університету права*. № 1. 2007. С. 12.

соціальною цінністю. Саме ця норма формує аксіологічний орієнтир для оцінки будь-яких обмежувальних заходів під час війни.

Отже, моральний вимір дотримання прав людини в умовах війни полягає в тому, що такі обмеження прав повинні бути необхідними, справедливими, пропорційними та тимчасовими. І жодні воєнні обставини не можуть виправдати посягання на честь, гідність та життя людини як базові, невідчужувані цінності.

Таким чином, навіть за умов збройного конфлікту право не втрачає свого ціннісного змісту. Навпаки, саме у воєнний період принцип справедливості, повага до гідності та збереження людського життя повинні залишатися моральним центром правового регулювання, визначаючи межі допустимого обмеження прав і свобод.

М. Козюбра в аспекті реалізації прав людини в умовах війни зазначив: «Проголошений у Преамбулі Конституції намір держави та всього Українського народу дбати про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, що відповідно до ст. 3 Конституції України є головним обов'язком держави, а також закріплене в ст. 28 Конституції право кожного на повагу до його гідності зобов'язують державу навіть в умовах війни дбати про забезпечення соціальних прав, включно з їх судовим захистом. Ба більше, саме в цих умовах послідовне виконання нею своїх конституційних зобов'язань здатне підвищити довіру громадян до держави, є важливою гарантією дієвості легітимних очікувань — одного з вагомих показників принципу юридичної визначеності як складової верховенства права»¹.

Сьогодні також особливо гостро потребують захисту і забезпечення такі природні права людини, як право на життя і мир. Влучно підкреслює Н. Оніщенко, що «право людини на мир у загальній системі її прав і свобод потрібно розглядати як основоположне комплексне право, яке, власне, слід визнати першоосновним в ієрархічній будові системи прав людини. Зрозуміло і те,

¹ Козюбра М. Соціальна держава і соціальні права як цінності конституціоналізму: основні виклики та напрями трансформації в умовах війни. *Соціальні права: виклики воєнного часу* : зб. тез доп. Шостої Міжнар. наук.-практ. конф. «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії і практики» (Київ, 6 липня 2023 р.). Харків : Право, 2023. С. 49.

що акцентоване право на життя не може бути реалізованим без забезпечення права на мир»¹.

Окрім згаданого, сучасна криза в Україні, що особливо загострилася під час війни, підняла на поверхню потребу у проголошенні і першочерговому захисті конкретних фундаментальних цінностей, без яких занепадатиме нація і держава в цілому. Через масові вбивства українців та в цілому через підвищення рівня смертності, погіршення стану здоров'я населення, низький рівень народжуваності, примусові вивезення дітей з окупованих українських територій на територію РФ, масову вимушену еміграцію населення і таке ін., гостро виявилася демографічна криза, економічна, криза сім'ї тощо. Це потребує визначення стратегічних напрямів реалізації політики держави у сфері права, адже в іншому випадку з боку суспільства втрачатиметься довіра до державних інституцій, до закону та до їх спроможності адекватно відобразити та захистити інтереси людини та її фундаментальні права.

З огляду на згадане та з урахуванням сучасних викликів, Кабінетом Міністрів України 30 вересня 2024 р. було схвалено Стратегію демографічного розвитку України на період до 2040 року². Як зазначається, ця «Стратегія спрямована на подолання ключових демографічних викликів, що загострилися через збройну агресію. Основні завдання включають підвищення рівня народжуваності, зниження передчасної смертності та забезпечення міграційного приросту. Стратегія враховує необхідність зупинення скорочення населення та створення умов для сталого довгострокового відтворення людського капіталу. Пріоритетами для забезпечення демографічного розвитку є підтримка сімей, збереження репродуктивного здоров'я, покращення умов праці та

¹ Оніщенко Н. Право людини на мир: контекст соціальних прав. *Соціальні права: виклики воєнного часу* : зб. тез доп. Шостої Міжнар. наук.-практ. конф. «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії і практики» (Київ, 6 липня 2023 р.). Харків : Право, 2023. С. 62.

² Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року : Розпорядження Кабінету міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р. *Офіційний сайт Кабінету Міністрів України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-demografichnoho-rozvytku-ukrainy-na-period-do-2040-roku-922r-300924> (дата звернення: 20.02.2026 р.).

підвищення доступності медичних і соціальних послуг... Важливою складовою є формування середовища, сприятливого для народження та виховання дітей, із забезпеченням економічної самодостатності сімей... На сьогодні ключовою передумовою для подолання негативних тенденцій є не лише посилення економічної самодостатності громадян, чітке відчуття української національної та громадянської ідентичності, але і побудова довіри між громадянами і державою, забезпечення розуміння і відчуття, що держава зробить все можливе для захисту фізичної безпеки, а також прав, свобод і гідності кожного українця...»¹.

Отже, саме такі концепти відповідають природі та суті права, суспільним очікуванням, уявленням про добро та зло, природне та неприродне, особливо в умовах війни, а також моральним засадам, на яких має будуватися правова політика держави по захисту основоположних прав і свобод людини та громадянина.

Lvova O. Moral aspects of Human Rights observance in Wartime

In wartime, the moral dimension of human rights observance is particularly evident in the categories of dignity, justice, legal culture, etc. This becomes particularly tense in light of martial law, which allows for the restriction of certain rights and freedoms. At the same time, there are a number of rights that cannot be restricted: the right to life, the prohibition of torture and slavery.

Keywords: human rights, dignity, enforcement of rights, morality, legal culture.

¹ Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року : Розпорядження Кабінету міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р. *Офіційний сайт Кабінету Міністрів України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-strategii-demografichnoho-rozvytku-ukrainy-na-period-do-2040-roku-922r-300924> (дата звернення: 20.02.2026 р.).

ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАУКОВОМУ ДОРОБКУ КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО

Питання формування теоретичних засад та реалізації захисту прав і свобод українців Галичини під час Першої світової війни було одним з основних у громадсько-політичній та науковій діяльності Костя Левицького. Кость Антонович Левицький (18.11.1859–12.11.1941) — державний і громадський діяч, правознавець, дійсний (з 1899 р.) та почесний член Наукового товариства імені Шевченка, почесний член товариства «Просвіта». Видатний політик: співзасновник і секретар «Народної Ради», член президії та президент Народного комітету Української національно-демократичної партії, депутат Палати Послів австрійського парламенту (1907–1918) та Галицького сейму (1908–1913); входив до складу та був головою «Українсько-руського соймового клубу», президент (голова) «Українського соймового клубу» в Галицькому сеймі (1913–1914), президент українського клубу в австрійському парламенті (1910–1916). Очолював боротьбу українських парламентарів за український університет і реформу виборчої ординації до Галицького сейму. На початку I світової війни очолив Головну Українську Раду, згодом Загальну Українську Раду — координаційний орган українських партій. 1914 року нагороджений командорським хрестом австрійського ордена Леопольда. 1 серпня 1914 року разом з Миколою Ганкевичем та Михайлом Павликом створив і очолив Головну українську раду.

В умовах розпаду Австро-Угорської імперії політик брав участь у формуванні Української Національної Ради та створенні незалежної української держави. 9 листопада 1918 р. УНРада під головуванням Костя Левицького схвалила опрацьовану за його

участі тимчасову Конституцію ЗУНР. Голова першого уряду — Державного секретаріату ЗУНР, міністр фінансів ЗУНР. Після відставки в липні 1919 р. переїхав до Відня, увійшов до складу уряду ЗУНР як уповноважений у справах преси та пропаганди, згодом — закордонних справ. Після самоліквідації 1923 р. уряду ЗУНР згідно з рішенням Ліги Націй про анексію Східної Галичини повернувся до Львова. Після проголошення Акта незалежності 30 червня 1941 р. став головою Ради сеньйорів, що мала бути всеукраїнським понадпартійним представницьким органом¹.

Одним з найголовніших напрямків діяльності К. Левицького, спрямованої на відтворення української суверенної держави, став захист прав і свобод українського населення на теренах Австро-Угорщини і Російської імперії. З початком Першої світової війни українці опинилися у пастці через перебування українських етнічних територій у складі двох воюючих країн — Австро-Угорщини та Російської імперії. Україна розглядалася переважно як об'єкт територіальної та геополітичної експансії у політиці двох воюючих блоків держав. Українська політична еліта Галичини у своїй боротьбі за створення української незалежної держави обрала проавстрійську орієнтацію.

За твердженням К. Левицького, політичною метою галицьких українців під час Першої світової війни було «порозуміння з обома осередніми державами (Австрією і Німеччиною), створення основи для звільнення наших українських братів і забезпечення вільного розвитку українського народу в Австрії на його національній області». Українська політична еліта Галичини виходила з тези, що створення незалежної Української держави на Наддніпрянщині відкриє шлях приєднання до неї згодом підавстрійських земель, але на даний момент українці не могли розвивати ці плани відкрито, оскільки потребували підтримки австро-німецького блоку. У межах Австрії ставилося завдання добитися політичного розмежування українців і поляків².

¹ Андрусак Т. Г. Левицький Кость Антонович [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України* : Т. 6 : Ла-Мі. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.

² Василик І. Б. Громадсько-політична діяльність Костя Левицького (остання чверть XIX ст. – 1918 р.) : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. Львів, 2007. С. 141.

Як зазначав К. Левицький, Австрія «поможе розвалити ту прокляту тюрму народів, що зветься імперією царя. Поможе нам стати панами на власній землі. Принесе нам свободу і землю! ... принесе нам свободу, бо замість російських шибениць і тюрем — дістане робочий люд і цілий народ свободу особи, майна, союзів, зборів, слова і загальне виборче право, рівне як для мужика, так і для пана. Принесе свободу віросповідання, бо кожна віра є вільною в Австрії! Нікого не силуватимуть кидати свою віру, а приставати до іншої. Принесе нам свободу, бо кождий нарід вільний в Австрії! Кожному вільно там говорити, читати і вчитися на своїй рідній мові. Ні в школі а ні в суді, ані ніде ніхто не силуватиме нас Українців говорити по німецьки або по польськи. Бо Австрія шанує права кожного з своїх народів! Бо вільним і незалежним краєм стане Україна в злуці з Австрією»¹.

Під час російської окупації Галичини К. Левицький наголошував на небезпеці російської пропаганди, спрямованої на денационалізацію, русифікацію та асиміляцію українського населення. Зокрема, зазначав він, у відозві русофільського Карпато-Русского освободительного комітета (Київ, 29 липня 1914 р.) російські пропагандисти зверталися до «многострадального Русского Народа Галицкой Землі», який начеб-то шістсот років стогнав у чужому ярмі, а воїнство православного русского царя «вступило на Галицкую землю, щоби принести ея несчастному народу волю и счастье, щоби прийняті его в просторний и достатний дом одной, неразделимой русской Родіни»².

Сучасна російська пропаганда майже дослівно через сто років повторює опубліковані у цій «Відозві» пропагандистські наративи, спрямовані на спотворення історичних фактів та подій та забезпечення інформаційно-психологічного впливу на український народ.

З самого початку війни на окупованих російськими військами українських етнічних територіях в складі Австро-Угорської імперії, наголошував К. Левицький, одразу були задіяні заборони

¹ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни. З ілюстраціями на підставі споминів і документів. Ч. 1. Львів, 1929. С. 35–36.

² Там само. С. 42–44.

друку українських газет, зокрема часопису «Діло», інших друкованих видань українською мовою. Окупаційна влада заборонила українську мову у навчальних закладах та державних інституціях, закрила українські просвітні інституції (Наукове товариство ім. Шевченка, Товариство «Просвіта» та ін.), вилучила з бібліотек українські книжки, вчиняла репресивні дії щодо греко-католиків. Зокрема, в «Протесті українського парламентарного заступництва було затавровано насильство, яке заподіяла Росія над свободою віри українського народу в Галичині, над греко-католицькою уніатською Церквою». Також брутальними і ще найбільш злочинними діями правник вважав указ губернатора Галичини гр. Бобринського, виданого у Львові 30 вересня 1914 р. й поширеного на територію Буковини, в якому під загрозою ув'язнення на три місяці або штрафу у 3.000 крб заборонялося продавати у книгарнях або видавати з бібліотек усі книжки, що видані російською чи українською мовою поза межами російської держави, які мають бути знесені у визначене місце і знищені. «Ці постанови не означають нічого іншого, наголошував К. Левицький, як лише послідовне продовження політики винищення, котру Росія від століть веде проти самого факту існування української нації»¹.

Окупація російськими військами деяких округів Східної Галичини з її столицею — Львовом і північної частини Буковини, наголошував К. Левицький, використовується Росією передусім для знищення української нації в цьому «огнищі її розвитку», руйнування підвалин цього розвитку і викорінювання українського елементу.

Одночасно К. Левицьким у статті «Новий Переяслав?» зауважував, що від часу входження Галичини до Габсбурзької монархії, правлячі кола останньої не довіряли галицьким українцям, звинувачували їх у русофільстві та «віддали над ними державне верховодство в руки поляків». Конституційна Австрія не вміла перетворити українців у своїх політичних союзників, а Росія намагалася розв'язати українське питання, створивши «адін народ». На думку К. Левицького, становище українського населення

¹ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни. З ілюстраціями на підставі споминів і документів. Ч. 1. Львів, 1929. С. 63–64.

з початком 1914 р. ще більше ускладнилось у зв'язку з тим, що Австрія після перших невдач на східному фронті почала арешти українців за звинуваченнями в русофільстві. Концентраційні табори в Талергофі, Терезієнштадті, Гмінді, Гнаві були переповнені українцями. У період з 1914–1917 рр. там загинули тисячі людей. Росія ж, зайнявши територію Східної Галичини, теж розпочала переслідування українства, звинувачуючи в австрофільстві. Так українське населення опинилося між «двох вогнів». Аналізуючи вибір союзників і австрофільську орієнтацію галицьких українців, К. Левицький пояснив, що це була їх принципова ідеологія, адже власними силами без зовнішньої підтримки українці не могли утворити державу¹.

Зокрема, у концтабір Талергоф, побудований влітку 1914 р., були інтерновані українці з Галичини і Буковини, засуджені за русофільство, а також які на розсуд австрійської влади виглядали небезпечними під час війни. Українські лідери через свою парламентську репрезентацію вживали всіх можливих заходів, щоб безпідставно не ув'язнювали українських людей в концтаборах, щоб цивільна і військова влада перевіряли правдивість доносів і підставу інтернування та невинних людей одразу звільняли, а в інших випадках надавали можливість засудженим подавати апеляційні скарги й могли виправдовуватися і оборонятися. З Талергофа завдяки старанням адвоката д-ра Івана Ганкевича було звільнено значну кількість невинно інтернованих і засуджених людей. Винуватцями інтернування та розстрілів невинних людей були урядовці цивільних адміністративних органів та військові команди в Галичині. Зокрема, відділи австрійського і угорського (мадярського) війська під час переміщення нападали на українське беззахисне й безвинне населення у заплілях і без судів вішали й розстрілювали тисячі українського населення під закидом, що вони є «Русси» або «Рутени» — зрадники держави².

Винуватцями інтернування невинних людей, наголошував К. Левицький, були цивільні австрійські урядовці місцевих адміністрацій та відділи австрійського й угорського (мадярського)

¹ Василик І. Б. Зазнач. праця. С. 142.

² Левицький К. Зазнач. праця. С. 73.

війська, які під час їхніх переходів нападали на українське невинне і беззбройне населення і без судів вішали та розстрілювали наших людей під закидом, що вони є «Русси» чи «Рутени» зрадники держави. Під час цих езекуцій було страчено тисячі невинних людей. Зокрема, до таких звірських розправ належить масове вбивство, вчинене 15 вересня 1914 р. на вулицях Перемишля та вбивство за рішенням воєнного суду о. Романа Березовського та греко-католицького пароха Льва Кобилянського¹.

За результатами протестів українських громадського-політичних діячів, й К. Левицького, зокрема, наказом архикнязя Фридриха, виданого 13 січня 1915 р., було заборонено через зловживання воєнного права вважати всіх русинів зрадниками й застосовувати до них покарання, оскільки з героїською відвагою боролися в рядах австрійської армії².

Своє бачення способів вирішення проблеми захисту прав українців К. Левицький намагався втілити в діяльності міжпартійних організацій. Ще 1 серпня 1914 р. галицькі українці утворили міжпартійну організацію під назвою Головна Українська Рада (ГУР). У її склад увійшли представники трьох галицьких партій — Української національно-демократичної партії, Української радикальної партії і Української соціал-демократичної партії. Очолив ГУР К. Левицький. ГУР поставила своєю метою формування загального напрямку української політики, зокрема стосовно захисту прав і свобод українського населення на окупованих Росією територіях, під час Першої світової війни і створити українське військове формування.

5 травня 1915 року після розширення складу ГУР, за згодою всіх українських партій, була заснована Загальна Українська Рада (ЗУР). Характер її діяльності визначався як «загальна національно-політична репрезентація українського народу». Керівником організації, яка на світовому рівні представляла не тільки Східну Галичину, а й усю Україну, став К. Левицький. Він разом із іншими членами ЗУР розробив основні завдання новоствореної інституції, яка мала контролювати всі політичні процеси. Існуючі

¹ Левицький К. Зазнач. праця. С. 74–78.

² Там само. С. 79–84.

українські організації та інституції, зберігаючи свою автономію, мали координувати діяльність відповідно до прийнятих ЗУР постанов загальноукраїнського значення¹.

Пізніше, на нараді ширшого Народного комітету УНДП у Львові за участю довірених осіб із провінції 1 лютого 1917 р. К. Левицький висловив надію на відвоювання українських земель, які знаходилися в Російській імперії, і зазначив, що австрійський уряд змінив ставлення до відокремлення Галичини на користь українців. Виступивши проти приєднання до майбутньої Польської держави українських етнічних земель, нарада ухвалила домогатися: утворення на українських етнічних землях, включаючи Холмщину, окремої адміністративної одиниці; введення української мови в діловодство і шкільництво зайнятих українських територій; задоволення релігійних і культурних потреб українського населення; негайної допомоги українському населенню, відбудови знищених господарств, повернення виселених українців та ін. Ю. Романчук і К. Левицький 15 лютого 1917 р. представили ці вимоги у Відні, однак через протидію польських політиків вони не були задоволені. 4 березня 1917 р. К. Левицький підписав «Проект реконструкції та відновлення Загальної Української Ради, складений урядом УНР». Передбачалося, що відновлена ЗУР буде: 1. захищати інтереси всього українського народу; 2. Ставити українське питання на міжнародній арені; 3. Опікуватися справами Українських Січових Стрільців за посередництвом Бойової управи; 4. Спільно з СВУ працювати над політичною, економічною та культурною відбудовою окупованих територій; 5. Дбати про культурні, економічні та політичні справи такого роду, в яких зацікавлені безпосередньо і одночасно жителі «більше, ніж одного краю з українським населенням, приміром Галичини і Буковини, або Галичини чи Буковини і окупованих країв»².

Наприкінці 1917 р. зусилля К. Левицького були зосереджені на протестах проти ймовірного приєднання Східної Галичини до Польської держави. Важливе значення також мала діяльність К. Левицького у Віденському парламенті в 1917–1918 рр. 26 черв-

¹ Левицький К. Зазнач. праця. С. 148–149.

² Василик І. Б. Зазнач. праця. С. 156.

ня 1917 р. К. Левицький виголосив у парламенті промову, в якій зазначив, що політика, яка не базується на визнанні національних прав, культурних і господарських потреб усіх народів держави, і яка репресіями погіршує ставлення населення до влади, не може проіснувати довго. Він закликав австрійський уряд однаково ставитися до всіх народів держави.

У парламентській діяльності у 1917 р. К. Левицький порушував питання захисту прав українського населення Галичини. Зокрема, як зазначає І. Б. Василик, йшлося у промовах, зверненнях, вимогах та запитах політика про стан бюджету, харчування і реквізицій військових, надання відпусток військовим на жнива, захист воєнних біженців, подолання голоду в Східній Галичині й забезпечення населення вугіллям, відновлення роботи «Народної часописі», вжиття урядом заходів щодо ігнорування місцевою владою потреб українського населення в Галичині, припинення затримання виплат евакуйованим громадянам, необхідності відбудови зруйнованих українських міст і поселень. Також пропонував надання українцям керівних посад у Галичині і створення центру для господарської відбудови Східної Галичини. Однак ці питання так і не були винесені на розгляд парламенту¹.

Боротьба К. Левицького за захист прав і свобод українського народу Галичини багато у чому сприяла реалізації права українського народу на самовизначення і створення незалежної української держави Західно-Української Народної Республіки.

Muzyka I. Protection of the rights and freedoms of Ukrainians in Galicia during the First World War in the political activities and scientific achievements of Kostya Levytsky

The author highlights the problems protection of the constitutional rights and freedoms of Ukrainians in Galicia during the First World War in the party and parliamentary activities of Kostya Levytsky.

Keywords: Kostya Levytsky, Galicia, Ukrainians in Galicia, civil rights and freedoms, First World War.

¹ Василик І. Б. Зазнач. праця. С. 158–160.

СЕКТОР БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постійна наявність зовнішньої загрози України — а російське військово-політичне керівництво прямо проголосило курс на знищення української державності — природнім шляхом має спонукати українське військово-політичне керівництво до шляху «розумної мілітаризації» на шляху державотворення.

Такий шлях «розумної мілітаризації» означає, з одного боку, визначення пріоритетним напрямком розвитку державності саме забезпечення національної оборони і безпеки, а з іншого — наявність внутрішніх обмежень, що не допускали би порушення прав та свобод людини і громадянина та зловживання державою своїм правом на примус.

В законодавстві України сектор безпеки і оборони визначено як систему органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України¹.

Варто погодитись із запропонованою В. М. Александровим концепцією структури сектору безпеки і оборони, що містить чотири складові компоненти, які розмежовуються відповідно до

¹ Про національну безпеку України. Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n3> (дата звернення: 10.03.2026).

свого функціонального призначення та юридичної природи. Зокрема, сектор безпеки й оборони України складається з: 1) сил безпеки; 2) сил оборони; 3) оборонно-промислового комплексу; 4) громадських об'єднань, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки¹.

Пунктами 13, 17, 18 ч. 1 ст. 2 Закону «Про національну безпеку України» визначено, що:

- оборонно-промисловий комплекс України — сукупність органів державного управління, підприємств, установ і організацій промисловості та науки, що розробляють, виробляють, модернізують і утилізують продукцію військового призначення, надають послуги в інтересах оборони для оснащення та матеріального забезпечення сил безпеки і сил оборони, а також здійснюють постачання товарів військового призначення та подвійного використання, надання послуг військового призначення під час виконання заходів військово-технічного співробітництва України з іншими державами;

- сили безпеки — правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, сили цивільного захисту та інші органи, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України;

- сили оборони — Збройні Сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави².

Відтак, коло «офіційних» учасників сектору безпеки і оборони є відносно визначеним. Дещо складнішою є ситуація із громадськими об'єднаннями, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки. Безумовно найбільш розповсюдженим з таких об'єднань є добровольчі формування територіальних

¹ Александров В. М. Сектор безпеки і оборони України в механізмі реалізації оборонної функції держави. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 78–82.

² Про національну безпеку України. Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n3> (дата звернення: 10.03.2026).

громад (ДФТГ). Так, пунктом 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основи національного спротиву» визначено добровольче формування територіальної громади як воєнізований підрозділ, сформований на добровільній основі з громадян України, які проживають у межах території відповідної територіальної громади, який призначений для участі у підготовці та виконанні завдань територіальної оборони¹.

Пунктом 2 Положення про добровольчі формування територіальних громад встановлено, що у межах завдань територіальної оборони, визначених Законом, добровольчі формування можуть провадити таку діяльність:

1) своєчасно реагувати та вживати необхідних заходів для оборони території та захисту населення на визначеній місцевості до моменту розгортання в межах такої території угруповання військ (сил) або угруповання об'єднаних сил, призначених для ведення воєнних (бойових) дій з відсічі збройної агресії проти України;

2) брати участь у посиленні охорони та захисті державного кордону у порядку, визначеному Законом України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону»;

3) брати участь у захисті населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, ліквідації наслідків ведення воєнних (бойових) дій;

4) брати участь у підготовці громадян України до національного спротиву;

5) брати участь у забезпеченні умов для безпечного функціонування органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування та органів військового управління;

6) брати участь в охороні та обороні важливих об'єктів і комунікацій, інших критично важливих об'єктів інфраструктури, визначених Кабінетом Міністрів України, та об'єктів підвищеної небезпеки, порушення функціонування та виведення з ладу яких становлять загрозу для життєдіяльності населення;

1

¹ Про основи національного спротиву. Закон України від 16 липня 2021 р. № 1702-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#n9> (дата звернення: 10.03.2026).

7) брати участь у забезпеченні умов для стратегічного (оперативного) розгортання військ (сил) або їх перегруповування;

8) брати участь у здійсненні заходів щодо тимчасової заборони або обмеження руху транспортних засобів і пішоходів поблизу та в межах зон/районів надзвичайних ситуацій та/або ведення воєнних (бойових) дій разом з Національною поліцією;

9) брати участь у забезпеченні заходів громадської безпеки і порядку в населених пунктах разом з Національною поліцією;

10) брати участь у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану в разі його введення на всій території України або в окремих її місцевостях;

11) брати участь у боротьбі з диверсійно-розвідувальними силами, іншими збройними формуваннями агресора (противника) та не передбаченими законами України воєнізованими або збройними формуваннями;

12) брати участь в інформаційних заходах, спрямованих на підвищення рівня обороноздатності держави та на протидію інформаційним операціям агресора (противника);

13) співпрацювати з органами місцевого самоврядування та військовими частинами Сил територіальної оборони Збройних Сил, збирати та аналізувати інформацію про загрози безпеці територіальної громади та сценарії їх стримування;

14) у співпраці з органами місцевого самоврядування обліковувати, облаштовувати та охороняти місця укриття населення;

15) здійснювати добування, збір та узагальнення інформації, яка впливає на виконання завдань територіальної оборони в межах території територіальної громади;

16) сприяти у здійсненні заходів з протидії інформаційним операціям агресора (противника) в межах території територіальної громади;

17) організовувати навчання членів добровольчих формувань з метою ефективного виконання своїх завдань¹.

Варто зауважити, що ДФТГ є не єдиними учасниками оборони та захисту державності з громадського сектору. Серйозним

¹ Про затвердження Положення про добровольчі формування територіальних громад. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1449. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1449-2021-%D0%BF#n11> (дата звернення: 10.03.2026).

гравцем на даному полі став волонтерський рух — в частині надання волонтерської допомоги Силам оборони і Силам безпеки України, біженцям з окупованих і прифронтових територій, системам соціального і медичного забезпечення тощо. Також волонтерський рух став стимулом для розвитку вітчизняного ОПК — багато сучасних рішень (FPV-дрони та важкі бомбери, системи РЕБ тощо) мають «волонтерське коріння».

Так, ч. 1 ст. 1 Закону України «Про волонтерську діяльність» встановлено, що волонтерська діяльність — добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. Волонтерська допомога — це роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами. Волонтерська діяльність є формою благодійної діяльності. Безоплатне виконання робіт або надання послуг особами, що здійснюється на основі сімейних, дружніх чи сусідських відносин, не є волонтерською діяльністю.

З аналізу ч. 3 даної ж статті визначено, що волонтерська діяльність здійснюється в тому числі і за такими напрямками як: 1) надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, дії правового режиму надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України; 2) надання волонтерської допомоги для подолання наслідків бойових дій, терористичного акту, збройного конфлікту, тимчасової окупації; 3) надання волонтерської допомоги особам/сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах через шкоду, завдану бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією, збройною агресією Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України¹.

1

¹ Про волонтерську діяльність. Закон України від 19 квітня 2011 р. № 3236-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 10.03.2026).

Варто погодитись із тим, що державі необхідно чітко визначити статус волонтерів, врегулювати їхні права та обов'язки, забезпечити їхню безпеку та соціальний захист. Також важливо більш змістовно прописати особливості оподаткування волонтерської діяльності, зокрема види товарів та послуг, що не підлягають оподаткуванню; всіляко сприяти підвищенню свідомості громадськості у справі підтримки волонтерського руху; взяти курс на розвиток державно-приватних механізмів підтримки волонтерських ініціатив. Для ефективного функціонування волонтерського руху в умовах воєнного стану необхідно забезпечити прозорість, контроль та координацію дій усіх сторін — волонтерів, держави та громадськості¹.

Таким чином, в умовах воєнного стану України сектор безпеки і оборони є чи не найбільш важливою сферою кримінально-правової охорони. Відтак, кримінальні правопорушення в даній сфері сприймаються суспільством як найбільш резонансні і найбільш загрозливі в воєнних умовах. Справді, саме в даній сфері будь-які негативні наслідки однозначно позначаються не на долі конкретної фізичної чи юридичної особи, а мають більш загальний характер — загибель військовослужбовців та цивільних, втрата територій, руйнування інфраструктури тощо. Відтак, для забезпечення ефективної протидії злочинності у сфері сектору безпеки та оборони державі слід розробити заходи на законодавчому та правозастосовному рівні, що включатимуть в себе як посилення відповідальності, зокрема, за корупційні кримінальні правопорушення в секторі безпеки та оборони, так — і це головне — забезпечення невідворотності такої відповідальності.

Nersesian A. The Security and Defense Sector as an Object of Criminal Legal Protection Under Martial Law

The publication examines the peculiarity of the security and defense sector of Ukraine. The author determines that this sphere consists of 1) security forces; 2) defense forces; 3) defense-industrial

¹ Прогалини правового регулювання волонтерської діяльності в Україні в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. 303–307.

complex; 4) public associations that voluntarily participate in ensuring national security (voluntary formations of territorial communities and volunteer structures). Conclusions are drawn on improving the counteraction to crimes in the security and defense sector.

Keywords: national defense, security forces, defense forces, defense-industrial complex, criminal-legal protection.

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ: ЕТАПИ, ПРОБЛЕМИ, ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ

Сучасна вітчизняна система правового забезпечення захисту екологічних прав людини формувалася поетапно, виходячи з суспільних потреб та відповідних процесів, наукових напрацювань, а також особливих подій, що мали місце, з урахуванням, звісно, досвіду інших держав, права Європейського Союзу, міжнародного права, рекомендацій урядових та неурядових міжнародних організацій.

Не заглиблюючись цього разу у давнішу історію, перший етап в рамках даного дослідження визначається з 70-х років минулого ХХ століття і характеризується переважно як період активного формування державної системи відповідного законодавства, інституційного, інформаційного та іншого забезпечення управлінської діяльності у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, збереження довкілля. При цьому підвищення ефективності такої діяльності в умовах віднесення цих завдань в цілому до сфери конституційних повноважень союзної республіки і при цьому, за суттєвої розпорошеності повноважень між численними союзними та республіканськими органами управління, розглядалося не лише як засіб реалізації державних, суспільних інтересів в республіці, а і як засіб забезпечення належного стану довкілля в інтересах безпосередньо людини, його здоров'я, створення кращих умов життєдіяльності.

Саме з цією метою вдосконалювалося правове регулювання у інформаційній сфері, зокрема щодо системи ведення державних кадастрів природних ресурсів, іншого обліку природних ресурсів, статистики, звітності з використання природних ресурсів,

утворення та поводження з відходами, обліку негативного впливу на стан довкілля, включаючи викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, скиди забруднених стоків у водні об'єкти, щодо виконання різноманітних запланованих заходів.

Значний обсяг інформації здобувався у процесі гідрометеорологічних спостережень, які поступово доповнювалися показниками забруднення довкілля, новими складовими спостереження і врешті вже наприкінці 70-х років у наукових публікаціях уся ця діяльність все настійливіше визначалася як моніторинг навколишнього середовища. При цьому як безпосередньо при здійсненні моніторингу, так і у правовому регулюванні в цілому мало місце розмежування між сферами охорони навколишнього природного середовища та санітарного, епідемічного благополуччя.

Вагомим інформаційним блоком на той час стали численні, досить масштабні періодичні обстеження стану земель, вод, лісів, надр, зокрема в рамках державної геологічної зйомки, виконання відповідних наукових та інших програм, робіт із земле- та лісовпорядкування тощо.

Безпосередньо для потреб управлінської діяльності, з огляду на поточні пріоритети, характер наявної на той час інформації, її обсяг, враховуючи відповідні нормативи, вимоги стандартів та інші фактори, визначалися найбільш інтегруючі та інформативні показники, що покладалися в основу оцінок ефективності заходів, роботи владних органів та суб'єктів господарювання у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, збереження довкілля, забезпечення належних умов життя людини. Особливе значення в регулюванні відносин, при вирішенні відповідних питань надавалося проведенню екологічної експертизи проєктів, здійсненню державного контролю, розвитку мережі заповідних та інших територій, об'єктів, що особливо охороняються, залученню громадськості до вирішення відповідних питань, поступовому розширенню спектру засобів забезпечення доступу управлінців, вчених, громадськості до інформації з цих питань.

Новий етап формування системи правового забезпечення захисту екологічних прав людини, і не лише в Україні, розпочався у зв'язку з катастрофою дійсно планетарного масштабу на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 року, а також з подіями, що

динамічно розвивалися в подальшому. У правовій, і не лише, площині гостро постали питання забезпечення доступу до інформації про стан довкілля, розширення участі громадськості у прийнятті рішень, реалізація яких може негативно вплинути на стан довкілля. Йшлося про закриття численних діючих підприємств, які суттєво негативно впливали на довкілля, про посилення юридичної відповідальності за вчинення екологічних правопорушень, про удосконалення системи державного управління, контролю у довкілєвій сфері.

17 січня 1990 року питання «Про екологічну обстановку в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню» було розглянуто Верховною Радою УРСР. Постанова, ухвалена за результатами обговорення цього питання, передбачала, зокрема, необхідність посилення юридичної відповідальності за порушення вимог у сфері збереження довкілля. Уряду було доручено забезпечити повне й об'єктивне, на підставі даних моніторингу, інформування населення про радіаційну обстановку та стан здоров'я людей, налагодження серійного випуску індивідуальних радіометричних і дозиметричних пристроїв для задоволення потреб населення, розроблення важливих законопроектів, створення при Держкомприроді відповідного науково-дослідного та інформаційного центру, вирішення низки інших завдань.

Невдовзі, 19 січня 1990 року Президія Верховної Ради УРСР видала Указ № 8711-XI, яким було встановлено, що відомості про екологічну, в тому числі радіаційну, обстановку, яка пов'язана з забрудненням землі, водних ресурсів, атмосферного повітря, продуктів харчування і негативно впливає на здоров'я людей, рослинний і тваринний світ, а також про стан захворюваності населення в районах з підвищеною екологічною небезпекою підлягають обов'язковому обнародуванню. При цьому було встановлено кримінальну відповідальність за утаювання або навмисне перекручення службовою особою відомостей про стан екологічної, в тому числі радіаційної, обстановки, який зв'язаний із забрудненням землі, водних ресурсів, атмосферного повітря, продуктів харчування і негативно впливає на здоров'я людей, рослинний і тваринний світ, а також про стан захворюваності населення в районах з підвищеною екологічною небезпекою. Санкція — аж до

позбавлення волі до трьох років, якщо відповідне діяння вчинене повторно або є таким, що завдало значної шкоди здоров'ю людей чи спричинило інші тяжкі наслідки.

За цих обставин склалася ситуація, за якої підстави для притягнення особи до кримінальної відповідальності створено, однак зміст, обсяг, джерела інформації, про яку йдеться, механізм засвідчення чи підтвердження її достовірності однозначно не визначено. Указом було передбачено, що порядок і періодичність обнародування відповідних відомостей визначаються Урядом.

За результатами проведення відповідного системного дослідження проблему було вирішено шляхом підготовки Держкомприродою із залученням більш як 20, тобто майже усіх, центральних органів виконавчої влади та затвердження постановою Уряду від 28 квітня 1990 року № 100 порядку і періодичності обнародування відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну, обстановку та стан захворюваності населення. При цьому однозначно й вичерпно визначено було перелік наявних на той час в державі офіційних джерел інформації щодо стану довкілля, врегульовано питання щодо обсягу, періодичності, строків передачі такої інформації до уповноважених центральних органів виконавчої влади з охорони довкілля та з охорони здоров'я. Йшлося про порядок оприлюднення інформації не лише щодо стану довкілля, а й стосовно захворюваності населення, визначено суб'єктів, яких уповноважено подавати та оприлюднювати відповідні відомості у загальнодержавних та місцевих медіа.

Таким чином, окрім вирішення вищезазначених завдань було також створено можливість для вивчення, оцінки в реальному часі стану довкілля, його впливу на стан здоров'я, захворюваності населення, сформовано умови для створення та належного, стабільного інформаційного наповнення та ефективного функціонування української екологічної інформаційної системи, єдиної системи моніторингу навколишнього середовища. Розроблення відповідної наукової концепції вирішення цих завдань доручалося Академії наук разом з іншими науковими установами, усіма заінтересованими державними органами. Такий документ — «СЕМ-Україна» було розроблено під керівництвом

віце-президента Академії, академіка В. П. Кухаря та узгоджено із заінтересованими державними органами.

На виконання зазначеної Постанови Верховної Ради від 17 січня 1990 року, з урахуванням світового досвіду, рекомендацій міжнародних організацій, ухвал міжнародних форумів, зобов'язань нашої держави як сторони відповідних міжнародних договорів, серед яких на той час було вже 18 договорів з довкіллевих питань, за участі провідних експертів з США та інших держав, Європейських Комісій у парламентському комітеті у питаннях екології та раціонального природокористування під керівництвом М. І. Залудяка, було розроблено та 25 червня 1991 року прийнято Закон «Про охорону навколишнього природного середовища». Й дотепер це все ще єдиний в Україні Закон, щодо проекту якого за рішенням Президії Парламенту було проведено всенародне обговорення.

Прийняття цього Закону ознаменувало новий етап розвитку правового забезпечення захисту екологічних прав людини в Україні. Законом не лише встановлено, що екологічні права людини захищаються, а й визначено зміст цих прав, гарантії забезпечення, порядок захисту. Показовим є й те, що розділ «Екологічні права та обов'язки громадян» у Законі є другим після першого розділу «Загальні положення», що засвідчує яке особливе місце цих питань в системі регулювання суспільних відносин, серед пріоритетів держави було визначено законодавцем.

Серед екологічних прав громадян було визначено, зокрема, право на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище, на участь в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій з цих питань, на участь в розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів, на здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів, на об'єднання в громадські природоохоронні формування, на одержання в установленому порядку повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та про його вплив на

здоров'я населення. За громадянами було закріплено також право на участь у проведенні громадської екологічної експертизи, одержання екологічної освіти, подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище (стаття 9). Україна стала однією з перших держав у світі, у яких законом у такому обсязі було визначено екологічні права людини, механізми забезпечення їх реалізації (статті 10, 11) у тісному поєднанні з обов'язками громадян у цій сфері (стаття 12).

Суттєво на подальший розвиток розуміння сутнісних питань та перспектив удосконалення правового регулювання у цій сфері вплинули положення Керівних принципів участі громадськості у процесі прийняття рішень у довкіллевій сфері, які було розроблено відповідною міжнародною Цільовою групою ЄЕК ООН і схвалено Третьою Конференцією Міністрів Довкілля в рамках процесу «Довкілля для Європи» (м. Софія, Болгарія, жовтень 1995 року).

З прийняттям 28 червня 1996 року Конституції України найбільш значущі, передбачені Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», на інші наявні на той час додаткові напрацювання було закріплено на конституційному рівні. Зокрема, встановлено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу — усіх громадян України. Встановлено також, що кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону (стаття 13). Серед конституційних прав визначено право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (стаття 50). Було також встановлено, що використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (частина сьома статті 41), що кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (стаття 66).

Було визначено, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи — катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави (стаття 16).

Для забезпечення реалізації цього та інших конституційних обов'язків держави, а також екологічних прав кожного необхідні для цього повноваження Основним Законом України було покладено на Верховну Раду України (пункти 5, 6, 31 статті 85, пункт 5 частини першої статті 92, частина перша статті 94), Президента України (частини друга та третя статті 94, частина друга статті 102, пункти 1, 2, 3, 15, 16, 18, 21, 29 частини першої 106, частина друга статті 137, стаття 139), Кабінет Міністрів України (пункт 3 статті 116), місцеві органи виконавчої влади (пункт 3 статті 119), відповідні органи Автономної Республіки Крим (стаття 134, 135, частина п'ята статті 136, частина перша статті 137, пункт 5 частини першої статті 138), органи місцевого самоврядування (статті 140, 142–144).

За цих обставин слід дійти висновку, що прийняття у 1996 році Конституції України ознаменувало початок нового етапу у розвитку в Україні системи правового забезпечення екологічних прав і вже не лише громадян України, а кожного в нашій державі.

Нові чинники подальшого розвитку системи правового регулювання у сфері забезпечення екологічних прав кожного не лише в Україні, а й у світі, початку нового етапу цього процесу сформувалися у зв'язку з ініціативою ЄЕК ООН щодо подальшого практичної імплементації положень зазначених Керівних принципів, схвалених Конференцією Міністрів довілля у 1995 році. Утворена при цьому міжнародна група експертів, у складі якої авторів випала честь попрацювати в якості представника України, протягом досить короткого періоду з кінця 1997 року та перших місяців 1998 року підготувала відповідні рекомендації з ширшого кола питань, зокрема щодо доступу до інформації, участі громадськості в процесі прийняття рішень та доступу до правосуддя з питань, що стосуються довілля, які було викладено як проєкт міжнародної конвенції, що була підписана під час проведення чергової Четвертої Конференції

Міністрів Довкілля в рамках процесу «Довкілля для Європи» (м. Орхус, Данія, червень 1998 року) і тому визначається як Орхуська конвенція.

У перший день її підписання 26 червня 1998 року, як представник України, її підписав заступник Міністра охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки Я. І. Мовчан, який також брав активну участь і у підготовці проекту Конвенції. Конвенцію ратифіковано Верховною Радою України 7 липня 1999 року, набрала чинності для України 30 жовтня 2001 року.

З метою забезпечення виконання взятих міжнародних зобов'язань Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 28 листопада 2002 року № 254-IV було внесено низку змін до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», а також до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та Кодексу України про адміністративні правопорушення. Таким чином було розпочато новий етап у забезпеченні захисту екологічних прав кожного в Україні.

Проведений додатковий аналіз чинного вітчизняного законодавства у цій сфері, насамперед з огляду на актуальні проблеми, що виникають у процесі правозастосування і ускладнилися за принципово нових обставин, спричинених російською збройною агресією проти України, введенням на усій території держави воєнного стану, виходячи також із завдань щодо адаптації вітчизняного законодавства до вимог європейського права згідно з Угодою про асоціацію «Україна-ЕС», цифровізації багатьох управлінських та інших процесів, впровадження нових технологій та технічних засобів, засвідчив нові задачі та можливості для подальшого удосконалення, підвищення ефективності вітчизняного законодавства для кращого задоволення відповідних конституційних прав кожного, забезпечення при цьому уникнення порушень суспільних інтересів, проблем з виконанням міжнародних зобов'язань держави.

Слід визнати, що для цього важливо насамперед невідкладно відновити серед міністерств у складі уряду самостійний центральний орган виконавчої влади у сфері довкілля, як владний суб'єкт, який предметно, не між іншим, має займатися відповідними

вкрай важливими питаннями. Довкіллева проблематика дотична практично до усіх сфер суспільного буття, однак у такому органі не можуть поєднуватися в принципі неспівставні, конкуруючі повноваження, породжуючи непоборний конфлікт інтересів. Хоча у багатьох державах має місце подібна практика, однак Україна, на території якої відбулася Чорнобильська трагедія з її катастрофічними екологічними, соціальними, економічними та іншими наслідками планетарного характеру, які відчутні дотепер, не може дозволити собі неналежне ставлення до довкіллевих проблем.

З огляду ще й на нинішню війну, вкрай актуальними не лише нині, а й на відділену перспективу є й питання збереження та ефективного використання природних ресурсів. Від належного вирішення цих та численних інших пов'язаних з цим питань, значною мірою залежать можливості нашої держави у сфері забезпечення національної безпеки, суверенітету, реалізації конституційних прав кожного, гарантування соціальної єдності та стабільності, стійкості України у глобальному геополітичному просторі. Аналіз практики свідчить і про необхідність внесення змін до вищезазначеної постанови Уряду від 28 квітня 1990 року № 100 з метою актуалізації офіційного переліку джерел екологічної інформації, порядку її опрацювання та офіційного оприлюднення. Це вкрай важливо з огляду на те, що державою може гарантуватися доступ лише щодо наявної інформації.

Не менш актуальним є й удосконалення системи моніторингу довкілля в цілому, яка у багатьох відношеннях є основним джерелом відомостей щодо ситуації як за звичайних обставин, так і в умовах катастрофічних явищ, дає можливість відслідковувати довгострокові тенденції. Ця задача має вирішуватися шляхом удосконалення наявної системи моніторингу довкілля, насамперед шляхом впровадження сучасних дистанційних, інформаційних технологій, що є неодмінною умовою забезпечення продовження довгострокових рядів спостережень, без чого об'єктивна оцінка глобальних змін, оперативне реагування на поточні проблеми є неможливими. Необхідно розширити мережу базових станцій моніторингу довкілля, використовуючи для цього не лише біосферні, а й інші великі за площею природні заповідники,

національні природні парки, врешті слід сформувати загальнодержавну довкіллеву інформаційну систему як для потреб загальнодержавного, регіонального управління, управління на рівні територіальних громад, так і для забезпечення належного виконання міжнародних зобов'язань, доступу кожного до надійних та достатньо повних джерел екологічної інформації. Саме це очікують від України відповідні міжнародні організації, міжнародні інформаційні системи, наші громадяни.

Слід сподіватися, що реалізація Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля» від 20 березня 2023 року № 2973-IX сприятиме належному досягненню зазначених та інших цілей.

Серед законодавчо визначених екологічних прав кожного війна особливо загострила проблеми відшкодування завданої екологічної шкоди. Ця задача може бути вирішена шляхом перегляду запроваджених останнім часом спеціальних порядків оцінки шкоди та відшкодування завданих збитків, адже визначені з використанням цих порядків показники, як свідчать додаткові експертні оцінки, є суттєво заниженими, що не лише порушує відповідні конституційні права кожного в Україні, гарантії їх реалізації, а й сприяє утвердженню спрощених, мінімізованих уявлень про хід та наслідки цієї війни на міжнародному рівні.

Слід також переглянути безпідставно абсолютизоване у суспільному сприйнятті, у практиці правозастосування, розуміння сутності права вільного доступу кожного до екологічної інформації, порядку його реалізації. Частиною першою статті 50 Конституції України визначено, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Очевидно, що при цьому і право вільного доступу кожного до інформації про стан довкілля, як і про якість харчових продуктів і предметів побуту, має гарантуватися державою в межах, необхідних саме для засвідчення безпечності довкілля. При цьому, виходячи з інтересів суспільства в цілому, насамперед, платників податків, слід враховувати, що створення інформаційних ресурсів, обробка, зберігання, поширення інформації, надання інформації за запитами передбачає

витрати публічних коштів та інших ресурсів. Задоволення цікавості, тих чи інших приватних, включаючи підприємницьких чи політичних інтересів окремих осіб, не може здійснюватися всупереч суспільним інтересам та ще й за рахунок публічних коштів, які мають витрачатися виключно в суспільних, а не приватних інтересах. Приватні інтереси мають задовольнятися за додаткові приватні кошти. І в екологічній сфері ці інтереси мають чітко розмежовуватися.

Слід забезпечити також врахування того, що вільне поширення екологічної інформації може зашкодити екологічним інтересам, зокрема якщо йдеться про місця оселищ рідкісних видів. Варто також визнати, що додаткового опрацювання та належного врегулювання в Україні потребують і питання забезпечення реалізації положень частини четвертої статті 4 зазначеної Орхуської конвенції, якою визначено обставини, за яких у запиті, про надання екологічної інформації може бути обґрунтовано відмовлено.

Oleshchenko V. Formation of the Legal Support System for the Protection of Environmental Human Rights in Ukraine: Stages, Problems, Trends and Prospects for Improvement

The stages of formation and development of legal support for the protection of environmental human rights in Ukraine are analyzed, the main factors and signs of their formation, little-known facts and circumstances, the most relevant and significant problems are highlighted, possible ways for the solving them are presented, taking into account the goals and interests of national security, the needs to ensure social unity and stability in Ukraine, and its establishment as a democratic legal state in the modern world.

Keywords: Environmental Legislation, Environmental Human Rights, Environmental Information, Aarhus Convention, Martial Law.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТУ УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є одним із фундаментальних принципів функціонування демократичної, правової та соціальної держави, що визначає зміст і спрямованість діяльності органів публічної влади у сфері їх реалізації та захисту. В умовах дії правового режиму воєнного стану, запровадженого в Україні у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації, проблематика, пов'язана з ефективним захистом прав і свобод людини набуває особливої актуальності та постає одним із головних викликів сучасного державотворення. Адже, серед іншого, передбачені конституційні обмеження прав і свобод людини, які мають виключний і тимчасовий характер та можуть застосовуватися лише за умови відповідності критеріям необхідності, пропорційності та правової визначеності. Такі обмеження допускаються в обсязі, який об'єктивно зумовлений потребами забезпечення національної безпеки, громадського порядку та захисту суспільних інтересів. Конституція України встановлює чіткі межі допустимого обмеження прав і свобод, визначаючи перелік прав, які не можуть бути обмежені, серед іншого й під час воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Основного Закону). За таких обставин діяльність органів публічної влади має здійснюватися з дотриманням конституційного балансу між правами людини та публічними інтересами, який визначає межі допустимого втручання держави у сферу індивідуальної свободи.

У цьому контексті особливого значення набувають інституційні гарантії додержання прав і свобод людини, серед яких ключову роль відіграє інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі — Уповноважений). Так, відповідно до ст. 101 Конституції України парламентський контроль за додержанням

конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; п. 3 ст. 55 встановлено, що кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини¹. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23.12.1997 № 776/97-ВР² визначає мету парламентського контролю, яка полягає у захисті прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; забезпечення додержання та поваги до прав і свобод людини і громадянина суб'єктами публічного та приватного права; запобігання порушенням прав і свобод людини та сприянні їх поновленню; сприяння приведенню національного законодавства у галузі прав людини у відповідність з Конституцією України та міжнародними стандартами; розвитку міжнародного співробітництва; запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод, а також сприянні правовій інформованості населення та захисті конфіденційної інформації про особу.

Інституційно-правовий статус Уповноваженого характеризується його організаційною відокремленістю, функціональною автономією та відсутністю належності до жодної з гілок державної влади (законодавчої, виконавчої, судової), політичних партій або інших публічних інституцій. Попри те, що призначення на посаду та звільнення здійснюється Верховною Радою України, чинне національне законодавство встановлює імператив на втручання у здійснення ним своїх повноважень з боку органів публічної влади, їх посадових і службових осіб, а також інших суб'єктів публічного і приватного права. Зазначене забезпечує спроможність Уповноваженого здійснювати об'єктивне, неупереджене та ефективне реагування на факти порушення прав і свобод людини, а також ухвалювати рішення, вільні від політичного впливу,

1

¹ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 24.03.2026).

2

² Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 24.03.2026).

що є необхідною умовою належного функціонування механізму їх захисту. В цьому контексті йдеться не лише про формальне закріплення автономії, а й про реальні механізми її забезпечення, серед них варто виділити: належне фінансування, організаційну самостійність та захист від політичного впливу. Адже, незалежність є важливим принципом, вихідною засадою, на якій ґрунтується організація і діяльність цієї інституції.

Функціональний аспект діяльності Уповноваженого є ключовим для розуміння практичної реалізації його повноважень та визначення його ефективності. Аналіз функцій дає змогу з достатньо високим ступенем точності визначити характер його діяльності, здійснити комплексний аналіз рівня та особливостей, серед іншого, реалізації правозахисної функції, оцінити обґрунтованість вибору пріоритетів на відповідних етапах розвитку, визначити рівень організованості правозахисної системи й ефективність правоохоронної діяльності, а також виявити спільні та відмінні тенденції розвитку омбудсманівських та інших правозахисних інституцій¹. До основних функцій Уповноваженого доцільно віднести такі, як: контрольно-наглядову, правотворчу, правозахисну, міжнародного співробітництва, превентивну, аналітичну, інформаційно-виховну тощо.

Діяльність Уповноваженого доцільно розглядати як один із системоутворювальних елементів механізму підтримання конституційного балансу та ефективності парламентського контролю у сфері додержання конституційних прав і свобод людини, спрямованого на їх реалізацію та захист у межах юрисдикції України відповідно до принципу верховенства права. При цьому важливим орієнтиром є Стратегія діяльності Уповноваженого з прав людини до 2027 року², яка визначає завдання парламентського контролю у відповідь на сучасні виклики, зокрема ті, що

¹ Батанов О. В., Голяк Л. В. Служби захисту прав людини у сфері місцевого самоврядування (інститут муніципального омбудсмана): досвід компаративного аналізу : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 261.

² Про затвердження Стратегії діяльності Уповноваженого Верховної Ради з прав людини на період до 2027 року : наказ Уповноваженого Верховної Ради з прав людини від 1 вересня 2023 р. № 97.5/23. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS38725> (дата звернення: 24.03.2026).

пов'язані із наслідками збройної агресії. Так, в цьому документі наголошується, що «вітчизняна система парламентського контролю покликана надати дієві відповіді на нові виклики, пов'язані із наслідками збройної агресії проти України. Це, в свою чергу, вимагає збереження та посилення інституційної стійкості та спроможності, а також перегляд і розширення його мандатів». Реалізація зазначених пріоритетів покликана забезпечити здатність ефективно здійснювати превентивну, моніторингову та консультативну функції, зокрема у сфері захисту прав дітей, військово-службовців, внутрішньо переміщених осіб, осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії, а також осіб, що перебувають у місцях позбавлення волі.

У Дорожній карті з питань верховенства права¹, що є стратегічним документом, виконання якого слугує передумовою відкриття переговорів у першому Кластері «Основи процесу вступу до ЄС» та свідчить про готовність нашої країни відповідати європейським стандартам, зміцнить довіру та підвищить статус України як надійного партнера, передбачено окремий розділ, присвячений підвищенню інституційної спроможності Уповноваженого, забезпечення ним принципу верховенства права, захисту прав людини та приведенню національного законодавства у відповідність праву ЄС. Також акцентується на необхідності ухвалення нового законодавчого акту про діяльність Уповноваженого, який би в повній мірі відповідав Паризьким та Венеційським принципам.

Трансформацію діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини доцільно визначати як процес системних змін в інституційній, функціональній та правовій складових, а також у формах і методах реалізації його повноважень, зумовлений насамперед євроінтеграційними процесами та впливом інших внутрішніх і зовнішніх чинників. Вона постає як багатовимірна структурно-функціональна перебудова діяльності

¹ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р. «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 “Основи процесу вступу до ЄС”». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80#Text> (дата звернення: 24.03.2026).

Уповноваженого, спрямована на удосконалення механізму парламентського контролю за додержанням прав і свобод людини.

Такий підхід, серед іншого, відображено у проекті Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» (реєстр. № 13181 від 17.04.2025)¹. Метою цього законопроекту є удосконалення правових засад діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та підвищення його інституційної спроможності у відповідності до міжнародних стандартів захисту прав людини задля підвищення рівня додержання прав і свобод людини в Україні. У пояснювальній записці до законопроекту наголошується, що Підкомітет з питань акредитації (SCA) звернув увагу на необхідності для національних інституцій з прав людини, акредитованих зі статусом «А», впроваджувати належні заходи для підвищення своєї ефективності та незалежності відповідно до Паризьких принципів і наданих рекомендацій².

Трансформація інституту Уповноваженого крізь призму цього законопроекту дозволяє виокремити ключові тенденції його розвитку. Запропонована модель правового регулювання передбачає розширення контрольних повноважень Уповноваженого, зокрема право ініціювати перевірки за власною ініціативою у випадках масових або системних порушень прав і свобод людини, а також ініціювати притягнення осіб до дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності у разі невиконання законних вимог Уповноваженого, що підсилює його роль як національного превентивного механізму захисту прав людини. Одночасно законодавець прагне інституціоналізувати спеціалізовані напрями діяльності шляхом запровадження окремих уповноважених або координаторів з питань захисту прав окремих категорій осіб, а також посилити підзвітність і прозорість діяльності Уповноваженого через удосконалення механізмів парламентського контролю, забезпечуючи тим самим інституційну незалежність

1

¹ Проект Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» (реєстр. № 13181 від 17.04.2025). URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/d0904c06-71a5-4cbd-9ce8-688cd0c5e7b8> (дата звернення: 24.03.2026).

2

² Пояснювальна записка до законопроекту «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» (реєстр. № 13181 від 17.04.2025). URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/1534dab0-d911-4b06-ac15-f3cc22d6adf1> (дата звернення: 24.03.2026).

та відповідність міжнародним стандартам та Паризьким принципам. Важливою новелою законопроекту є закріплення права Уповноваженого разом з Міністерством закордонних справ України подавати пропозиції щодо укладання міжнародних договорів у сфері прав людини, що підкреслює прагнення законодавця інтегрувати діяльність інституції в європейський та міжнародний простір захисту прав людини та ін.

Запропоновані законодавчі зміни відображають еволюційний процес трансформації інституту, спрямованої на зміцненні його ролі у системі захисту прав і свобод людини та імплементацію європейських стандартів, що водночас супроводжується низкою взаємопов'язаних викликів, зокрема ризик надмірної формалізації повноважень, недостатня визначеність механізмів реалізації рекомендацій Уповноваженого, а також потенційними загрозами інституційної незалежності, зумовленими обмеженою участю інститутів громадянського суспільства у процедурі відбору кандидата на відповідну посаду. Водночас відповідна інституційна модель дедалі більше орієнтується на здійснення ініціативних перевірок без обов'язкового звернення фізичних та юридичних осіб, проведення системного моніторингу дотримання прав і свобод людини у відповідних сферах, включаючи сферу забезпечення прав дитини, а також підготовку аналітичних доповідей та рекомендацій, спрямованих на усунення причин, а не лише наслідків порушень.

З огляду на викладене, обґрунтовується необхідність трансформації інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від моделі індивідуального захисника до інституційного гаранта прав і свобод людини, що зумовлюється умовами правового режиму воєнного стану та євроінтеграційного розвитку. Така трансформація постає як складова інституційної модернізації національного механізму у сфері додержання та захисту прав людини, спрямованого на формування ефективної, незалежної та функціонально спроможної правозахисної інституції, адаптованої до сучасних викликів і загроз. За цих умов відповідні перетворення слід розглядати як необхідну передумову підвищення ефективності парламентського контролю та забезпечення належного рівня гарантування прав і свобод людини.

Omelchenko N. Transformation of the institute of the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for human rights in the conditions of martial state

The article examines the current problems of the transformation of the institution of the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine in the context of modern challenges caused by the legal regime of martial law and the European integration process. In the context of restrictions on rights and freedoms, the activities of the Commissioner acquire special significance, since he acts as a guarantor of ensuring and protecting the rights and freedoms of citizens and represents their interests in interaction with state authorities. The article focuses on the need to further strengthen the institution, improve the mechanisms of its functioning and increase the legal awareness of citizens.

Keywords: Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine, human rights, institutional transformation, institutional guarantees, legal regime of martial law, European integration, parliamentary oversight, protection of children's rights.

ПРАВО ЛЮДИНИ НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ: РЕАЛІЗАЦІЯ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля є одним із основних прав людини, порушення якого негативно впливає на якість її життя та здоров'я. Його забезпечення має ключове значення для сталого розвитку суспільства та збереження природних екосистем. Як зазначають Т. Блашук та І. Дробуш, реалізація цього права значно ускладняється в умовах воєнного стану, введеного в Україні з 24 лютого 2022 року, з одного боку, у зв'язку із масштабними руйнуваннями промислових об'єктів, викидами небезпечних речовин, забрудненням водних ресурсів і ґрунтів, а, з іншого, — із послабленням контролю за станом довкілля через зосередженість державних ресурсів на воєнних потребах¹.

На думку О. Альонкіна, забезпечення права на безпечне для життя та здоров'я довкілля слід розглядати як достатньо складний і багатогранний процес, кінцевий результат якого залежить від багатьох факторів, серед яких окремо виділяється саме жакхливий вплив на природне середовище наслідків ведення бойових дій².

Нагадаємо, що право на безпечне для життя і здоров'я довкілля знайшло своє юридичне закріплення в ст. 50 Конституції України 1996 р. Згідно з нею кожний має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, а також право вільного доступу до інформації про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту

¹ Блашук Т. В., Дробуш І. В. Право на безпечне довкілля: судова практика та особливості реалізації в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 4. С. 73.

² Альонкін. О. Забезпечення права на безпечне довкілля в умовах воєнного стану. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 3. С. 15.

та право на її поширення¹. Зокрема, ст. 64 Конституції України 1996 р. встановлює ті права і свободи людини та громадянина, які не можуть бути обмежені навіть під час воєнного або надзвичайного стану. До них належать права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Основного Закону держави². Як ми бачимо, ст. 50 у переліку немає. Разом з тим, відповідно до п. 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. право на безпечне для життя і здоров'я довкілля не підлягає обмеженню. На підставі вищевказаного документа у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України 1996 р³. У цьому випадку спостерігаємо суперечність між нормами національного законодавства нашої держави. Доцільно зазначити, що підзаконні нормативно-правові акти не можуть не відповідати повною мірою положенням Конституції України 1996 р., яка має найвищу юридичну силу в країні.

Також право кожного громадянина України на безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище, як одне із екологічних прав людини, закріплено в ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 р.⁴ Крім того, Цивільний кодекс України 2003 р. містить ст. 293, яка передбачає право фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на достовірну інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її збирання та поширення⁵.

1

3

4

5

¹ Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 11.02.2026).

² Там само.

³ Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 25.02.2026).

⁴ Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 25.02.2026).

⁵ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 25.02.2026).

Попри наявність вищевказаного права у національному законодавстві України, В. Полубатко констатує неналежний нормативно-правовий рівень його забезпечення, який полягає в прогалинах та суперечностях, властивих нормативно-правовим актам. Підтвердженням цього є відсутність формально визначеного переліку правових можливостей громадян, які розкривають та формують зміст цього права та неузгодженість положень у національному законодавстві¹.

Зокрема, К. Денисенко виокремлює такі ознаки права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, як: 1) належність до комплексу екологічних прав; 2) закріплення в Конституції та законах України; 3) реалізація людиною з метою задоволення своїх життєвих та фізіологічних потреб; 4) невідчужуваність; 5) відсутність потреби активних дій з боку громадян для його реалізації; 6) здійснення охорони та захисту у встановленому законом порядку².

На думку В. Корольової, зміст права на безпечне для життя і здоров'я довкілля складається з конкретних юридичних можливостей, які надаються та гарантуються суб'єкту, а саме: 1) можливість проживати у навколишньому середовищі, яке відповідає вимогам екологічної безпеки; 2) можливість звернутися про сприяння в реалізації права на безпечне довкілля до органів державної влади і місцевого самоврядування, до установ, організацій незалежно від форм власності, до компетенції яких належить вирішення порушених у зверненнях питань; 3) можливість вимагати від інших осіб дотримання правил забезпечення безпечного довкілля; 4) можливість у будь-який час звернутися до суду або захистити своє право на безпечне довкілля в інший спосіб, не забороненими законом засобами³. При його тлумаченні доцільно брати до уваги відповідні критерії безпечного стану довкілля, до яких відносяться система екологічних,

¹ Полубатко В. В. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля: нормативно-правові засади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 35. Том 1. С. 93.

² Денисенко К. В. Проблеми реалізації права на безпечне життя і здоров'я довкілля в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 1. С. 324–325. URL: <https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299964/292407> (дата звернення: 27.02.2026).

³ Корольова В. В. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля в системі особистих немайнових прав фізичної особи. *Legal Bulletin*. 2022. №3. С. 40–41.

санітарно-протиепідемічних та інших норм, нормативів, вимог, правил, заборон тощо¹.

Варто підкреслити, що навіть в умовах воєнного стану держава повинна гарантувати кожному громадянину право жити в середовищі, яке сприяє його фізичному і психологічному благополуччю та вживати заходів для захисту від забруднення довкілля й інших загроз, які можуть негативно впливати на здоров'я та життєдіяльність людини. Безпечне для життя і здоров'я довкілля є важливою умовою для повноцінного існування людини. Так, не випадково в ст. 16 Конституції України 1996 р. йдеться про обов'язок держави, який полягає у забезпеченні екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи — катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу². Доречно підкреслити, що згідно із Законом України «Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року» 2019 р. метою державної екологічної політики є досягнення доброго стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку України з метою забезпечення конституційного права кожного громадянина України на чисте та безпечне довкілля, впровадження збалансованого природокористування і збереження та відновлення природних екосистем³.

Збройна агресія РФ проти України призвела до масштабних негативних наслідків для навколишнього середовища: забруднення атмосферного повітря та водних ресурсів; втрата третини лісового фонду; знищення природних ландшафтів та ін. Усе це, безперечно, вплинуло на реалізацію права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

З часу повномасштабного вторгнення держави-агресора було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких

2

¹ Корольова В. В. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля в системі особистих немайнових прав фізичної особи. *Legal Bulletin*. 2022. №3. С. 40–41.

² Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 11.02.2026).

3

³ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T192697?an=1> (дата звернення: 27.02.2026).

законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану і у відбудовний період» від 15.03.2022 р., який вніс зміни до ст. 3 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» 2017 р. Згідно з ними не підлягає оцінці впливу на довкілля планована діяльність, спрямована виключно на забезпечення оборони держави, ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій, наслідків антитерористичної операції на території проведення антитерористичної операції на період її проведення, відповідно до критеріїв, затверджених Кабінетом Міністрів України, відновлювальні роботи з ліквідації наслідків збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану та у відбудовний період після закінчення воєнних дій¹. Це свідчить про першочергове значення безпекових питань у нашої державі.

Нагадаємо, що 8 січня 2025 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів». Він, зокрема, відновив обов'язкову звітність операторів установок щодо викидів парникових газів в Україні, яка була добровільною у зв'язку із веденням воєнного стану². Цей нормативно-правовий акт сприятиме отриманню об'єктивних даних про викиди, викликані бойовими діями, які негативно впливають на здоров'я людей та якість їх життя.

До речі, у 2023 році було представлено законопроект «Про забезпечення конституційних прав громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля», який, на жаль, так і не був прийнятий.

За останніми даними, загальна сума екологічних збитків, завданих нашої державі внаслідок російсько-української війни, становить понад 7 трильйонів гривень³. На сьогодні головним завданням укра-

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану і у відбудовний період : Закон України від 15.03.2022 р. № 2132-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2132-20#Text> (дата звернення: 26.02.2026).

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів : Закон України від 08.01.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4187-20#Text> (дата звернення: 27.02.2026).

³ Екологічні збитки від війни перевищили 7 трильйонів гривень. 23.06.2026. URL: <https://slavinfor.dn.ua/novosti/ukrnews/ekolohichni-zbytky-vid-viiny-perevyshchyly-7-trylioniv-hryven/> (дата звернення: 09.07.2026).

їнської влади є притягнення РФ до відповідальності за екологічні злочини та відшкодування шкоди, заподіяної довкіллю.

Державна екологічна інспекція України залишається єдиним органом центральної влади, який фіксує та розраховує збитки, завдані довкіллю збройною агресією РФ. Крім того, під час російсько-української війни було запроваджено сервіс встановлення фактів заподіяння шкоди навколишньому середовищу внаслідок надзвичайних ситуацій, подій, збройної агресії РФ, який отримав назву «ЕкоЗагроза»¹.

У нашій державі успішно функціонує Спеціалізована екологічна прокуратура в якості самостійного структурного підрозділу Офісу Генерального прокурора України. Вона займається організацією і процесуальним керівництвом досудового розслідування, вирішенням відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження та підтримання публічного обвинувачення у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення у сфері охорони навколишнього природного середовища². Насамперед, це стосується вчинення такого злочину під час російсько-української війни як екоцид, передбаченого ст. 441 Кримінального кодексу України 2001 р.

У 2023 році було створено Реєстр збитків, завданих агресією РФ проти України, як перший елемент міжнародного компенсаційного механізму, до якого можуть бути внесені заяви від фізичних осіб (група А), держави Україна (група В) та юридичних осіб (група С). Для держави передбачена категорія заяв ВЗ (Шкода навколишньому середовищу та природним ресурсам), що включає заяви стосовно екологічної шкоди (ВЗ.1) та виснаження або шкоди природним ресурсам (ВЗ.2)³. Заяви до Реєстру

¹ Деякі питання функціонування сервісу фіксації фактів заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу внаслідок надзвичайних ситуацій, подій, збройної агресії Російської Федерації «ЕкоЗагроза»: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2023 р. № 783. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.02.2026).

² Про затвердження Положення про Спеціалізовану екологічну прокуратуру (на правах Департаменту) Офісу Генерального прокурора : Наказ Офісу Генерального прокурора України від 03.11.2025 р. № 348. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MN030849> (дата звернення: 27.02.2026).

³ Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. URL: <https://mvs.gov.ua/korisni-posilannya/rejestr-zbitkiv-zavdanix-agresijeiu-rosiiskoyi-federaciyi-proti-ukrayini> (дата звернення: 09.07.2026).

подаються виключно через веб-портал «Дія». Необхідно зазначити, що в 2024 році почав працювати київський Офіс Реєстру збитків, завданих агресією РФ проти України, а також було започатковано створення Координаційної платформи для співпраці з громадянським суспільством у межах Реєстру. Особливим здобутком нашої держави на шляху вироблення міжнародно-правового механізму відшкодування збитків є підписання у грудні 2025 року Україною Конвенції про створення Міжнародної компенсаційної комісії, до якої тоді приєдналися 35 держав та ЄС¹.

Таким чином, в умовах збройної агресії РФ, попри пріоритетне значення оборонних і безпекових питань, українська влада повинна сприяти реалізації та захисту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Враховуючи ті виклики, з якими зіткнулася наша держава під час війни з РФ, її національне законодавство потребує комплексного оновлення з метою належного забезпечення цього права, особливо під час введення воєнного стану.

Pavko Y. The Right to an Environment Safe for Life and Health: Implementation During Martial Law in Ukraine

This scientific study is devoted to examining the essence and peculiarities of exercising the right to an environment safe for life and health during martial law in Ukraine. The legal basis for ensuring this right in the context of the Russian-Ukrainian war is defined. It emphasizes that, despite all the challenges, the state must guarantee every citizen the right to live in an environment that promotes their physical and psychological well-being and take measures to protect against environmental pollution and other threats that may adversely affect human health and life.

Keywords: responsibility for environmental crimes; compensation for environmental damages; martial law in Ukraine; ensuring the right to an environment safe for life and health; ecocide; national legislation.

¹ Конвенція про створення Міжнародної компенсаційної комісії для України від 16.12.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_003-25#Text (дата звернення: 09.07.2026).

ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (кінець XIX — початок XX ст.)

У другій половині XIX — на початку XX ст. у правовій системі Російської імперії не існувало категорії «права людини» у сучасному розумінні. Законодавство оперувало поняттями «права підданих», станові привілеї та окремі громадянські свободи, які не мали універсального характеру й залежали від соціального статусу та політичної благонадійності особи. Навіть після проголошення громадянських свобод у 1905 р. вони розглядалися як даровані монархом і могли бути обмежені в адміністративному порядку. Права особи розглядалися не як природні й гарантовані, а як такі, що допускають широкі винятки в інтересах державної безпеки. Проблематика прав людини в умовах надзвичайних правових режимів посідає особливе місце в історії держави і права, оскільки саме в кризові періоди найвиразніше проявляється співвідношення між принципом законності та принципом доцільності. Саме в цей час в Російській імперії склалася модель управління, у межах якої надзвичайні повноваження поступово перетворилися з виняткового засобу реагування на кризу на стійкий елемент адміністративної практики. Спробуємо з'ясувати характер уявлень про права особи в імперській правовій системі та проаналізувати конкретні обмеження прав людини в умовах трьох основних надзвичайних режимів — посиленої та надзвичайної охорони (1881 р.), воєнного стану (1892 р.) і військової цензури (1914 р.).

Наприкінці XIX — на початку XX століття Російська імперія зіткнулася з низкою внутрішніх і зовнішніх викликів, що зумовили запровадження режимів надзвичайного та воєнного стану. Ключову роль у цьому відігравали нормативно-правові акти, зокрема *«Положення про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою»* 1881 року, яке запроваджувало

режими посиленої та надзвичайної охорони, положення про воєнний стан, а також тимчасові правила про пресу, зібрання та спілки початку XX століття. Зазначені акти істотно обмежували права і свободи громадян, надаючи органам влади широкі повноваження щодо адміністративного нагляду, обмеження свободи слова та пересування; недоторканність особи — адміністративні арешти без судового рішення; право на судовий захист — передача справ до військових судів, розгляд при зачинених дверях; свобода пересування — заборона проживання в певних місцевостях, адміністративна висилка; свобода зібрань — повна заборона громадських і приватних зборів; свобода друку — закриття видань адміністративним порядком; майнові права — арешт і секвестр майна. Спробуємо дослідити та проаналізувати ці нормативно-правові акти та з'ясувати їхні наслідки для захисту прав людини в умовах надзвичайного і воєнного часу.

У серпні 1881 р. прийнято *«Положення про заходи до збереження державної безпеки і громадського спокою»*. Як зазначає О. Н. Ярмиш у праці *«Наглядати безперервно: Адміністративно-поліцейський апарат царизму та органи політичного розшуку в Україні в кін. XIX — поч. XX ст.»* (1992), відбулися значні реформи, зокрема при Міністерстві внутрішніх справ створена Особлива нарада, що складалася з товариша міністра внутрішніх справ і чотирьох чиновників та була наділена правом виносити вирoki у справах про політичні злочини. Вся повнота влади на місцях передавалася генерал-губернаторам, які набули право закривати торгово-промислові підприємства, забороняти збори, застосовувати адміністративні заходи покарання до будь-якого громадянина, підозрюваного в революційній діяльності. Значно зросли права поліції, жандармерії та адміністрації щодо втручання в життя громадян та обмеження їх прав, що посилювало контроль держави над суспільством.

У 1889 році введено *«Положення про земських дільничних начальників»*. Мировий суд в селі був скасований. Земські начальники зосередили у своїх руках адміністративну та судову владу. У повній залежності від них виявилися сільські та волосні сходи. Земські начальники могли заарештувати сільського старосту, волосного старшину, оштрафувати всіх учасників сходження,

скасувати будь-якої їх вирок. Загальне керівництво земськими начальниками в повіті здійснювали ватажки дворянства. Було прийнято низку законів, які ускладнювали вихід окремих селян з общини і земельні переділи. У такій обстановці селянинові важко було вирватися із зростаючої бідності. У селі нарастив соціальний вибух.

Істотні зміни відбулися в системі судочинства. У судочинстві обмежили компетенцію суду присяжних, посилили залежність суду від адміністрації та фактично — ліквідували гласність і відкритість суду. Мирові суди збереглися тільки в трьох великих містах — Москві, Петербурзі та Одесі. В інших регіонах вони були замінені земськими дільничними начальниками, посади яких надавалися виключно дворянам з високим майновим цензом. Земські начальники отримали право всі спірні питання вирішувати одноосібно. У містах міністр юстиції став призначати міських суддів.

Роль касаційної інстанції виконували губернські присутності, що склалися з чиновників. Суди отримали право розглядати справи при зачинених дверях, що різко скоротило гласність і в цивільному судочинстві. З відання суду присяжних були вилучені справи про «опір владі». Зросла роль військових судів і спеціальних судів для розгляду справ про антидержавну діяльність. Судові функції були надані репресивним органам (поліція, жандармерія та ін.). Так, особлива нарада при міністрові внутрішніх справ отримала право на заслання будь-якої особи без суду та слідства на 5 років у віддалені регіони імперії.

Посилився адміністративний контроль за вищими навчальними закладами. У листопаді 1882 р. Міністерство народної освіти видало циркуляр, який посилював дисциплінарну відповідальність за порушення державної ідеології у навчально-виховному процесі. Замість університетського статуту 1863 р. впроваджено новий 1884 р., який ліквідував університетську автономію та посилював поліцейний контроль як за викладачами, так і за студентами. Були ліквідовані університетські суди, заборонені студентські організації, введено призначення ректорів і професорів урядом. На всі посади в університетах відтепер не обирали, а призначали. Причому головним критерієм були не наукові

заслуги, а політична благонадійність. Майже в два рази збільшилася плата за навчання, обмежилися пільги за призовом в армію для осіб, які мають вищу освіту, подовжився мінімальний термін військової служби.

У 1882 році введені *«Тимчасові правила про друк»*, що підписали каральну цензуру. Адміністрація дістала право закривати будь-які газети і журнали, позбавляти видавців і редакторів права на продовження професійної діяльності. Редакції зобов'язувалися розкривати псевдоніми своїх авторів на вимогу влади. Натомість надавалися державні субсидії реакційній пресі.

Посилення поліцейського режиму не усунуло соціальних суперечностей, а лише відклало їх вибух. У наступні десятиліття саме жорсткість політичного режиму сприяла радикалізації опозиційних рухів, що врешті призвело до революційних подій 1905–1907 та 1917 років.

Реакцією на політичну нестабільність та революційний рух у Російській імперії, надаючи уряду інструменти для боротьби з опозицією та збереження стабільності були *«Виключні положення»* 1881 та 1892 років. Це група нормативно-правових актів, що надавали урядовим структурам Російської імперії надзвичайні повноваження для придушення будь-яких внутрішніх чи зовнішніх загроз існуванню імперії. Положення від 14 серпня 1881 року, зокрема, включало *«Положення про заходи охорони державного порядку та громадського спокою»*. Цей документ передбачав введення надзвичайних заходів лише на 3 роки — «до запровадження повного спокою і викорінення крамоли». Однак ці заходи щоразу продовжували в тій чи іншій формі та вони діяли аж до 1917 року.

Згідно з *«Положенням...»* на певній території або в окремій місцевості міг оголошуватися винятковий стан, тобто стан посиленої чи надзвичайної охорони. Режим посиленої охорони вводився міністром внутрішніх справ, за розпорядженням генерал-губернатора в межах підвідомчої йому території. Стан надзвичайної охорони оголошувався Радою міністрів (від 1906 р.), який затверджувався імператором. Генерал-губернатори (де їх не було — губернатори та градоначальники) отримували право видання обов'язкових постанов з питань «запобігання порушенням

громадського порядку і державної безпеки». За порушення цих постанов винних могли карати арештом до 3 місяців або штрафом до 500 рублів¹.

Окрім того, генерал-губернаторові належало право «забороняти окремим особам перебування у місцевостях, оголошених у стані посиленої охорони»². Тобто, його повноваження так званого заповіжного характеру полягали у призупиненні гарантій індивідуальної свободи. Генерал-губернатор міг забороняти також «усілякі народні, громадські, навіть приватні збори», закривати заклади торгівлі і промислові підприємства, а також висилати «підозрілих» і «шкідливих» осіб за межі губернії або градоначальства.

Начальники місцевої поліції та жандармерії, як зазначає О. Н. Ярмиш, отримали право затримувати на строк до 2 тижнів усіх осіб, які здавалися їм підозрілими в скоєнні державних злочинів або причетності до них, а також у належності до «проти-законних товариств». Від них залежало і видання розпоряджень щодо проведення (без санкції прокурора) обшуків у будь-яких приміщеннях і накладання арешту на будь-яке майно.

Запровадження режиму посиленої та надзвичайної охорони, як вказував В. М. Гессен в книзі «Виключне положення» (1908), надавало генерал-губернаторам ще цілу низку додаткових повноважень. Вони могли, зокрема, створювати «особливі військово-поліцейські команди», усувати від посад чиновників усіх відомств, у тому числі судового, та осіб, що були обрані до станових, міських та земських установ, призупиняти вихід періодичних, видань, закривати (на строк до 1 місяця) навчальні заклади тощо. А також накладати секвестр на нерухоме та арешт — на рухоме майно і прибутки з нього. З уведенням стану надзвичайної охорони генерал-губернатор мав право за порушення виданих ним постанов в адміністративному порядку ув'язнювати винних у тюрму чи фортецю на 3 місяці або арештовувати на той самий строк, накладати штраф до 3 тис. руб.

¹ Ярмиш О. Н. Положення про заходи з охорони державного порядку й громадського спокою Російської імперії. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. Т. 4: Н – П. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. С. 643–644.

² Гончаренко В. Д. Виключні положення 1881, 1892 рр. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. Т. 1 : А – Г. Київ : «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998. С. 384–385.

За «Положенням...» 1881 генерал-губернатор наділявся досить широкими повноваженнями у судовій сфері. Так, при введенні стану посиленої охорони він мав право передавати судам окремі справи «про злочини, загальними кримінальними законами передбачені, коли він визнає це необхідним для захисту громадського порядку і спокою, для суду за законами воєнного часу»; міг вимагати розгляду всіх справ за зачиненими дверима, затверджувати вирoki. Із введенням стану надзвичайної охорони генерал-губернатор мав право вилучати із загальної підсудності «справи про певного роду злочини та вчинки» і передавати їх до військових судів. У цьому разі йшлося уже не про окремі справи, а про цілі їх категорії.

У Російській імперії під час так званого внутрішнього розбрату діяло «Положення про місцевості, в яких оголошується воєнний стан» 1892 року. Істотна різниця між воєнним станом і станом надзвичайної охорони полягала в тому, що в першому випадку це була військова диктатура, а в другому — диктатура цивільна. Із запровадженням у місцевостях воєнного стану там припинялася дія «Положення...» 1881 року і повноваження щодо охорони громадського спокою та державного порядку переходили від міністра внутрішніх справ до головнокомандувача і командувачів армій. Щодо повноважень адміністративної влади за умов воєнного стану, то вони мало відрізнялися від повноважень у разі стану надзвичайної охорони. Існував також стан облоги, який вводився під час війни у фортецях у зв'язку з облогою їх ворогом. Відбувалось обмеження наступних прав: право на справедливий суд — розгляд справ військовими судами; свобода пересування — комендантські правила; свобода слова і друку — попередній контроль; свобода зібрань та об'єднань — заборона; недоторканність житла — обшуки без загальних процесуальних гарантій. Воєнний стан означав фактичне призупинення дії загального цивільного законодавства та підпорядкування населення військовій владі.

3 (15) травня 1882 р. опубліковані «Тимчасові правила» — які мали дискримінаційні виключення. Це була низка антиєврейських розпоряджень уряду для посилення антиєврейських

обмежень в Російській імперії, зокрема на території України¹. Вони обмежували права євреїв у житловій, підприємницькій та освітній сферах, також суперечили принципу рівності підданих перед законом і засвідчували можливість вибіркового звуження прав за етнічною ознакою.

З початком Першої світової війни було затверджене «Тимчасове положення про військову цензуру» 1914 року, згідно з яким було встановлено суворий контроль над інформацією для запобігання поширенню відомостей, що шкодять обороні. Цензура охоплювала пресу, пошту, телеграф і публічні виступи, забороняючи розголошення військових таємниць. Вона була жорсткою та систематичною, спрямованою на приховування реального стану справ на фронті та в тилу, фактично припинивши вільне поширення інформації. В українських губерніях цензура активно використовувалася для боротьби з українським національним рухом, забороняючи українську пресу та видання². Було порушено наступні права: свобода слова та вираження поглядів — попередня цензура публікацій; право на інформацію — заборона поширення відомостей про військові втрати та соціальні проблеми; таємниця листування — контроль поштових і телеграфних повідомлень; свобода творчості та наукової діяльності — цензурування лекцій, вистав, видань. Цензурні обмеження мали не лише військовий, а й політичний характер, оскільки використовувалися для стримування опозиційних і національних рухів.

Згідно з «Тимчасовим положенням...», військові цензурні комітети створювалися при штабах армій і губернських адміністраціях. До їх складу входили представники військового командування, поліції та цивільної влади.

Особливо жорсткі обмеження стосувалися повідомлень про військові втрати, економічні труднощі та соціальні протести. Влада прагнула створити образ стабільності, навіть попри реальні проблеми на фронті та в тилу. Вилучення газетних номерів,

¹ Беренштейн О. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. (За матеріалами Правобережної України). Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1995. С. 31–32.

² Кирієнко О. Діяльність органів військової цензури 1914–1917 рр.: історико-правові аспекти. *Український історичний збірник*. Вип. 12. 2009. С. 160–166.

закриття друкарень і заборона окремих видань стали звичайною практикою. Важливою рисою було те, що такі рішення часто приймалися адміністративним шляхом без судового розгляду, що підірвало принципи законності та правової визначеності.

З точки зору прав людини, військова цензура означала обмеження свободи слова, свободи вираження поглядів і права на доступ до інформації. Хоча влада виправдовувала такі заходи необхідністю захисту держави, їх масштаб і тривалість виходили за межі тимчасових обмежень. Фактично цензура стала інструментом політичного контролю, який використовувався для придушення опозиційних настроїв і критики уряду.

Положення про військову цензуру 1914 року тісно пов'язувалося з іншими надзвичайними правовими режимами — воєнним станом, станом облоги та режимом посиленої охорони. У сукупності ці заходи створювали систему, в якій адміністративна влада отримувала значні повноваження щодо обмеження прав громадян. Генерал-губернатори та військові командири могли забороняти зібрання, закривати навчальні заклади та обмежувати пересування населення, що доповнювало інформаційний контроль.

У довгостроковій перспективі така політика мала суперечливі наслідки. З одного боку, вона дозволяла уряду підтримувати видимість стабільності в умовах війни. З іншого — посилення цензури сприяло зростанню недовіри до офіційних джерел інформації та радикалізації політичних рухів. Обмеження свободи слова стимулювало поширення нелегальної преси та підпільних політичних організацій.

Положення про військову цензуру стало кульмінацією процесу централізації влади та згортання громадянських свобод, який розпочався ще після контрреформ Олександра III. Воєнний час лише прискорив ці тенденції, легітимізувавши широке застосування надзвичайних заходів. Цензура перетворилася на невід'ємну складову державного управління, яка впливала на всі сфери суспільного життя.

Таким чином, наприкінці XIX — на початку XX століття в Російській імперії сформувалася цілісна система надзвичайного законодавства, яка істотно вплинула на стан і гарантії прав

людини. Надзвичайні правові режими — стан посиленої та надзвичайної охорони, війсьний стан, військова цензура — спочатку запроваджувалися як тимчасові заходи реагування на кризові явища, однак фактично набули тривалого й системного характеру. Нормативно-правові акти цього періоду створили механізми значного розширення адміністративних повноважень органів влади та одночасного звуження судових гарантій і громадянських свобод. Посилення ролі генерал-губернаторів, поліції, жандармерії, військових судів, запровадження адміністративних покарань без належного судового розгляду, обмеження свободи слова, зібрань, пересування та освіти свідчать про домінування принципу доцільності над принципом законності.

Samoilenko O. Human Rights under States of Emergency in the Russian Empire (Late 19th — Early 20th Century)

The article provides a historical and legal analysis of restrictions on human rights under extraordinary legal regimes in the Russian Empire in the late nineteenth and early twentieth centuries. It examines the regulatory acts governing the state of reinforced and extraordinary protection, martial law, military censorship, as well as counter-reforms in the fields of local self-government, judicial proceedings, and education. The mechanisms for expanding the administrative powers of state authorities and narrowing the guarantees of civil rights are identified. The study concludes that extraordinary measures were gradually institutionalized as a stable element of state governance and significantly contributed to the radicalization of socio-political processes.

Keywords: human rights; state of emergency; martial law; military censorship; extraordinary protection regime; restriction of civil liberties.

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ТРИВАЛОЇ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Проблематика прав і свобод людини в умовах воєнного стану, насамперед, окреслюється параметрами війни. Йдеться про війну локальну чи повномасштабну, короткотривалу чи затяжну, мляву чи інтенсивну, ситуаційну чи екзистенційну, війну місцевих, регіональних інтересів чи війну геополітичного рівня, війну за правилами чи поза правил. Очевидно, що за обставин точкового, короткотривалого, неінтенсивного збройного конфлікту країна зі значною територією, великим населенням, розвиненою економікою та демократичною правовою системою має об'єктивні можливості зберігати широке просторове поле належно захищених прав і свобод людини. Інша річ, якщо йдеться про війну повномасштабну, екзистенційну, інтенсивну та на виснаження, геополітичну за змістом та характером.

У ХХІ столітті Україна дуже близько познайомилась із обличчям війни, при цьому у різних формах і проявах від гібридних провокацій до відкритої масованої тотальної агресії. А відтак, сучасний український досвід накопичив відображення різних впливів війни на стан суспільства. Починаючи з 24 лютого 2022 року, Україна перебуває у повномасштабній, екзистенційній війні високого рівня геополітичної конфліктності зі значним рівнем інтенсивності та ресурсності, яка поступово перейшла у боротьбу на виснаження.

Якщо з 2014 по 2022 роки, фактично перебуваючи у війні, Україна могла собі дозволити розмірковувати про доцільність введення воєнного стану, могла проводити вибори, могла забезпечувати повноцінний політичний процес, в тому числі реалізовувати політичні експерименти, могла здійснювати соціально-економічні та структурні реформи, то з початком відкритої тотальної російської агресії ситуація змінилась кардинально. Нині, враховуючи, що вся територія України стала загальним полем бою, на якому країна-агресор довільно «на власний розсуд»

визначає розташування «законних цілей», які постійно атакує ракетами, бомбами, дронами, диверсіями та терактами, можливість проведення належних демократичних виборів фактично зведена до нуля¹. Так само, максимально звужено і простір для транспарентного політичного процесу. Відтак, 2022–2026 роки — це час суттєвого обмеження політичних і виборчих прав громадян та поступової втрати у населення навичок участі у політичній діяльності та виборчому процесі. Разом з тим, цей час наповнено високим рівнем громадської активності у різних формах волонтерства та допомоги силам безпеки і оборони. Тому можна говорити про певне взаємопов'язане поєднання. З одного боку, має місце явне обмеження політичних і виборчих прав, а з іншого боку відбуваються активні процеси формування громадянського суспільства, національної монолітності у питаннях боротьби за суверенність та незалежність.

Умови війни вимагають спеціального інформаційного режиму, наповненого засобами протидії інформатакам і пропаганді ворога, певними елементами воєнної цензури. Відсутність вільного обігу інформації та повноти свободи слова, звісно, обумовлює обмеження у праві на інформацію та свободи вираження. В той же час, за критичних обставин війни активно відбувається процес розвитку в суспільстві тих складових інформаційної культури, які тісно пов'язані із основами суверенітету, державності і безпеки. Справедливим є твердження про те, що інформаційна безпека в умовах воєнного стану є не лише реакцією на зовнішні загрози, а й проактивною політикою формування національної ідентичності, довіри до держави та єдності суспільства².

Повномасштабна війна спричинила чисельні жертви як серед військових, так і серед мирного населення. Втрати у складі сил безпеки та оборони є чутливими показниками для умов війни, а тому ці цифри залишаються закритими. Втрати життя і здоров'я, які несе мирне населення через обставини війни неможливо

1

¹ URL: <https://neweurope.org.ua/zayava-pro-nemozhlyvist-provedennya-demokratychnykh-vyboriv-bez-stalogo-myru/> (дата звернення: 28.02.2026 р.).

2

² Селецький О. В., Крес Н. О. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану як складова національної безпеки. *Актуальні проблеми політики*. 2025. Вип. 76. С. 45. URL: https://app.nuoua.od.ua/archive/76_2025/8.pdf (дата звернення: 28.02.2026 р.).

остаточно підрахувати, вони великі. За останніми даними Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні від початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації у лютому 2022 року за чотири роки бойових дій (станом на лютий 2026 року) загинуло понад 15 000 і було поранено понад 41 000 цивільних осіб, мільйони людей вимушені були змінити місце проживання¹. Національні системи охорони здоров'я та соціального забезпечення, очевидно, не є спроможними повністю відповідати на виклики війни. Допомога інших країн в цій сфері є вкрай критичною для забезпечення прав потерпілих, включаючи їх право на належне лікування та реабілітацію.

Війна знищила і щодня продовжує знищувати житло та індивідуальне майно громадян, об'єкти власності в соціально-економічній, культурній, науковій, релігійній та інших сферах. Обмеження прав має місце вже з огляду на загальний вплив війни на всі складові життя суспільства, але особливо ці руйнівні порушення мають місце у випадку знищення чи пошкодження об'єктів власності. Фіксація заподіяної шкоди передбачена національним законодавством, а нині вже і на міжнародному рівні утворено Реєстр збитків для України². Механізми захисту права та відновлення порушеного права власності в умовах війни вкрай обмежені. Держава, країни-партнери, національні та міжнародні організації, волонтери по можливості надають посильну допомогу потерпілим. Але кількість таких потерпілих надзвичайно велика, і тому допомога є лише частковою та не покриває всіх збитків. І головне, з юридичної точки зору ця допомога є невідкладною та факультативною, бо суб'єкт відповідальності — це країна-агресор, а тому лише у майбутньому може бути вирішене питання щодо повного відшкодування за рахунок репарацій або матеріально-фінансових форм, пов'язаних із репараціями.

Війна суттєво вплинула на сферу трудових та соціальних прав, які завжди прямо пов'язані із станом економіки. Заміновані території, зруйновані підприємства, вкрай обмежені бюджетні

¹ URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2026-02/2026-02-16%20HRMMU_Four%20Years%20On_fact%20sheet%20UKR.pdf (дата звернення: 28.02.2026 р.).

² URL: <https://rd4u.coe.int/uk/documents> (дата звернення: 28.02.2026 р.).

можливості, масова міграція та вимушені переселення — все це прямо впливає на реалізацію даної групи прав. Так, за час війни чимало людей втратили роботу через окупацію територій, і відповідно захоплення підприємств країною-агресором, а також через руйнацію або припинення роботи підприємств. Під негативним впливом опинились трудові права окремих працівників через неможливість переїзду при релокації підприємств. Лише станом на травень 2022 року згідно даних Міжнародної організації праці (МОП) в Україні з початку повномасштабної російської агресії було втрачено близько 4,8 мільйона робочих місць¹. Якщо у секторі ринкової економіки через дефіцит робочої сили рівень зарплат суттєво збільшився, то в бюджетній сфері спостерігається руйнація стимулів до ефективності праці через виражену динаміку зменшення заробітних плат та фактичної зрівнялівки у винагороді за працю висококваліфікованих та некваліфікованих працівників.

Через постійні ракетно-дронові атаки агресора по всій території України під ударом опинились права людини у сфері надання послуг, пов'язаних із основами життєдіяльності. Так, критичних обмежень досягла подача електроенергії, здійснення газо-, теплопостачання, забезпечення населення водою. За оцінками експертів вже станом на кінець 2022 року обладнання української енергосистеми через постійні російські атаки було пошкоджено на 35–45%². Різке погіршення умов життя, зокрема у зимовий період, суттєво впливає на загальний стан реалізації прав і свобод людини.

Війна суттєво обмежила реалізацію права на освіту. Як зазначив ще у 2024 році Уповноважений Верховної Ради України Дмитро Лубінець, з початку повномасштабного вторгнення РФ, 3798 закладів освіти постраждали від обстрілів, з них 365 повністю зруйновані³. Через загрозу обстрілів, дронівих атак, бомб і ракет,

1

¹ URL: <https://www.unian.ua/economics/other/rinok-praci-pid-chas-viyni-chi-ye-u-ukrajinciv-shansi-znayti-sobi-novu-robotu-ostanni-novini-11868372.html> (дата звернення: 28.02.2026 р.).

2

² URL: <https://espresso.tv/energositema-ukraini-poshkozhdzhen-na-40-ale-blekaut-ne-zagrozhuje-tsentr-doslidzen-energetiki> (дата звернення: 28.02.2026 р.).

3

³ Дмитро Лубінець. Право на освіту в умовах війни: які виклики постали перед державою? / URL: <https://hnh.news/4686/pravo-na-osvitu-v-umovah-vijny-yaki-vyklyky-postaly-pered-derzhavoyu/> (дата звернення: 28.02.2026 р.).

які супроводжуються повітряними тривогами, робота шкіл, середніх та вищих навчальних закладів не може здійснюватися у звичайному режимі. Війна обумовила необхідність значного запровадження онлайн-навчання. В цілому ряді регіонів почали будувати підземні школи або облаштовувати школи на станціях метро чи в інших різноманітних підземних приміщеннях. Окрім самого процесу навчання, діти позбавлені можливості займатись спортом та брати участь у позашкільних формах виховання і розвитку.

Якщо говорити про категорії цивільного населення, то в умовах війни найбільш вразливими є діти, жінки та люди літнього віку. Критичні умови воєнного стану найбільш впливають на життя та реалізацію прав саме цих категорій громадян.

Для сфери кримінальної юстиції контекст прав і свобод людини традиційно найбільш зосереджується на впливі факторів війни на ситуацію у в'язницях та місцях позбавлення волі. Стан пенітенціарних установ в окремі періоди війни та в окремих регіонах об'єктивно оцінювався як надзвичайний, що підтверджувалось і чисельними фактами, і офіційними оцінками. За даними експерта Харківської правозахисної групи (ХПГ)¹, з 2022 року було зафіксовано щонайменше 433 обстріли пенітенціарних установ. Є загиблі серед працівників і засуджених, десятки поранених. Це лише підтверджені випадки¹.

Тематика порушення прав і свобод громадян України та громадян інших країн на окупованій РФ території та на території РФ складає окремий і вкрай складний пласт для сприйняття будь-якої цивілізованої людини. За час окупації російська влада здійснила примусове отримання російського громадянства, здійснювала примусову мобілізацію громадян України до лав збройних сил РФ, провела масову конфіскацію приватної власності, обмежила свободу слова, свободу віросповідання, здійснювала незаконні кримінальні переслідування громадян України, позбавляла дітей можливості здобувати українську освіту українською мовою, піддавала дітей російсько-патріотичному вихованню, мілітаризації та пропаганді війни, примусово переміщувала дітей

¹ URL: <https://khp.org/1608815549> (дата звернення: 28.02.2026 р.).

у межах окупованої території або депортувала їх до російської. По фактам масового викрадення та незаконної депортації українських дітей Міжнародний кримінальний суд розпочав окреме провадження, в рамках якого було оголошено ордери на арешт президента РФ Володимира Путіна та уповноваженої з прав дитини РФ М. Львової-Белової¹.

За загальним правилом, запровадження в країні воєнного стану призводить до суттєвого пониження рівня правового захисту людини, до зменшення його дієвості. В тому числі і з огляду на це, влада має позитивний обов'язок у разі запровадження воєнного стану офіційно повідомити про введення режиму обмежень прав і свобод людини, що і було ще у 2015 році здійснено як на рівні ООН, так і Ради Європи.

Загальна оцінка стану прав і свобод людини в умовах збройного конфлікту неодноразово була предметом розгляду у Європейському суді з прав людини, який сформував важливі підходи та визначив основні критерії. Так, у рішеннях Європейського суду з прав людини в рамках основних критеріїв збройного конфлікту знайшли чітке відображення рекомендації оцінювати війну (збройний воєнний конфлікт) як цілісну динамічну подію локального або широкомасштабного характеру, враховувати кількість жертв (убитих, поранених і переміщених осіб), активність та поширеність застосування протиправних методів і тактик, які підвищують ризик жертв серед мирного цивільного населення і т. ін. ЄСПЛ завжди бере до уваги і ту обставину, що зазвичай неможливо передбачити розвиток війни та не можна виключити значне погіршення ситуації в майбутньому, в тому числі на територіях, які поки що не входять до основних театрів воєнних дій.

Окрім того, ЄСПЛ констатує, що в умовах війни, як правило, зменшується і вплив рішень Європейського суду з прав людини, насамперед у середньостроковій перспективі.

Таким чином, в умовах повномасштабної, екзистенційної, інтенсивної війни на виснаження закономірно відбувається суттєве

1

¹ Ксенія Туркова. Депортація дітей України є геноцидом — юрист, за позовом якого МКС видав ордер на арешт Путіна. *Голос Америки*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-dity-putin-henotsyd/32334810.html> (дата звернення: 28.02.2026 р.).

пониження рівня правового захисту людини, до зменшення гарантій прав і свобод в багатьох сферах суспільного життя. Разом з тим, цей стан справ не є лінійним, зокрема, в Україні в період війни спостерігаються виражені процеси формування громадянського суспільства, розвиток основ солідарності та національної стійкості, утвердження не декларативної, а реальної системи демократичних цінностей.

Siriyi M. Human Rights and Freedoms in the Context of a Prolonged Full-Scale War

The author examines the state of implementation of human rights and freedoms in the context of a prolonged, intense full-scale war. The military experience of Ukraine is highlighted and individual areas of human rights implementation are outlined. The impact of war on guarantees of legal protection of human rights and freedoms is analyzed.

Keywords: state, law, war, human rights and freedoms.

РОЛЬ ДЕРЖАВИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ТА ЗАХИСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

В умовах деструкції системи сучасного міжнародного правопорядку та інших глобальних загроз сьогодення особливої значущості набувають питання захисту прав і свобод людини. Адже відповідні кризові реалії і, насамперед, ті з них, які пов'язані з військовими або збройними конфліктами, не лише негативно позначаються практично на всіх формах реалізації права визначеними суб'єктами, але й об'єктивно вимагають забезпечення певних обмежень окремих прав і свобод людини з метою досягнення конкретних соціально корисних та необхідних цілей. Така ситуація створює унікальні виклики для функціонування демократичної, правової та соціальної держави, вимагаючи від неї досягнення належного балансу між публічними і приватними інтересами в складних або екстраординарних умовах розвитку суспільства, в межах яких ключову роль та значущість починає відігравати правозабезпечувальна та правозахисна функція держави. При цьому такі умови вимагають офіційного застосування державою визначених у законодавстві правових режимів, серед яких особливе місце займає правовий режим воєнного стану, який вводиться у випадку збройної агресії проти відповідної держави чи реальної загрози такої агресії та передбачає посилення повноважень низки державних органів і, передусім, військового командування, а також встановлення визначених механізмів обмеження прав і свобод людини на відповідний період.

У зв'язку із тим, що правовий режим воєнного стану передбачає введення надзвичайних заходів, спрямованих на підтримку стабільності та безпеки держави в особливий період її існування, та неминуче тягне за собою відповідні зміни в правовому статусі громадян, саме функціональна здатність держави забезпечувати

та захищати права людини в цих умовах стає своєрідним тестом на зрілість та ефективність функціонування її правової системи. Адже в умовах воєнного стану необхідно не лише забезпечити національну безпеку практично у всіх її компонентах, але й мінімізувати негативні наслідки для людини з огляду на об'єктивно необхідні в цей період обмеження гарантованих її прав і свобод, що ставить перед сучасною демократичною державою особливо складне завдання і вимагає застосування специфічного інструментарію, складові якого мають бути належним чином збалансовані та ретельно контролюватися.

Як відомо, забезпечення та захист прав людини являє собою фундаментальну, найголовнішу функцію сучасних демократичних держав, зміст якої полягає у створенні всіх необхідних умов для ефективної реалізації індивідом гарантованих йому прав і свобод, а також їх відновленню та захисту у випадку їх порушення з боку будь-яких інших суб'єктів. Не є винятком в цьому сенсі й Україна, яка у частині другій статті 3 Конституції встановлює норму найвищої юридичної сили про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Водночас, якщо в нормальних, мирних умовах функція держави щодо забезпечення та захисту прав людини проявляється у забезпеченні верховенства права та правової визначеності, справедливості та рівності всіх перед законом, у підтримці соціальної стабільності та правопорядку тощо, то в умовах дії правового режиму воєнного стану вона виражається насамперед у необхідності захисту населення відповідної держави від конкретної зовнішньої загрози, що об'єктивно вимагає мобілізації значних ресурсів, у тому числі людських, встановлення додаткових обов'язків для громадян та введення обмежень на їх окремі права і свободи.

Слід погодитися з думкою, що правове забезпечення захисту прав людини в умовах війни має на меті мінімізувати негативні наслідки збройних конфліктів для цивільного населення та осіб, які не беруть участь у бойових діях. Під час війни саме держава стає основним гарантом захисту найвищих цінностей людського

життя, свободи та гідності; вона виконує функцію не лише військового захисту, але й створює умови для забезпечення правового, соціального та економічного захисту населення. При цьому роль держави в захисті прав людини під час війни є ключовою не лише для забезпечення фізичної безпеки, але й для підтримання морального духу та довіри, що формує основу для сталого миру та відновлення після конфлікту¹.

У зазначеному контексті слід звернути увагу також на те, що відповідно до норм міжнародного права та конституцій сучасних демократичних держав не всі права людини можуть бути обмежені в умовах воєнного стану. Про це свідчить, зокрема, частина друга статті 64 Конституції України, яка закріплює, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень і не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27–29, 40, 47, 51, 52, 55–63 цієї Конституції.

Зміст прав і свобод людини, які можуть обмежуватися в період воєнного стану, свідчить про те, що відповідні обмеження можуть встановлюватися стосовно тих можливостей людини, які можуть бути використані проти національної безпеки та правопорядку в державі в умовах існування реальної загрози життю і здоров'ю громадян. При цьому ключовою особливістю таких обмежувальних заходів є те, що вони повинні відповідати визначеним у міжнародному праві та національному законодавстві критеріям, тобто бути пропорційними відповідним загрозам та в жодному разі не порушувати мінімальні стандарти прав людини.

Так, наприклад, відповідно до статті 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується

¹ Іванцов В., Бахмат В. Захист прав людини в умовах війни: роль держави в збереженні найвищих цінностей. Виклики толерантності в умовах російської воєнної агресії: матеріали всеукраїнської науково-дискусійної платформи, яка приурочена до Міжнародного дня толерантності (м. Кропивницький, Донецький державний університет внутрішніх справ, 22 листопада 2024 року). Кропивницький : ДонДУВС, 2024. С. 28–30.

гостротою становища при умові, що такі заходи не є сумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження. Це означає, що держава в умовах, наприклад, війни може обмежувати права і свободи людини лише в тій мірі, яка є необхідною для забезпечення національної безпеки або охорони громадського порядку, а характер самих обмежень повинен відповідати рівню реальної загрози, бути пропорційним цілям їх встановлення та не порушувати самої сутності гарантованих прав. Поряд із цим, навіть в умовах воєнного стану, відповідні обмеження прав людини повинні бути тимчасовими, а їх дія повинна припинятися одразу після стабілізації ситуації. Також, в умовах посилення владного контролю за населенням та практичної реалізації заходів правового режиму воєнного стану особлива увага має приділятися забезпеченню пропорційності таких обмежень, що також виступає складовою принципу верховенства права.

Як зауважує А. Кубко, принцип пропорційності обмежувальних заходів держави, будучи універсальним принципом, діє й в умовах запровадження воєнного стану в Україні. Проте в ситуації збройної агресії проти держави пропорційність як критерій обмеження прав людини має свої особливості, а саме: 1) по-перше, вони зумовлені розумінням легітимної мети обмежень, тобто публічними інтересами, на захист яких держава застосовує обмежувальні заходи щодо прав і свобод людини (забезпечення обороноздатності і безпеки держави); 2) по-друге, ситуація воєнного стану зумовлює необхідність визначення пріоритетних або першочергових публічних інтересів, що потребують захисту із застосуванням державно-владних заходів обмежень прав людини; 3) по-третє, умови збройної агресії проти держави впливають на специфіку обмежувальних заходів, які застосовуються державною владою для захисту певних публічних інтересів під час війни порівняно із заходами, що підлягають застосуванню у цих публічних інтересах в умовах мирного часу¹.

¹ Кубко А. Є. Пропорційність обмежень прав людини: особливості в умовах воєнного стану. *Правова держава*. 2023. Вип. 34. С. 108–109. DOI: <https://doi.org/10.33663/1563-3349-2023-34-101-111>

Таким чином, однією з основних проблем здійснення функції держави щодо забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану є пошук оптимального балансу між необхідністю забезпечення національної безпеки та захистом прав людини, загальна концепція якого зазнає суттєвого випробування, оскільки заходи воєнного стану, які спрямовані на зміцнення безпеки в державі, нерідко суперечать принаймні деяким основоположним правам людини, зокрема таким, як право на свободу та особисту недоторканність, право на інформацію, свобода масових зібрань, свобода вільного пересування тощо.

Досліджуючи механізми реалізації функції держави щодо забезпечення та захисту прав людини під час війни, не можна також залишити поза увагою і той факт, що закріплення у правових нормах додаткових повноважень державних органів під час дії правового режиму воєнного стану, а також встановлення відповідних обмежень на реалізацію окремих прав людини, породжує ризики зловживання владою, які можуть призвести до порушень та/або непропорційних обмежень прав людини. Йдеться, з-поміж іншого, про ризики адміністративного затримання громадян та застосування до них надмірних засобів фізичного впливу, про встановлення цензури у медійному середовищі, тобто про всі ті випадки, що проявляються у необґрунтованому, неадекватному контролі над публічною та приватною сферою життя громадян і перетворення «невідкладних заходів забезпечення національної безпеки» в постійно діючі інструменти порушення прав і свобод людини. Вказані ризики пов'язані не лише з об'єктивною необхідністю посилення контролю над громадянами, встановленням обов'язкової мобілізації та вжиттям невідкладних заходів безпеки, які можуть бути використані як з метою захисту держави та правопорядку в ній, так і для придушення політичної опозиції та утиску громадян, але й з тим, що оцінка характеру впроваджуваних обмежувальних заходів здійснюється конкретними особами, тобто залежить від низки суб'єктивних чинників, які неможливо заздалегідь прорахувати.

На думку окремих вітчизняних вчених, аналіз законодавства та судової практики в Україні під час воєнного стану свідчить про наявність значних викликів у сфері дотримання принципів

пропорційності, тимчасовості та недоторканності сутності правового статусу особи, закріплених як у міжнародному, так і в національному праві... Так, наприклад, відсутність чітко визначених процедур перевірки особистих обставин призводить до масових затримань на блокпостах, часто без надання мотивованого рішення чи можливості негайного оскарження, що суперечить положенням статті 5 Європейської конвенції з прав людини, яка гарантує право на свободу та особисту недоторканність, а також вимогам Європейського Суду з прав людини щодо необхідності індивідуалізованого підходу до обмеження прав навіть у надзвичайних умовах (*Hassan v. The United Kingdom*, 2014)... Більше того, спостерігається зростання таких негативних практик, як масове використання цифрових реєстрів для моніторингу громадян без чіткого правового регулювання, що порушує право на приватне життя (стаття 8 Європейської Конвенції з прав людини); обмеження свободи вираження поглядів під приводом боротьби з «дезінформацією» або «підтримкою агресора», що суперечить статті 10 цієї Конвенції та принципу презумпції невинуватості; відсутність чітких механізмів для вирішення справ у судах, пов'язаних з окупованою територією, що унеможливує ефективний доступ до правосуддя¹.

З огляду на зазначене, виникає потреба в удосконаленні механізмів реалізації функції держави щодо забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану, які у значній мірі повинні бути спрямовані у воєнних або інших екстраординарних реаліях на те, щоб, з одного боку, мінімізувати ризики зловживання владою та встановлення нею непропорційного публічно-владного контролю над діяльністю громадян та їх об'єднань, а з іншого — створити додаткові умови та гарантії для реалізації прав людини і забезпечити їх реальний захист та відновлення у випадку їх порушення. Ключовими аспектами або складовими такого удосконалення, на нашу думку, є зміцнення інституту судової влади, зокрема її незалежності; створення додаткових механізмів

¹ Ніколенко Л. М. Захист прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2025. Вип. 91. Ч. 1. С. 210. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.30>

забезпечення та захисту прав людини, у тому числі притягнення винних осіб до юридичної відповідальності за порушення прав людини; встановлення конкретних правових меж забезпечення заходів правового режиму воєнного стану, у тому числі чіткого розмежування повноважень військових та інших публічно-владних органів в державі; посилення міжнародного співробітництва, зокрема з міжнародними правозахисними організаціями, які відіграють важливу роль у здійсненні моніторингу порушень прав людини, документуванні фактів про такі порушення та захисті постраждалих осіб шляхом надання їм юридичної та дипломатичної допомоги.

Таким чином, роль держави у забезпеченні та захисті прав людини в умовах воєнного стану проявляється насамперед у її здатності зберігати основні правові гарантії прав і свобод людини з одночасною здатністю забезпечувати реалізацію заходів, спрямованих на захист національної безпеки та громадського порядку. В умовах дії правового режиму воєнного стану держава повинна встановити особливий механізм забезпечення та захисту прав людини, який, з одного боку, допускає тимчасове та пропорційне обмеження окремих прав і свобод, а з іншого — забезпечуватиме повноцінну реалізацію фундаментальних прав людини та функціонування механізмів контролю за діяльністю органів публічної влади. При цьому основними принципами здійснення функції держави щодо забезпечення прав людини в умовах воєнного стану є пропорційність, необхідність та тимчасовість. Пропорційність передбачає, що заходи, які обмежують права і свободи людини, повинні бути відповідними реальній загрозі, найважливішим публічним інтересам та/або національній безпеці держави; необхідність вимагає встановлення обмежень лише у випадку ситуації крайньої необхідності, а тимчасовість акцентує увагу на тому, що такі обмеження можуть мати лише тимчасовий характер та підлягають скасуванню у разі нормалізації ситуації.

Suniehin S. The Role of the State in Ensuring and Protecting Human Rights Under Martial Law: a Theoretical Aspect

The theses consider the theoretical aspect of the role of the state in ensuring and protecting human rights under martial law. The content of the state's function in ensuring and protecting human rights in peacetime and wartime, the limits of permissible restrictions on human rights under martial law, as well as the issue of ensuring a balance between national security and the protection of human rights are analyzed. Special attention is paid to areas of improving the mechanisms for implementing the state's function in ensuring and protecting human rights under martial law.

Keywords: human rights, state, martial law, principle of proportionality, national security.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА КРІЗЬ ПРИЗМУ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Концепція прав людини постійно розвивається, вдосконалюється та потребує свого закріплення як на міжнародному рівні, так і шляхом вдосконалення вітчизняного законодавства крізь призму української ідентичності. Українська ідентичність формується під впливом цілого ряду чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, серед яких заслуговують на увагу насамперед такі з них як: національна культурна спадщина, етнічні особливості, традиції нашого народу, українська мова, яка в період воєнного стану залишається не лише засобом комунікації, а й набуває політичного характеру та стає складовою консолідації української нації. Особливої ваги та значення набуває також ціннісна складова української ідентичності, в основу якої покладено принципи демократії, рівності, свободи, європейського напрямку розвитку тощо.

В юридичній літературі сформувалася цілісна система теоретичних знань про таке явище об'єктивної дійсності, як права і свободи людини і громадянина, її місце та роль у категоріально-понятійній системі теорії права та юридичній науці загалом. Поряд із цим, залишаються питання, які є маловивченими, або актуалізуються на сучасному періоді історичного розвитку, що насамперед пов'язані з євроінтеграційними процесами та запровадженням правового режиму воєнного стану. Акцентуємо увагу на деяких аспектах даної проблеми. Насамперед, слід підкреслити, що «права людини, як і будь-яке інше явище, характеризуються певними якісними та кількісними показниками. Якісні показники розкриваються, насамперед, змістом прав людини, а кількісні — обсягом таких прав.<...> Зміст прав людини — це їх якісна характеристика, котра відображається тими умовами й засобами діяльності, що утворюють можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. <...> Обсяг

прав людини — це їх кількісна характеристика, яка відображається показниками меж відповідних можливостей, виражених у певних одиницях виміру»¹.

Слід погодитися з думкою вітчизняних вчених, що «права і свободи людини і громадянина — це визнані міжнародним співтовариством особисті цінності людини у її відносинах з іншими людьми та державою»².

Як відомо, права і свободи людини і громадянина мають сутнісну складову та поряд з цим конституційно розмежовуються, оскільки права і свободи людини пов'язані з формуванням та розвитком людини як певної людської істоти (наприклад, закріплене в Конституції України невід'ємне право на життя (ст. 27), право на повагу до його гідності (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29) тощо. Поряд з цим, права і свободи громадянина відображають його взаємозв'язок з державою, її органами, структурами та посадовими особами (наприклад, право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38) тощо.

Також, права і свободи людини і громадянина мають ціннісну складову. З точки зору аксіологічного підходу, в юридичній літературі виокремлюють соціальну та особистісну цінність суб'єктивних прав. Так, «під соціальною цінністю суб'єктивних прав слід розуміти значущість для суспільства і його розвитку, реалізації конкретних суб'єктивних прав. <...> Під особистісною цінністю суб'єктивних прав слід розуміти те значення, яке має для громадянина, для його розвитку, задоволення інтересів і потреб, наявність і реалізація певних повноважень, що виходять з тих чи інших суб'єктивних прав»³.

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : Навч. посібник. Вид. 10-е, доповнене. Львів : Край, 2008. С. 21–23.

² Законотворча діяльність: Словник термінів і понять / За ред. акад. НАН України В. М. Литвина. Київ : Парламентське вид-во, 2004. С. 269.

³ Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права. Навчальний посібник. Київ : «Юрисконсульт» 2006. С. 264, 265.

Слід також підкреслити, що в юридичній літературі точиться дискусія щодо співвідношення таких понять як «права» та «свободи». Більшість вчених схильні ототожнювати зазначені категорії, оскільки свобода поведінки людини — це певні можливості діяти вільно та поряд з цим дотримуватись встановлених в суспільстві правил поведінки. Так, О. М. Ковальчук зазначає, що «категорію «свобода» можна ототожнити з можливістю здійснення чогось, реалізацією певної мети, цілі, завдання. Вибір людиною тієї чи іншої моделі поведінки і є свободою, проявом волі, що неодмінно входить в зміст сучасного розуміння права. <...> Право створене на основі вільного вибору людини, її можливості діяти так чи інакше, однак у визначених межах. Такі межі чи рамки, які встановлюються для свободи, і є правом в абстрактному вигляді»¹.

У період правового режиму воєнного стану мають місце певні обмеження прав і свобод людини і громадянина як за змістом, так і за обсягом, що пов'язано насамперед з необхідністю забезпечення національної безпеки, територіальної цілісності та суверенітету нашої держави.

О. Л. Львова підкреслює, що «під обмеженнями прав і свобод людини і громадянина слід розуміти юридично (законодавчо) встановлені межі (або виняткові умови), яких особи мають дотримуватися у процесі реалізації своїх основоположних прав з метою запобігання порушенням прав і законних інтересів інших осіб та дотримання встановлених нормативно-правових умов, необхідних для забезпечення національної безпеки, громадського порядку, суспільної моралі та ін»².

Обмеження прав і свобод людини і громадянина, особливо в період воєнного стану, мають певні особливості, а саме: обмеження прав та свобод мають тимчасовий характер та

¹ Ковальчук О. М. Перспективи розвитку вітчизняної юридичної науки щодо праворозуміння. *Альманах права. Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини*. Вип. 11. 2020. С. 113. DOI: 10.33663/2524-017X-2020-11-20.

² Львова О. Л. Обмеження прав людини: теоретико-правовий аспект. *Права людини, демократія, правосуддя: проблеми, досягнення, перспективи* : зб. матеріалів Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція», Київ, 10 грудня 2020 р. Тези доповідей. Київ : Вид. дім «АртЕк», 2020. С. 28.

встановлюються відповідними нормативно-правовими актами; обмеження прав та свобод людини та громадянина повинні переслідувати певну мету та мати певні межі, бути допустимими та співрозмірними з реалізацією державного інтересу, необхідністю забезпечення національної безпеки та приватними інтересами людини і громадянина; обмеженню підлягають не самі права та свободи, які закріплені конституційно, а саме їх реалізація тощо.

У відповідності до умов воєнного стану надається перевага публічному інтересу над приватним, встановлюються додаткові обмеження щодо деяких прав і свобод людини і громадянина, тим самим звужується обсяг використання цих норм права, насамперед це стосується таких конституційних прав та свобод людини та громадянина як: таємниця листування (ст. 31 Конституції України), свобода пересування (ст. 33 Конституції України), право на мирні зібрання (ст. 39 Конституції України), право власності (ст. 41 Конституції України), право на працю (ст. 3 Конституції України) тощо.

Узагальнивши, слід підкреслити, що в основі прав і свобод людини і громадянина закладено особливості української ідентичності, що поєднує історичну спадковість, національну самобутність та традиції українського народу, людську гідність, мовну, ціннісну, політичну складові та знаходиться в тісному взаємозв'язку з правовою ідентичністю.

Права та свободи людини і громадянина є важливою складовою правової ідентичності, вони закріплені конституційно, обов'язком держави є не лише їх закріплення, а й забезпечення.

Права і свободи людини і громадянина — це певні можливості людини та громадянина, що закріплені нормою права та забезпечені державою.

У період правового режиму воєнного стану може мати місце обмеження прав і свобод людини і громадянина, вони повинні переслідувати певну мету та мати певні межі, обмеженню підлягають не самі права та свободи, які закріплені конституційно, а саме їх реалізація.

Tarakhonych T. Realization of Human and Civil Rights and Freedoms through the prism of Ukrainian Identity

The peculiarities of the realization of human rights and freedoms in the context of Ukrainian identity and taking into account martial law are identified. The concept of human rights and freedoms is substantiated, and the characteristics of this category are defined. Attention is focused on the peculiarities of restricting human and civil rights and freedoms during martial law.

Keywords: human and civil rights and freedoms, implementation of human and civil rights and freedoms, Ukrainian identity, martial law, restrictions on human rights and civil and freedoms.

ОКРЕМІ ВИКЛИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ГРОМАДЯН НА ОТРИМАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ СОЦІАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Соціальний захист громадян є надзвичайно актуальним завданням для демократичної, правової, соціальної держави. В умовах воєнного стану важливість цього питання додатково зростає, адже ще більша кількість громадян потребує соціальної підтримки та турботи держави.

Повномасштабна війна РФ проти України суттєво вплинула на сферу соціального захисту. З'явилися додаткові категорії громадян, які потребують адміністративних послуг соціального характеру (далі — АПСХ). Це мільйони внутрішньо переміщених осіб; особи з інвалідністю, що постраждали внаслідок воєнних дій; ветерани війни та члени їх сімей; члени родин загиблих Захисників та Захисниць. Загалом Українська держава досить гнучко та оперативно врегульовувала та намагається врегульовувати відповідні питання, надавати відповідні послуги завдяки пролонгації окремих виплат і статусів, шляхом цифровізації нових послуг, екстериторіальності в отриманні послуг тощо.

Водночас є комплекс питань, які потребують додаткової уваги і науковців, і практиків, зокрема, політиків та публічних службовців. Це питання суб'єкта, який надає адміністративні послуги соціального характеру і організації надання відповідних послуг. Цю проблематику необхідно розглядати як в контексті оптимального розподілу повноважень між органами виконавчої влади (далі — ОВВ) чи іншими державними органами (яким, зокрема, є Пенсійний фонд України) та органами місцевого самоврядування (далі — ОМС), зокрема, й з призми принципу субсидіарності; а також ураховуючи одночасно різні аспекти державної політики

у сфері надання адміністративних послуг: децентралізацію, інтеграцію адміністративних послуг до центрів надання адміністративних послуг (далі — ЦНАП), цифровізацію. Також треба взяти до уваги прийняття та набрання чинності 15 грудня 2023 року Закону України «Про адміністративну процедуру» (далі — ЗАП) і потребу дотримання вимог ЗАП при наданні АПСХ.

Наразі пропонуємо звернути увагу передусім на два аспекти у наданні АПСХ:

1) передача частини повноважень від органів (управлінь) соціального захисту населення (далі — УСЗН) як районних державних адміністрацій (далі — РДА), так і ОМС, зокрема, колишніх міст обласного значення, до компетенції органів Пенсійного фонду України (далі — ПФУ);

2) принцип «екстериторіальності» в діяльності ПФУ, що стосується не фронт-офісної частини роботи, тобто можливості громадян звертатися до органів ПФУ незалежно від місця реєстрації (проживання), а саме бек-офісної частини роботи ПФУ, — коли справа потрапляє на опрацювання до територіальних органів ПФУ не за місцем подання заяви і проживання особи — суб'єкта звернення, а в іншій адміністративно-територіальній одиниці та навіть в іншому регіоні (області). Отже, коротко зупинимось на цих двох питаннях.

1. Передача повноважень від УСЗН РДА і ОМС, яка відбулася у два етапи: у 2022 році — щодо призначення житлових субсидій¹; у 2025 році — щодо усіх «виplatних» справ АПСХ² до компетенції ПФУ обґрунтовували передусім впливом воєнного стану і безпековими чинниками, а також наявністю великої мережі органів ПФУ із розвиненими інформаційними системами (далі — ІС). Тобто в прифронтових громадах, районах і навіть в областях була різна

1

¹ Зміни у порядку надання житлових субсидій з грудня 2022 року / Міністерство соціальної політики України. 24.11.2022 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/do-uvagi-gromadyan-zmini-u-poryadku-nadannya-zhitlovih-subsidij-z-grudnya-2022-roku> (дата звернення: 27.02.2026).

2

² Постанова Кабінет Міністрів України «Деякі питання надання окремих видів державної соціальної допомоги Пенсійним фондом України» від 11 червня 2025 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.02.2026).

ситуація зі спроможністю УСЗН РДА і ОМС приймати заяви громадян і опрацьовувати їх. А відтак Урядом було вирішено використати систему органів ПФУ для надання АПСХ, хоча в часи до повномасштабного вторгнення РФ в Україну Урядом напрацьовувалися ще інші централізовані варіанти державної політики (зокрема, пов'язані з розвитком Національної соціальної сервісної служби).

ПФУ дійсно мають досить розвинені інформаційні системи, особливо Портал ПФУ, і можуть приймати заяви і передавати їх в інші безпечніші регіони, тобто у свої територіальні органи (управління ПФУ). Це дійсно вагомий аргумент. Водночас до такого рішення постають зустрічні питання: чому цей перерозподіл повноважень, тобто залучення ПФУ, не обмежився тільки прифронтовими громадами, районами, і за потреби — навіть регіонами. Адже у інших тилкових регіонах і УСЗН РДА, і тим паче ОМС цілком справлялися з виконанням відповідних повноважень, а ці зміни складно визнати раціональними. Тобто йдеться про те, що навіть великі міста-громади, як-от, Вінниця, Житомир, Львів, Луцьк, Хмельницький, Чернівці чи Ужгород втратили відповідні повноваження, і вони перейшли до компетенції ПФУ. Варто нагадати, що у колишніх містах обласного значення загалом проживало біля 60% населення України.

Тож тут питання не лише у тому, що сам ПФУ має зовсім іншу місію — пенсійне забезпечення (обслуговування), і розширення повноважень будь-якого органу — це завжди виклики, тим паче, коли йдеться про нові справи, кількість яких обраховується мільйонами щороку. Натомість ПФУ тепер відповідає і за сферу житлових субсидій, і за державні допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами, народженням, шкільним харчуванням і т. і. Фундаментальне питання полягає також у тому, що фактично відбулася **централізація повноважень**, тобто їх перехід («забрання») від ОМС до компетенції державного органу. І це відбулося після децентралізаційної реформи, що була спрямована на утворення укрупнених спроможних територіальних громад та наділення їх якомога більшою кількістю повноважень відповідно до принципу субсидіарності.

Отже, напрям державної політики мав би бути зовсім зворотнім — передавати повноваження від держави до компетенції

ОМС, тобто децентралізувати (делегувати) повноваження, наближати вирішення справ до громадян. Треба пам'ятати, що лише ОМС є найближчими до громадян. Жоден державний орган, у тому числі ПФУ, не має такої територіальної мережі і «присутності» у кожній територіальній громаді. Лише ОМС, їх ЦНАП, старостинські округи, віддалені робочі місця адміністраторів ЦНАП є найближче до кожної особи.

Тут з АПСХ, можна було б вказати, що саме ЦНАП «рятують» від територіального віддалення послуг. Проте це не є повноцінний компенсатор. Адже є дві принципово різні ситуації з інтеграцією послуг у ЦНАП і якістю їх надання:

а) коли послуги-повноваження належать до компетенції ОМС, що власне і утворив ЦНАП та його точки доступу до послуг (тобто суб'єкт надання адміністративних послуг (далі — СНАП) теж є в одній структурі ОМС / цієї територіальної громади як і ЦНАП);

б) коли це послуги-повноваження ЦОВВ чи інших державних органів, де ЦНАП виконує лише функції фронт-офісу.

У першій ситуації й інтеграція завжди полегшена, і процес надання адміністративної послуги ефективніший, адже один орган (тобто ОМС — територіальна громада) відповідає за всю процедуру обслуговування, від консультування та прийому заяви особи і до прийняття рішення.

Натомість у другій ситуації — ОМС і його ЦНАП зазвичай суттєво складніше взаємодіяти з ОВВ чи іншими державними органами (СНАП) для інтеграції послуг та для вирішення кожної конкретної справи. Викликами є як організаційні питання (починаючи від своєчасної актуалізації та доведення інформаційних карток на адміністративні послуги до ЦНАП та розуміння вимог СНАП), так і щоденна передача документів (справ) між ЦНАП та СНАП, наявність у ЦНАП інформації про рух і стан справи та доступ до матеріалів справи, інформація про результат вирішення справи та отримання такого результату, якість інформаційних систем, які використовуються для надання адміністративних послуг тощо.

Так відбулося і в 2022 та 2025 році, та й у значній мірі триває досі з адміністративними послугами, що перейшли від УСЗН РДА і ОМС до компетенції ПФУ (хоча треба визнати, що сам ПФУ

вживає дуже вагомих зусиль, щоб налагодити належне надання відповідних послуг). Три інформаційні системи (далі — ІС), які мають свої переваги і недоліки: Портал ПФУ; ЄІССС (Єдина інформаційна система соціальної сфери); Програмний комплекс «Соціальна громада» — є окремим аспектом, що впливає на якість надання АПСХ. При цьому сам ПФУ може відносно оперативно усувати проблеми лише з Порталом ПФУ, оскільки за технічну підтримку і функціонал двох інших інформаційних систем відповідає державне підприємство, що належить до сфери управління не ПФУ, а іншого органу — Міністерства соціальної політики України. Відтак і з боку ЦНАП були частими нарікання на окремі втрати справ або спотворення інформації (при «переливанні» справ з ПК «Соціальна громада» в ІС ПФУ), відсутність у ЦНАП доступу до результатів вирішення справ в двох інших ІС (ЄІССС і ПК «Соціальна громада»), нестабільна робота самого Порталу ПФУ (можливо і через додаткове надто велике навантаження) тощо. Можна вважати ці проблеми викликами «перехідного періоду». Проте це дуже відчутні проблеми, якщо йдеться про соціальну сферу, де громадяни очікують на своєчасну допомогу держави.

Але ключове питання, яке має місце у поставленій проблемі — це те, що для понад половини мешканців України ці послуги (АПСХ) надавали цілком спроможні ОМС. Централізація повноважень від них до компетенції державного органу є дуже сумнівним рішенням, яке стратегічно не відповідає цілям України як децентралізованої держави.

Навіть наявність якісних ІС та інших цифрових рішень — це не привід позбавляти громади повноважень. Навпаки, держава має надавати такі цифрові рішення для ОМС. При такому підході можна вибудувати найбільш раціональну модель розподілу повноважень: ОМС (територіальна громада) надає базові адміністративні послуги, а держава (ЦОВВ чи інші державні органи) створюють необхідні умови (через адміністрування централізованих публічних реєстрів, методичну допомогу і навчання тощо), а також здійснюють фаховий контроль за виконанням делегованих повноважень з боку ОМС (включно з розглядом скарг в адміністративному порядку). Навіть якщо певні повноваження

можуть бути складними для усіх ОМС (усіх територіальних громад), то добрим рішенням є факультативне делегування повноважень, тобто надання таких делегованих повноважень тільки тим ОМС, які готові до них та проявляють ініціативу щодо їх отримання та виконання.

2. Додатковий негативний тиск на ситуацію з централізацією повноважень до компетенції ПФУ, на наш погляд, чинить і **«принцип екстериторіальності»** в опрацюванні справ. Його обґрунтовують також: безпековими чинниками (тобто впливом війни і більшою кадровою спроможністю органів ПФУ у тилкових регіонах); потребою розвантаження та/або рівного навантаження на різні територіальні органи ПФУ (тобто коли інформаційні системи розподіляють справи між різними органами і працівниками, щоб враховувати рівне навантаження на усі органи та персонал у системі, а також зважаючи на різну кадрову наповненість та спроможність самих органів ПФУ у різних регіонах і містах); а також боротьбою з корупцією, коли усувається будь-який контакт не лише між громадянином та службовцем, що вирішує справу, але навіть між працівниками фронт-офісу (зокрема, ЦНАП ОМС) та працівником бек-офісу / СНАП (територіального органу ПФУ).

На наш погляд, такий підхід має не лише позитив, але й дуже вагомі ризики та навіть негатив.

Головний з недоліків полягає у тому, що цей підхід теж є порушенням принципу субсидіарності, а також щодо простіших справ — й ефективності, а також веде до суттєвого ускладнення дотримання вимог ЗАП.

У частині субсидіарності проблема полягає у тому, що навіть достатньо прості справи (про житлові субсидії чи інші досить прості виплати, де відсутня дискреція) завжди розглядаються «далеким» бек-офісом, і завжди кількома працівниками. Тобто це завжди опрацювання однієї справи кількома фахівцями і навіть органами.

Крім того, проблема виникає ще й тому, що у разі виявлення недоліків у справі — її повертають на фронт-офіс для усунення цих недоліків чи надання уточнюючої інформації (часто недоліків немає, але сам працівник ПФУ неналежно опрацював

надіслані матеріали справи через велике навантаження), іноді — неодноразово, хоча ЦНАП часто об'єктивно не може усунути такі недоліки, якщо усі документи на етапі прийняття заяви у ЦНАП вже пройшли належну верифікацію. Додатково до цього, якщо ПФУ і ЦНАП використовують у взаємодії ЄІССС, то справа повертається в бек-офіс, але не до того працівника ПФУ і навіть не до того територіального органу ПФУ, що вже її розглядав, а до іншого органу й іншого працівника. Тобто це може бути новий розподіл справи, і багаторазові повернення («пінг-понг» між ЦНАП та ПФУ). Очевидно, що це нераціонально, і неефективно.

Проблемою є і те, що ЦНАП практично не мають можливості комунікувати з бек-офісом ПФУ, щоб проконсультуватися чи пояснити власне бачення справи. Цей підхід теж важко визнати раціональним. Адже він фактично побудований на недовірі до самої публічної адміністрації, до публічних службовців, й веде до таких надскладних зусиль в комунікації СНАП і ЦНАП, а також громадянина.

Також є проблеми із дотриманням ЗАП. Адже забезпечити право особи на участь у такому «розірваному» між різними суб'єктами адміністративному провадженні досить складно саме через віддаленість. Фактично це або потреба надання пояснень лише у письмовій формі, та/або потенційно використання формату відеоконференції, що очевидно для багатьох суб'єктів звернення фізично і технічно може бути значно складніше, ніж пряма взаємодія у своїй громаді проживання. Треба враховувати, що соціальна сфера особливо потребує «живої» комунікації.

Отже, підсумовуючи, можна зробити кілька висновків і пропозицій. Державі варто повернутися до політики децентралізації у сфері соціального захисту. Це базова група адміністративних послуг, і тому АПСХ мають бути максимально наближені до громадян. Варто принаймні повернути ту частину повноважень, яка вже була в УСЗН окремих ОМС (територіальних громад — колишніх міст обласного значення). Якщо є потреба урахування безпекового чинника у прифронтових регіонах, то там відповідну підтримку може виконувати саме державний орган (чи вже ПФУ, чи інший ЦОВВ зі своїми територіальними органами — щоб повернути ПФУ його місію — пенсійне забезпечення).

Ще одним варіантом, чи підваріантом, державної політики у цьому питанні може бути факультативна децентралізація. Тобто повноваження можуть бути передані тим ОМС (територіальним громадам), які будуть готові їх отримувати та виконувати. Таким чином це «розвантажить» державу від адміністрування відповідної сфери. Спроможніші в інституційному плані громади зможуть самі ефективніше надавати відповідні послуги, а держава буде лише фінансувати відповідні виплати, включно з їх адмініструванням безпосередньо з державного бюджету, та контролювати відповідну діяльність ОМС.

Цифровізація та розвиток інформаційних систем лише полегшують цей процес. Адже ОМС можуть працювати в єдиному інформаційному полі, з використанням відповідних програм не лише на рівні фронт-офісу, але й суб'єкта надання адміністративних послуг.

ЗАП також покликаний надати більше зручності у наданні АПСХ. Це багато окремих механізмів ЗАП, включаючи: залишення заяви без руху та надання можливості усунення недоліків такої заяви із збереженням дати звернення; спрощене представництво без потреби нотаріальної довіреності; формат відеоконференції для заслуховування, тобто забезпечення права особи на участь в адміністративному провадженні; неупереджене та ефективне адміністративне оскарження, для зменшення навантаження на суди тощо.

Дуже важливо, щоб сфера адміністративних послуг соціального характеру не перетворилася на сферу, де буде зростати невдоволення громадян державою, і де будуть зростати борги держави на підставі судових рішень (як це має місце з боргами у пенсійній сфері, передусім, через недосконалість законодавства).

Спільні зусилля, довіра до публічної служби та публічної адміністрації в особі ПФУ та інших державних органів, і довіра до ОМС — це шлях до ефективного врядування та належного публічного адміністрування. Це все особливо важливо в умовах війни, коли держава має ще більше адміністративної рутини довіряти ОМС, залишаючи за собою найбільш значущі проблеми державного рівня.

Tymoshchuk V. Certain Challenges in Implementing the Right of Citizens to Receive Administrative Services of a Social Nature in Modern Conditions

The article examines the issue of providing administrative services of a social nature in connection with the centralization of relevant powers to the competence of the Pension Fund of Ukraine, including from the social protection bodies of local self-government (territorial communities). One of the reasons for this decision was the security factor caused by the war of the Russian Federation against Ukraine. The negative impact of such centralization is considered, as well as the challenges of the «extraterritoriality» mechanism in the back-office work of the Pension Fund of Ukraine itself, which in a number of aspects complicates the provision of relevant administrative services.

Keywords: social protection; administrative services of a social nature; martial law; centralization; Pension Fund of Ukraine; subsidiarity; local self-government bodies; centers for providing administrative services; administrative procedure; extraterritoriality.

ЗАХИСТ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Ефективні механізми захисту права на соціальне забезпечення — це ключові елементи системи соціального захисту, які забезпечують як реальну можливість доступу людини до соціальних виплат, так і досягнення належного рівня соціального забезпечення. В умовах воєнного стану, зі зростанням соціальних ризиків, такі механізми набувають критичного значення як життєво необхідна умова для збереження життя та здоров'я людини, гарантування мінімального прожиткового мінімуму та доступу до критично важливих соціальних послуг.

Правозастосовна практика свідчить про численні недоліки чинного механізму захисту права людини на соціальне забезпечення. Позасудовий механізм оскарження рішень не функціонує належним чином, а актуальні статистичні дані відсутні. Навіть прийняття довгоочікуваного Закону України «Про адміністративну процедуру» поки що не призвело до істотного покращення ситуації у цій сфері. Водночас адміністративні суди залишаються перевантаженими значною кількістю соціальних спорів, що зумовлює тривалі строки розгляду відповідних справ, іноді — роками.

Право на ефективний захист права на соціальне забезпечення закріплено у статті 8 Загальної декларації прав людини 1948 р. та статті 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. У Загальному коментарі № 19 до статті 9 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. (право на соціальне забезпечення) (2008 р.) Комітет з економічних, соціальних і культурних прав ООН наголосив на важливості забезпечення наявності належних засобів правового захисту та відповідальності за порушення соціальних прав у рамках національних правових систем. Держави зобов'язані забезпечити

доступність засобів правового захисту, судового чи адміністративного характеру, для постраждалих осіб або груп. Такі засоби правового захисту повинні бути «доступними, прийнятними за ціною, своєчасними та ефективними»¹.

Відповідно до частини першої статті 70 Конвенції МОП № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення 1952 р. кожна особа, яка звернулася із запитом на отримання допомоги, має право на апеляцію в разі відмови у наданні допомоги та право на оскарження стосовно якості або розміру допомоги. Рекомендацією МОП № 202 про мінімальні рівні соціального забезпечення 2012 р. визначено принцип ефективності і доступності процедур подання і розгляду скарг і апеляцій у галузі соціального забезпечення.

У Європі базовим документом у сфері захисту прав людини є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 4 листопада 1950 року. Конвенція закріплює низку прав і свобод, які держави-учасниці зобов'язуються гарантувати кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією. Вона стала подальшим кроком уперед у забезпеченні ефективного захисту прав людини. Права, закріплені в Конвенції та протоколах до неї, користуються широким захистом і, хоча вони за своєю суттю є громадянськими та політичними, «багато з них мають соціальні та економічні наслідки». Як Суд, так і Європейська Комісія з прав людини дійшли висновку, що не існує «чіткої межі», яка б розділяла сферу економічних і соціальних прав від кола дії Конвенції. Таким чином, Конвенція є «проникною» для соціальних прав, якщо її тлумачити динамічно та конструктивно².

Захист права людини на соціальне забезпечення гарантується також діяльністю органу конституційної юрисдикції, який у

¹ UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), General Comment No. 19: The right to social security (Art. 9 of the Covenant). 4 February 2008. E/C.12/GC/19. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=4slQ6QSmIBEDzFEovLCuW1a0Szab0oXTdImnsJZZVQdrCvvlm0yy7YCiVA9YY61Z8YHJWla0QOfZ9fbBAjHL%2Ft85RO2hJnLTuaYFs2c06jfqPZ9jzOmvcmMVZ5TrXkOB> (дата звернення: 20.02.2026).

² Gómez Heredero A. Social security as a human right. The protection afforded by the European Convention on Human Rights. Social Policy Department, Directorate General of Social Cohesion Council of Europe. 2007. P. 5–7.

межах своїх повноважень здійснює конституційний контроль з метою гарантування дотримання та реалізації відповідних прав і свобод людини, а інститут конституційної скарги є важливим інструментом захисту соціальних прав.

Невід'ємною складовою ефективного захисту соціальних прав є інститут омбудсмена.

Безальтернативним засобом захисту права на соціальне забезпечення залишається судовий захист. Однак ефективність судового захисту права на соціальне забезпечення досить низька, зважаючи на строки розгляду справ та проблеми з виконанням судових рішень.

Системною проблемою державного рівня у контексті захисту права людини на соціальне забезпечення є відсутність дієвого механізму соціального діалогу у розробленні законодавства щодо соціального страхування, а також одноосібна участь держави у визначенні соціальної політики.

Соціальний діалог є одним із головних стовпів Європейської соціальної моделі — об'єднувальної та захисної системи, в межах якої соціальна справедливість і ефективні економічні результати є сумісними цілями¹. Європейська соціальна модель, включаючи державу загального добробуту, а також участь соціальних партнерів у формуванні політики, сприяє зменшенню значної соціальної нерівності в суспільстві. Соціальний діалог надає працівникам можливість висловлювати свою позицію та дозволяє брати участь у прийнятті рішень на рівні підприємства, а також забезпечує участь як працівників, так і роботодавців у формуванні соціальної політики².

Водночас вітчизняна державна соціальна політика у питаннях реалізації права громадян на соціальний захист визначається

1

¹ Araújo S., Meneses M. P. The effectiveness of social dialogue as an instrument to promote labour justice. Comparative Report. Ref. Ares(2018)6582945 — 20/12/2018. 45 p. URL: <https://ec.europa.eu/research/participants/documents/downloadPublic?documentIds=080166e5c0334675&appId=PPGMS> (дата звернення: 20.02.2026).

2

² Ghellab Y., Varela N., Woodall J. Social dialogue and social security governance: A topical ILO perspective. *International Social Security Review*. 2011. Volume 64. Issue 4. P. 50. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40ed_dialogue/%40dialogue/documents/publication/wcms_172208.pdf (дата звернення: 20.02.2026).

кризь призму економії бюджетних коштів всупереч положенням Основного Закону та страховим принципам функціонування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування.

В академічних джерелах наголошується, що програми соціального захисту повинні включати доступні та ефективні механізми подання скарг, які гарантують анонімність, допускають як індивідуальні, так і колективні скарги, а також є належно забезпеченими ресурсами та культурно відповідними. Процедури розгляду скарг мають передбачати процес оскарження, який є незалежним, доступним, простим, справедливим і ефективним. До того ж підхід до соціального захисту, заснований на правах людини, вимагає, щоб прозорість, підзвітність і доступність були невід'ємною частиною розробки політик та програм. Однак політики часто не враховують, чи програми соціального захисту сприяють, чи перешкоджають реалізації прав людини, натомість зосереджуючись на таких питаннях, як ефективність витрат, розподільчі наслідки та стимули до праці¹.

Розгляд зарубіжного досвіду системи оскарження у сфері соціального забезпечення свідчить про впровадження обов'язкових досудових процедур врегулювання соціальних спорів. Так, у Швейцарії, Італії, Франції, Іспанії та Нідерландах заявники зобов'язані спершу подати скаргу до органів соціального забезпечення, перш ніж оскаржувати те саме рішення в суді, адміністративна перевірка є обов'язковою умовою для подальшого судового розгляду. Однією з головних переваг процедури адміністративної скарги є її безкоштовність. Подання скарги до компетентного адміністративного органу у більшості країн не потребує витрат².

Розглядаючи питання захисту права на соціальне забезпечення, необхідно звернути увагу і на питання розширення

¹ Sepúlveda M., Nyst C. The Human Rights Approach to Social Protection. 2012. P. 13–16. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/EPoverty/HumanRightsApproachToSocialProtection.pdf> (дата звернення: 20.02.2026).

² Michoud A. The complaint and appeal mechanisms for social security claims in the contracting states of the European Code of Social Security : a comparative overview. In: Le droit comparé et le droit suisse. Rashid Bahar et Thomas Kadner Graziano (Ed.). Genève : Schulthess éditions romandes, 2018. P. 65–85. (Programme doctoral romand de droit). URL: <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:148576> (дата звернення: 20.02.2026).

приватно-правових засад у правовому регулюванні права на соціальний захист. Розвиток соціальних послуг, децентралізація соціального забезпечення, вирішення проблеми довгострокового догляду та деінституалізація вимагають розгляду питання захисту соціальних прав у новітній парадигмі. Актуалізується питання розгляду справ у порядку цивільного судочинства, а також розвитку альтернативних процедур вирішення спорів, зокрема медіації.

Trunova H. Protection of the Right to Social Security Under Martial Law in Ukraine

The study is devoted to the issue of protecting the right to social security under martial law. It examines the international legal standards for the protection of the right to social security. Attention is drawn to the systemic problem of the lack of alternatives to judicial protection of the right to social security and the absence of effective extrajudicial procedures. The role of social dialogue is revealed in the context of ensuring a comprehensive social policy of the state and resolving social disputes through extrajudicial procedures amid the development of private-law principles in the field of social protection.

Keywords: protection of rights, implementation of the right, social security, martial law, administrative procedure, court, extrajudicial protection, mediation, social dialogue, social insurance.

ЗАХИСТ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧНИНИ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО

Напрацювання українських правознавців стосовно захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану, які мають сприяти створенню дієвих механізмів захисту прав народів у наш час, переважно забуті або залишаються поза увагою науковців та політичних спільнот.

Актуальності ця проблематика набуває в умовах російської військової агресії проти України та гібридної війни проти європейських країн. Як тепер, так і сто років тому причини цієї війни є однаковими — імперська парадигма «русского мира», генезис якої триває і в наші дні. Основними історичними й сучасними складовими імперської парадигми «русского мира» є: історично сформована імперська свідомість російської правлячої верхівки й населення; деспотична репресивна влада правителів; деструктивний характер правопорядку; агресивна експансіоністська та загарбницька зовнішня політика, спрямована на підкорення народів, денаціоналізацію, русифікацію, асиміляцію та позбавлення або суттєве обмеження основних конституційних прав народів на захоплених територіях.

Проблема захисту прав людини під час військового протистояння Австро-Угорщини та Російської імперії в ході Першої світової війни знайшла відображення у політичній діяльності й творчій спадщині Лонгина (Льонгина) Михайловича Цегельського (1875–1950) — відомого українського правознавця, громадсько-політичного діяча, дипломата, адвоката, журналіста, видавця. У 1911–1918 рр. обирався депутатом від УНДП до австрійської Державної ради, 1913 р. — послом (депутатом) до Галицького крайового сейму.

Л. Цегельський у 1914–1918 рр. був членом усіх провідних українських організацій у Галичині – Головної української ради, Загальної української ради, Бойової управи УСС, Союзу визволення України, Української національної ради ЗУНР–ЗОУНР. Очолював Державний секретаріат внутрішніх справ ЗУНР та з початку 1919 р. року призначений Державним Секретарем зовнішніх справ. Брав участь у підготовці попереднього договору про злуку між Директорією УНР та ЗУНР та 1 грудня 1918 р. разом з Д. Левицьким підписав від імені ЗУНР передвступний договір про об'єднання з УНР, очолював дипломатичну місію ЗУНР в США у 1920–1921 р., а в 1940 р. став одним із засновників Українського конгресового комітету Америки (УККА).

Питання прав людини і громадянина набуло актуальності у громадській діяльності правознавця ще в студентські роки під час навчання на юридичному факультеті Львівського університету. Студентом у складі австрійської делегації він брав участь у Студентському конгресі в Англії. Виступаючи в дискусії проти виголошеного на з'їзді реферату щодо майбутньої перебудови Європи, за яким Галичина по річку Сян мала належати до Російської імперії без врахування права українського народу на самовизначення, Л. Цегельський в запалі образив російського царя, за що був депортований з Англії. Тим виступом Л. Цегельський звернув на себе увагу різних політиків, що стало початком його політичної кар'єри.

На думку Л. Цегельського, війна Російської імперії з Австрією за територію українських земель розпочалася з метою придушення українського національного руху на українських землях Австро-Угорщини, який «коле в очі» московського царя та його міністрів і чиновників. «Росія боїться, наголошував він, що українська самосвідомість з Галичини перекинеться через кордон до Росії, на 30-ти мільйонну Україну. Ось чому Росія хоче здобути Галичину й Буковину, щоб задавити наш народ (тобто позбавити прав) не тільки тут, а й на російській Україні. Через це війна за Галичину й Буковину, це війна за життя і смерть України»¹.

¹ Цегельський Л. З чого виникла війна та що вона нам може принести. Відень : На-клад «Союза Визволення України», 1915. С. 6–7.

На думку правознавця, саме обсяг конституційних прав, які мали українці в Австро-Угорщині, «дратував російських імперіалістів» і був основним приводом для війни Росії з Австрією. Зокрема, він зазначав, що в Австрії у 1848 р. скасовано панщину та наділено селян-кріпаків свободою і землею. За Конституцією 1867 р. народу і кожній людині «надано волю, свободу та голос у державних справах»; надано свободу віросповідання. Всі народи, мови, які існують у держави, отримали рівні права використовувати рідну мову у школах, церкві, суді та в урядових органах. Всім людям надано рівні права. Зокрема, нікого не можна без рішення суду тримати у в'язниці, відправляти на заслання; всі мали право вільно пересуватися без паспорта, шукати заробітків та оселятися за бажанням; надана свобода проведення будь-яких зборів і нарад та право вільно в газетах чи на зборах критикувати чиновників, навіть губернаторів та міністрів; дозволялося вільно засновувати всілякі спілки, союзи, товариства; всенародно обирати депутатів до парламенту. «Через те в Австрії вільно жити кожній людині і кожному народу, вільно думати, говорити і писати (свобода думки, слова і друку)»¹.

Важливе значення Л. Цегельський надавав реалізації мовних прав українців в Галичині, які «мали свої школи, гімназії, українські церкви, своїх учених і чиновників, які вдома, в школі, в суді спілкувалися українською мовою. ... Зборами, газетами та товариствами галицькі українці навчили наш народ стояти громадою за своє право, за свою долю, за свій народ. У Галичині й Буковині українці є свідомою нацією, яка вміє боротися за кращу долю й, завдяки австрійській конституції, вільно жити і розвиватися»².

У випадку захоплення Галичини і Буковини, наголошував Л. Цегельський, Росія б знищила всі конституційні свободи і права і запровадила б за власним порядком політичні тюрми, шибениці, заслання на Сибір без суду сотні свідомих селян, робітників та інтелігентів; закрила б усі українські читальні, товариства, спілки і газети; скасувала б загальне всенародне виборче право;

¹ Цегельський Л. З чого виникла війна та що вона нам може принести. Відень : На-клад «Союза Визволення України», 1915. С. 5–6.

² Там само. С. 6.

скасувала б свободу віросповідання та українську мову й запровадила б московщину у церкві та школі. *Все це Росія вже робить тепер, частково окупувавши Галичину*¹.

Правознавець виступав з критикою російської пропаганди, засуджував заперечення російськими антиукраїнськими силами ідеї самостійності України. Зокрема, проімперськими ЗМІ «Києвлянин» та «Речь», а також Савенком, графом Бобрінським, єпископом Євлогієм та іншими «об'єдінителями» та «істинно-руськими людьми». Також критикував «поради» Мілюкова, Родічева та інших російських лібералів та поступовців, вдовольнятися лише українською мовою у школах, земстві та суді, не допускаючи навіть «автономії» України².

Також Л. Цегельський закликав не вірити московській пропаганді, що перемога Австрії у війні означатиме панування німців над Україною. Українська держава, наголошував він, потрібна, перш за все, Українцям, але вона потрібна й майже усім нашим сусідам: Австрії, Німеччині, Румунії, Болгарії, Туреччині, бо Українська держава захистила б усі ці держави муром від Росії-Московщини. Найкраще для реалізації прав Українців було-б, щоби Росію було розгромлено, або від неї відпали всі українські губернії аж по Дон та Кубань. Розгром Росії означає розгром царського самодержавства, чиновництва, охорони, чорносотенства і русифікації. Повстала б тоді велика самостійна Україна³.

Сьогодні ці думки правознавця залишаються надзвичайно актуальними. Як і століття тому, Україна є щитом Європи та шляхом до миру і нової системи безпеки. Український народ захищає не лише свою свободу, права та незалежність, але й майбутнє Європи, зупиняючи агресію російського імперіалізму.

На протигагу російській пропаганді, Л. Цегельський доводить, що «Росії треба прибрати до рук Галичину ... галицьких Українців — Русинів, аби раз назавжди задавити «мазепинство»,

¹ Цегельський Л. З чого виникла війна та що вона нам може принести. Відень : Наклад «Союза Визволення України», 1915. С. 7.

² Цегельський Л. Самостійна Україна. Відень : Накладом «Союза Визволення України», 1915. С. 4.

³ Цегельський Л. З чого виникла війна ... С. 8–11.

тобто політичне українство. Москалі хочуть поновити своє панування лукавою видумкою — що вони і українці — один «руський» народ, одна «русска» порода і одна «русска» мова, то буцімто Україна («Малоросія») і Московщина («Великоросія») були, є і залишать на віки одним нероздільним тілом»¹.

В своїй праці «Русь-Україна а Московщина-Росія» (1916) правознавець переконливо доводить, що Українці є окремий народ, який реалізує своє право на самовизначення та відбудову самостійної суверенної української держави, за яку бореться ще з часів козаччини².

На жаль, сьогодні ситуація повторюється. Сучасна російська пропаганда фактично застосовує ті ж наративи, як і сто років тому, намагаючись «відірвати» Україну від Європи та цивілізованого світу, шляхом поглиблення розколу й протиставлення Росії всім іншим — Україні, Європі, США, «колективному Заходу» та «англосаксам». Це основа концепції так званого «руського міра», у якій Росія позиціонується «борчиною зі злом», яка насправді нехтує усіма правами українського народу, застосовуючи цілеспрямоване винищення українського населення шляхом масованих обстрілів цивільних об'єктів та об'єктів критичної інфраструктури.

Слід зазначити, описані Л. Цегельським причини війни Росії з Австрією до цього часу мають неоднозначні оцінки серед науковців. Утім, під час російської війни з Україною тоді і зараз досить показовим є незмінність мети російського керівництва — знищення свобод і прав українського народу шляхом цинічних дій, які мають ознаки геноциду. Зокрема, у своєму виступі 23 лютого 2026 р. представниця МЗС РФ Марія Захарова оприлюднила коментар у зв'язку з четвертою річницею початку так званої «спеціальної воєнної операції». Вона вчергове заявила, що російські війська діють згідно з рішенням Путіна та статтею 51 Статуту ООН, а сама операція «націлена на усунення загроз, що проектуються київським режимом», та забезпечення

¹ Цегельський Л. Русь-Україна а Московщина-Росія. Вид. 2-е, перероб. Царгород : З Друкарні «Союза Визволення України», 1916. С. 5–6.

² Там само. С. 115–128.

«демілітаризації і денацифікації»¹. Саме тому, введення до наукового обігу напрацювань попередніх поколінь українських науковців сприятиме у подальшому уникненню повторення історичних помилок та розробці ефективних засобів й механізмів захисту прав народів під час війни з метою неповторення подібних трагедій у майбутньому.

Khudoyar L. Protection of the constitutional rights and freedoms of Ukrainians in Galicia during the First World War in the creative heritage of Longyn Tsehelsky

The author highlights the problems protection of the constitutional rights and freedoms of Ukrainians in Galicia during the First World War in the creative heritage of Longyn Tsehelsky.

Keywords: Longyn Tsehelsky, Galicia, Ukrainians in Galicia, civil rights and freedoms, First World War, Russian occupation regime.

¹ Джерело: <https://society.comments.ua/ua/news/warrussia/vsi-cili-svo-budut-dosyagnuti-zaharova-vistupila-iz-zayavoyu-do-chetvertih-rokovin-vtorgnennya-v-ukrainu-798386.html> (дата звернення: 27.02.2026).

ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ ІНСТИТУТУ МЕДІАЦІЇ В ПУБЛІЧНО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ ЯК СКЛАДОВОЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ТА ПОВОЄННОГО СТАНУ

Гарантоване Конституцією України та Європейською конвенцією з прав людини право на доступ до правосуддя набуває особливої важливості під час війни, коли виникає нагальна потреба у захисті прав внутрішньо переміщених осіб (далі — ВПО), біженців з України, осіб, які отримали тимчасовий захист, військових, ветеранів війни та інших вразливих категорій осіб. Саме на державу покладається обов'язок забезпечити доступність правосуддя для цих категорій громадян. Попри розвиток нових правових інструментів, проблеми залишаються, що потребує ширшого погляду на доступ до правосуддя. Це не лише процес доступу до судового розгляду, а цілісна система, що включає логістичну та фінансову доступність, правову допомогу, розумні строки розгляду справ та, що особливо важливо, широке впровадження медіації як ефективного інструменту вирішення конфліктів та спорів.

Воєнний стан в Україні та наступна повоєнна відбудова створюють нові виклики до питань врегулювання спорів та конфліктів в публічно-правовій сфері. Ще до повномасштабного вторгнення, в Україні існувала проблема надмірного навантаження на суди та суддів, а війна тільки поглибила кризу судової влади. Масштабне зростання кількості спорів, пов'язаних із соціальними виплатами, мобілізаційними процесами, статусом ВПО та гарантіями для військовослужбовців, ветеранів війни та їхніх родин, виявилось серйозним викликом для вітчизняного правосуддя та адміністративних органів, значно ускладнивши роботу судових

інституцій через критичне зростання навантаження та збільшило кількість адміністративних проваджень.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу позиція Л. Романадзе, яка зауважує, що функціонування судової системи у воєнний час підкреслило давні та відомі проблеми — обмежені можливості онлайн-судочинства, брак ресурсів у судах, нерозвиненість системи взаємодії судів і альтернативних способів вирішення спорів. Останнє значно обмежує потенціал медіації у забезпеченні доступу до правосуддя як альтернативи або ефективного доповнення до судового вирішення спорів¹.

Слід також погодитися з думкою Л. Ніколенко про те, що однією із проблем, що виникають при захисті прав ВПО, є проблема відновлювання втрачених документів, що є доказами у справі, предметом позову, а також тих, що можуть підтверджувати право на представництво в суді. Ці питання набувають особливого значення з огляду на суттєве погіршення майнового та матеріально-го становища ВПО, втрати ними майна, а також загрози втрати права на спадщину².

За таких умов, альтернативні методи вирішення спорів (конфліктів), серед яких важливе місце посідає медіація, перестають бути лише теоретичною перспективою і стають нагальною практичною необхідністю. Інтеграція медіаційних процедур в адміністративне судочинство та досудові процедури, передбачені Законом України «Про адміністративну процедуру», здатна суттєво розвантажити суди/адміністративні органи, мінімізувати витрати сторін та забезпечити швидке й ефективне вирішення конфліктів та спорів, що виникають між державою та особою. Для військових, ветеранів, ВПО та біженців медіація пропонує не просто юридичний результат, а відчуття справедливості та поваги, яких часто бракує у сухих, формалізованих судових процесах.

1

¹ Романадзе Л. Доступ до правосуддя: роль медіації у воєнні та повоєнні часи. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 5. С. 13–29. URL: <http://journals.knute.edu.ua/foreign-trade/article/download/1550/1477>. DOI: 10.31617/3.2022(124)02 (дата звернення: 27.02.2026).

2

² Nikolenko L. M. Problems of judicial protection of the rights of internally displaced persons in Ukraine: *Security, human rights and sustainable development: material International Conference* (Białystok, Poland 9–10 of May 2019). Białystok. 2019. URL: <https://rep.dnuvs.ukr.education/server/api/core/bitstreams/76029002-5ad3-47da-8e7a-4331dfa9cb6d/content> (дата звернення: 27.02.2026).

Звичайно, не всі спори в публічно-правових відносинах є медіабельними та можуть бути вирішені шляхом застосування медіації. Як слушно зауважує М. Сливка, медіація може бути успішно використана у спорах, де інтереси держави не порушуються безпосередньо, наприклад у питаннях щодо виконання певних адміністративних обов'язків або вирішення суперечок щодо надання публічних послуг. Це дає змогу зменшити навантаження на суди та сприяти більш оперативному вирішенню конфліктів між громадянами та органами влади¹.

На нашу думку, для успішного застосування медіації в публічно-правовій сфері важливо розробити алгоритм, за яким визначається медіабельність спорів, щоб органи державної влади, місцевого самоврядування, судді могли оперативно та точно визначати, чи можна певний спір передати для вирішення шляхом застосування медіації.

Застосування медіації на практиці часто стикається з перешкодами, які заважають використанню всіх можливостей медіації при вирішенні публічно-правових спорів та захисту прав вразливих категорій осіб. До прикладу, М. Сливка серед основних аспектів, які обмежують ефективність медіації при вирішенні адміністративних справ в Україні, виокремлює наступні:

1) недостатню обізнаність сторін публічно-правового спору про сутність процедури медіації, порядок її проведення та наслідки медіації для заінтересованих учасників;

2) низьку кількість кваліфікованих медіаторів, що здатні професійно здійснювати медіацію в адміністративних справах;

3) низький рівень довіри населення до процедури медіації й альтернативних способів вирішення спорів загалом;

4) відсутність інституційної підтримки медіації;

5) недостатнє нормативно-правове забезпечення інституту медіації у системі адміністративного судочинства України;

¹ Сливка М. Позитивні та негативні аспекти медіації і примирення сторін в адміністративному судочинстві: розмежування та проблеми застосування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2024. Серія «Юридичні науки». № 3 (43). С. 214–220. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2024/oct/36065/31.pdf> <https://doi.org/10.23939/law2024.43.214> (дата звернення: 27.02.2026).

б) відсутність механізму примусового виконання угоди, укладеної за результатами медіації¹.

Також важливим питанням залишається порядок оплати послуг медіатора, оскільки мало захищені категорії осіб, в тому числі ВПО, біженці з України, військові, ветерани війни, в сучасних умовах часто мають фінансові труднощі та не можуть оплачувати послуги медіатора. Тому саме держава має взяти на себе це зобов'язання та забезпечити доступ вразливих верств населення до альтернативних способів вирішення спорів, зокрема медіації в публічно-правовій сфері, де органи публічної влади виступають стороною в спорі (конфлікті).

Інші автори, зокрема К. Ростовська, Н. Гришина, до проблем застосування процедури медіації під час вирішення адміністративних спорів відносять низький рівень розвитку системи приведення у виконання угод за результатами медіації та інших угод про примирення (якщо це не мирова угода, затверджена судом). Брак механізму примусового виконання угоди за результатами процедури медіації істотно знижує кількість звернень до цієї процедури і ставить під сумнів її доцільність. З іншого боку, сфера адміністративних спорів найбільш складна для застосування процедури медіації. Це обумовлюється такими характерними для таких спорів особливостями: учасники спору є суб'єктами нерівноправними — між ними виникають відносини влади-підпорядкування; існування корупційних ризиків через домовленості між посадовою особою і приватною особою; у своїй діяльності орган державної влади керується публічним інтересом, не має свободи у прийнятті рішень; ризик звинувачення державного службовця у перевищенні повноважень при укладенні медіаційної угоди².

1

¹ Сливка М. Позитивні та негативні аспекти медіації і примирення сторін в адміністративному судочинстві: розмежування та проблеми застосування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2024. Серія «Юридичні науки». № 3 (43). С. 214–220. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2024/oct/36065/31.pdf> <https://doi.org/10.23939/law2024.43.214> (дата звернення: 27.02.2026).

2

² Ростовська К. В., Гришина Н. В. Медіація в адміністративному судочинстві: міф чи реальність сьогодення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2020. Серія «Право». Вип. 29. С. 182–188. URL: https://lsej.org.ua/9_2023/41.pdf DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/41> (дата звернення: 26.02.2026).

Відповідно до положень Керівних принципів № 15 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами і сторонами — приватними особами, ухваленої Європейською комісією з ефективності правосуддя 7 грудня 2007 року (CEPEJ(2007)15), держави-члени і, передусім, їхні уряди та адміністративні органи відіграють головну роль у сприянні застосуванню альтернативних методів розв'язання спорів з приватними сторонами щодо індивідуальних адміністративних актів, договорів, цивільної відповідальності та інших суперечливих питань¹. Тому важливо, щоб саме державні органи займали проактивну позицію в забезпеченні впровадження медіації при вирішенні публічно-правових спорів, в тому числі для кращого захисту прав та свобод ВПО, біженців, військових та інших вразливих верств населення.

На важливості онлайн-медіації як інструменту для вирішення конфліктів, яка є невіддільною складовою сучасного підходу до вирішення конфліктів, що виникають, зокрема, серед ВПО в Україні, акцентують увагу Л. Стрельбіцька та Т. Блашук. Її значення зростає в умовах, коли традиційні механізми правосуддя виявляються недостатньо ефективними для забезпечення оперативного доступу до правових інструментів. Здатність онлайн-медіації долати бар'єри, пов'язані з географічним розташуванням, є ключовою для ВПО, які нерідко опиняються у важкодоступних регіонах або за межами країни².

Саме тому медіація у форматі онлайн може бути ефективним, зручним інструментом для врегулювання спорів між органами публічної влади та ВПО, біженцями, військовими, ветеранами війни та іншими верствами населення в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови. Адже в Україні процес діджиталізації

¹ Керівні принципи № 15 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами і сторонами — приватними особами, ухвалені Європейською комісією з ефективності правосуддя 7 грудня 2007 р. URL: <https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/cepej/19-kerivnyy%20pryncup1.pdf> (дата звернення: 26.02.2026).

² Стрельбіцька Л., Блашук Т. Онлайн-медіація як інструмент для вирішення конфліктів серед біженців та внутрішньо переміщених осіб в умовах повномасштабної війни в Україні. *Право*. 2024. № 3 (85). URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/3_2024/17.pdf DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2024.3.15> (дата звернення: 25.02.2026).

державних послуг та різних сервісів постійно вдосконалюється, що полегшує до них доступ громадян.

Ефективна реалізація медіації в Україні можлива за умови побудови державно-приватного партнерства, що передбачає державну підтримку фінансової та цифрової доступності послуг медіації. Такий підхід трансформує медіацію на дієвий механізм запобігання конфліктам та відновлення суспільної довіри до публічної адміністрації в період повоєнної відбудови.

Отже, впровадження інституту медіації в публічно-правову сферу України є стратегічно необхідним кроком для модернізації механізмів захисту прав людини в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення. Оскільки судова система працює в умовах критичного перевантаження справами, пов'язаними із соціальним забезпеченням ВПО, ветеранів та військовослужбовців, медіація постає як дієва альтернатива, що дозволяє забезпечити швидко, фінансово доступне вирішення спорів в публічно-правовій сфері. Для повноцінної реалізації цього інструменту держава має взяти на себе провідну роль у забезпеченні фінансової та цифрової доступності медіації. В умовах війни, коли громадяни максимально вразливі, медіація повертає в адміністративний процес суб'єктність людини, роблячи захист прав та свобод реальним, а не декларативним, дозволяє біженцям зберегти правовий зв'язок з Україною.

Astreiko V. Prospects of implementing in Ukraine the institute of mediation in the public-legal sphere as a component of human rights protection in conditions of war and post-war

Summary: The article examines the prospects for the introduction of mediation in resolving public-law disputes in Ukraine as a vital tool for protecting human rights during the war and post-war reconstruction. It is substantiated that in conditions of excessive workload on courts and judges, mediation becomes an effective, people-oriented alternative for vulnerable groups, including IDPs, refugees and veterans. The institutional and legal barriers to the use of mediation are identified and the need to implement a public-private partnership model to ensure its financial and digital accessibility is proven. It is substantiated, given the processes of

digitalization in Ukraine, that online mediation can overcome geographical restrictions and restore trust between citizens and state bodies. The integration of mediation into administrative procedures is proposed as a strategic necessity for the transformation of the legal framework from formal to accessible and focused on the rights and freedoms of man and citizen.

Keywords: mediation, public law disputes, Internally displaced person (IDP), human rights, martial law, veterans, administrative procedure.

КОНТРЗАХОДИ ТРЕТІХ ДЕРЖАВ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ: МЕЖА МІЖ «ЗАКОННИМИ ЗАХОДАМИ» ТА КОЛЕКТИВНИМИ КОНТРЗАХОДАМИ

Контрзаходи у міжнародному праві та обов'язки держав

Законність заходів, вжитих однією державою стосовно іншої, регулюється нормами міжнародної відповідальності. Відповідно до Статті 49 Проекту статей Міжнародної правової комісії (далі — «МПК») про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (далі — «**ARSIWA**»), потерпіла держава може здійснювати контрзаходи проти держави-правопорушника лише з метою змусити її припинити протиправні дії і поновити порушені обов'язки¹. Контрзаходи мають обмежуватися тимчасовим невиконанням зобов'язань тієї ж потерпілою державою, бути пропорційними шкоді та такими, що допускають відновлення виконання зобов'язань після припинення порушення. ARSIWA (ст. 50) також прямо забороняє, щоб у межах контрзаходів держави порушувалися фундаментальні права людини чи інші імперативні норми міжнародного права. Таким чином, будь-яке втручання має бути здійснене за суворих умов: попереднє повідомлення, пропорційність, зворотність наслідків, а також неможливість застосування сили.

Водночас механізм МПК (статті 48, 54) визнає право на реагування і третіх держав, не обмежуючи його суто до потерпілої сторони. Зокрема, будь-яка держава має право звернутися з вимогою відповідальності, якщо порушене не двостороннє

¹ Проект статей Міжнародної правової комісії про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. *Yearbook of the International Law Commission*. 2001. Vol. II, Part Two. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf (дата звернення: 26.02.2026).

зобов'язання, а таке, що «належить міжнародній спільноті в цілому». За висловом Міжнародного Суду в справі *Barcelona Traction*, такі обов'язки за своєю природою стосуються усіх держав, і їхня важливість така, що всі держави мають юридичний інтерес у їхньому захисті¹. Суд окремо зазначив, що зобов'язання щодо заборони агресії, геноциду та інших тяжких порушень прав людини (зокрема рабства й расової дискримінації) належать до категорії зобов'язань *erga omnes*. Аналогічно, стаття 48 ARSIWA передбачає право третіх держав вимагати припинення порушення та забезпечення відшкодування на користь зацікавлених осіб у разі порушення зобов'язання, яке має на меті захист спільного інтересу або належить міжнародній спільноті в цілому.

МПК свідомо відмежовує реакцію «групи держав, що діють через свої національні органи», від заходів, які здійснюються в межах міжнародних органів, зокрема санкцій Ради Безпеки ООН. Такі заходи, ухвалені на підставі глави VII Статуту ООН, виходять за межі сфери застосування ARSIWA і розглядаються як беззаперечно легітимні інструменти підтримання міжнародного миру та безпеки. Водночас практика міжнародного права фіксує випадки, коли держави, не зазнавши безпосередньої шкоди від правопорушення, застосовували економічні або інші примусові заходи проти держави-порушниці у відповідь на серйозні порушення міжнародного права (зокрема ембарго, розрив транспортних чи дипломатичних зв'язків). При цьому норми ARSIWA не встановлюють чіткої процедурної рамки для таких дій третіх держав, що зумовлює наявність стійких доктринальних дискусій і практичних розбіжностей.

Зобов'язання *erga omnes* та *erga omnes partes* у контексті захисту прав людини

Принцип зобов'язань *erga omnes* (тобто зобов'язань перед міжнародною спільнотою в цілому) має ключове значення для

¹ *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain)* : рішення Міжнародного Суду ООН від 5 лютого 1970 р. (друга стадія). *Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders of the International Court of Justice*. 1970. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/50/050-19700205-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 26.02.2026).

визначення повноважень третіх держав у сфері захисту прав людини. Відповідно до практики Міжнародного Суду ООН, до таких зобов'язань належать ті, порушення яких зачіпає інтереси кожної держави незалежно від наявності прямої матеріальної шкоди. До них, зокрема, віднесено заборону агресії, геноциду та інших фундаментальних прав людини. Порушення цих зобов'язань розглядається як «серйозне» у розумінні статті 40 ARSIWA, оскільки йдеться про норми *jus cogens*.

У свою чергу, стаття 41 ARSIWA встановлює, що у випадку серйозного порушення держави зобов'язані співпрацювати з метою припинення такого порушення законними засобами. Отже, загальна заборона застосування сили та заборона геноциду визнаються порушеннями імперативних норм міжнародного права, а всі держави мають обов'язок сприяти їх припиненню. У контексті збройної агресії Російської Федерації проти України це означає, що міжнародне співтовариство має правові підстави вимагати від держави-агресора припинення агресії та воєнних злочинів шляхом застосування політичних, юридичних і економічних заходів.

Паралельно в міжнародному праві розвивається концепція зобов'язань *erga omnes partes*, тобто зобов'язань, рівною мірою обов'язкових для всіх учасників конкретного міжнародного договору. Класичним прикладом є Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, яка надає кожній державі-учасниці право ініціювати притягнення до відповідальності незалежно від того, чи зазнала вона прямої шкоди. Доктринальний аналіз свідчить, що аналогічні механізми міждержавного реагування містяться й у низці інших договорів у сфері прав людини, доповнюючи загальний режим міжнародно-правової відповідальності.

У сукупності це вказує на особливий правовий статус прав людини в сучасному міжнародному праві: їх порушення може слугувати підставою для спільних дій держав, включно із застосуванням контрзаходів, навіть за відсутності безпосередньої шкоди третім державам.

Умови правомірності контрзаходів третіх держав

Для проведення межі між «законними заходами» та односторонніми або неформальними санкціями вирішальне значення

має їх співвіднесення з критеріями, закріпленими в ARSIWA. Згідно з підходом МПК, контрзаходи третіх держав мають відповідати тим самим загальним вимогам, що й контрзаходи потерпілої держави (статті 49–54). До ключових умов їх правомірності належать такі.

По-перше, попереднє звернення та пропозиція переговорів. Перед застосуванням контрзаходів державі рекомендується звернутися до держави-порушниці з вимогою припинити міжнародно-протиправне діяння (ст. 52(1)(а)), а також повідомити про намір вжити відповідних заходів і запропонувати переговори (ст. 52(1)(b)). Лише у виняткових обставинах допускається застосування невідкладних заходів без попереднього повідомлення.

По-друге, вимога пропорційності. Контрзаходи мають бути співмірними тяжкості порушення та обмеженими виключно метою спонукати державу-порушницю до виконання її міжнародних зобов'язань (ст. 51). Це означає, що економічні чи інші примусові заходи повинні бути припинені одразу після відновлення законності та не можуть виходити за межі необхідного для усунення порушення (ст. 53).

По-третє, обмеження предметного обсягу заходів. Контрзаходи можуть полягати лише у тимчасовому невиконанні тих зобов'язань, які держава, що їх застосовує, зазвичай виконує щодо держави-порушниці (ст. 49(2)). Вони не повинні призводити до незворотних наслідків, таких як постійне позбавлення майна, або перетворюватися на елемент загальної політики без чіткої перспективи припинення.

По-четверте, заборона порушення основоположних норм міжнародного права. МПК прямо зазначає, що контрзаходи не можуть зачіпати обов'язок утримуватися від погрози силою чи її застосування, повагу до фундаментальних прав людини, гуманітарні зобов'язання або інші імперативні норми міжнародного права (*jus cogens*) (ст. 50). Відповідно, третя держава не може виправдовувати свої дії вчиненням власних порушень прав людини, зокрема свавільними затриманнями, жорстоким поводженням чи тортурами.

По-п'яте, тимчасовий характер контрзаходів. Як тільки держава-порушниця припиняє міжнародно-протиправне діяння та

забезпечує відшкодування шкоди, усі контрзаходи мають бути негайно припинені (ст. 53).

Дотримання цих умов має принципове значення для оцінки правомірності дій третіх держав.

Західні санкції проти РФ як потенційні контрзаходи

Вторгнення Російської Федерації, яке саме по собі становить тяжке порушення імперативних норм міжнародного права (*jus cogens*), спричинило масові порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права. У відповідь на це значна кількість держав запровадила масштабні економічні й фінансові обмежувальні заходи щодо Російської Федерації. З юридичної точки зору такі санкції можуть розглядатися як засоби тиску, спрямовані на спонукання держави-агресора до припинення агресії та виконання обов'язку з відшкодування шкоди Україні.

У доктрині міжнародного права дедалі частіше висловлюється позиція, що санкції у відповідь на порушення норм *jus cogens* можуть набувати ознак так званих *collective countermeasures*, тобто спільних заходів, які за своєю логікою відповідають основним засадам режиму контрзаходів. Міжнародна література слушно ставить питання: якщо Україна як потерпіла держава може застосовувати контрзаходи проти Російської Федерації, зокрема у формі блокування активів РФ, то якими є правові підстави для дій інших держав? Провідні фахівці з міжнародного права, зокрема Джеймс Кроуфорд, висловлювали думку, що треті держави можуть вдаватися до контрзаходів або на запит потерпілої держави, або у випадках серйозних порушень зобов'язань, що належать міжнародній спільноті в цілому. У цьому контексті санкції західних держав дедалі частіше обґрунтовуються не лише як інструмент політичного тиску, а й як засіб захисту прав цивільного населення України та підтримання міжнародного правопорядку.

Водночас у доктрині наголошується, що формулювання статті 54 ARSIWA надає третім державам лише право вживати «законних заходів», не визнаючи за ними повноваження на формальні контрзаходи у строгому розумінні цього поняття. Таким чином, МПК стикається з суперечливою практикою: з одного

боку, фактичним застосуванням колективних санкцій у відповідь на агресію, геноцид та інші тяжкі порушення міжнародного права; з іншого — відсутністю усталеної доктринальної згоди щодо їх правової природи. ARSIWA свідомо залишає це питання «для подальшого розвитку міжнародного права».

Попри це, сучасна практика свідчить, що низка держав розглядає санкції проти Російської Федерації не лише як форму політичного покарання, а як інструмент відновлення загальновизнаних норм міжнародного права. Як зазначає МПК, держави неодноразово вдавалися до контрзаходів у відповідь на систематичні порушення зобов'язань *erga omnes*. Водночас навіть за наявності легітимної мети — захисту прав людини — такі заходи не повинні самі по собі призводити до порушення прав третіх осіб. Саме тому важливого значення набуває включення до санкційних режимів процедурних і матеріальних гарантій, зокрема механізмів індивідуального ліцензування, моніторингу гуманітарного впливу та прозорого звітування.

Висновки. У межах публічного міжнародного права контрзаходи третіх держав загалом визнаються допустимими насамперед у випадках грубих порушень зобов'язань *erga omnes*. Збройна агресія Російської Федерації проти України є показовим прикладом такого порушення, що має характер імперативної норми міжнародного права (*jus cogens*), а також супроводжується численними воєнними злочинами. Аналіз ARSIWA свідчить, що за умови, коли заходи третіх держав (зокрема санкційні обмеження) спрямовані на зміну поведінки держави-агресора та відповідають вимогам статей 51–54 ARSIWA (зокрема принципам пропорційності, необхідності, зворотності та забороні вчинення власних міжнародно-протиправних діянь), такі заходи можуть бути кваліфіковані як правомірні примусові заходи. У цьому випадку вони виходять за межі політичного тиску та виконують функцію захисту загальних прав і цінностей, включно з правом на життя. Водночас наявність лише дискусійної правової основи зумовлює необхідність особливо ретельного обґрунтування таких дій. Важливо, щоб підґрунтям будь-яких «законних заходів» слугували чітко визначені міжнародно-правові критерії та прозорі механізми контролю.

Bandrovsky V. Countermeasures by Third States as an Instrument for the Protection of Human Rights: The Boundary Between “Lawful Measures” and Collective Countermeasures

Countermeasures by states other than the injured party have gained prominence as a response to serious breaches of international law, including violations of fundamental human rights in contexts of armed conflict. This study examines the legal framework governing such measures under public international law — notably the law of state responsibility and the doctrine of obligations *erga omnes* — and applies it to Russia’s aggression against Ukraine. In particular, it explores whether measures taken by third states (for example, economic sanctions) can be regarded as lawful instruments of human rights protection rather than mere political or economic retaliation. The analysis emphasises key conditions (such as necessity, proportionality and respect for *jus cogens*) that differentiate lawful countermeasures from illegitimate collective sanctions. The findings suggest that, if applied strictly under the criteria in the International Law Commission’s Articles on State Responsibility and related doctrine, third-state measures against egregious breaches (e.g. aggression, war crimes or genocide) can be justified as protecting the international community’s collective interests.

Keywords: countermeasures; state responsibility; *erga omnes* obligations; human rights protection; sanctions; Russian war of aggression; international law.

КОНТРОЛЬ І НАГЛЯД ЯК ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Становлення України як демократичної, правової, соціальної держави вимагає реального утвердження в процесі вітчизняного державотворення принципів верховенства права, народовладдя, визнання людини, її прав і свобод вищою соціальною цінністю, економічного, політичного та ідеологічного плюралізму та ін. Важлива роль у здійсненні цього завдання належить органам державної влади, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам, які відповідно до ст. 19 Основного Закону України мають організовувати свою діяльність та діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

В той же час слід відзначити, що з метою забезпечення прав людини, належного виконання органами публічної влади своїх владних повноважень, недопущення ними зловживань, порушень чинного законодавства державою та суспільством, вироблені відповідні інструменти здійснення державної влади, одними з яких є контроль і нагляд. Як зазначає відомий український вчений-правник В. Ф. Сіренко: «Контроль є обов'язковою й неминучою складовою будь-якої функціонуючої організаційної структури»¹.

Контроль та нагляд розглядаються як основні та найбільш дієві способи забезпечення дисципліни та законності в конституційно-правовому механізмі публічної влади, гарантування прав і свобод людини та громадянина. Проте, незважаючи на їх досить поширене використання у науковій та навчальній юридичній літературі, назві й тексті законодавчих та підзаконних актів,

¹ Сіренко В. Ф. Проблеми теорії держави : монографія. Київ. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025. С. 134.

сутність, значення та особливості контролю і нагляду нез'ясовані й понині.

Звідси доволі часто органи державної влади, в назві яких є слово «контроль», наділяються лише наглядовими повноваженнями, і навпаки, у назві яких є слово «нагляд» — уповноважені здійснювати контрольні повноваження.

В юридичній літературі з цього питання теж існують різні погляди. Окремі дослідники виходять з того, що різниці між контролем і наглядом не існує. Є й точка зору, що нагляд — це різновид контролю. Деякі автори під контролем розуміють таку систему відносин між органами публічної влади, при якій контролюючий орган може відмінити акти підконтрольного органу. Нагляд при такому розумінні — це така система відносин, при якій наглядовий орган може лише призупинити дію цього акту, але відмінити чи змінити його має право тільки піднаглядовий орган. Є й інше розуміння цих термінів, коли, наприклад, контроль сприймається як перевірка діяльності підконтрольного органу, що проводиться контролюючим органом вибірково по особистій ініціативі чи згідно якось сигналу, а нагляд — це постійне спостереження за діяльністю піднаглядового органу¹. Або ж зазначається, що критеріями розмежування нагляду та контролю є: відомча підлеглість — при контролі, як правило, вона є, при нагляді — немає; можливість втручатися в оперативно-господарську та виробничу діяльність для усунення виявлених вад (за контролю є, за наглядом немає); контроль здійснюється з погляду відповідності прийнятих актів чи вчинених дій законності й доцільності, нагляд — лише законності; застосування заходів адміністративного примусу (під час контрольних заходів практично немає, у здійсненні нагляду є досить ймовірним)².

Виходячи з такого термінологічного підходу, в науковій літературі більша увага приділяється контролю і саме він доволі часто розглядається як основна функція держави. Ми не цілком поділяємо

¹ Тодика Ю. М., Марцеляк О. В. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян : монографія. Харків : «Лібра», 1998. С. 43–44.

² Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2008. С. 197.

цю позицію і вважаємо, що правильніше говорити про контрольно-наглядову функцію держави, реалізація якої в державі покладається на систему відповідних контрольно-наглядових органів.

Звичайно, що контрольно-наглядова діяльність, як така, в тій чи іншій формі притаманна більшості державних органів. Так, парламент контролює роботу уряду, Кабінет Міністрів України слідує за діяльністю, перш за все, міністрів, а останні — своїх підлеглих. Специфічна форма контролю притаманна судам — перевірка рішень нижчестоящих судів вищестоящими (апеляційною чи касаційною інстанцією), що мають право відміни цих рішень і направлення справи на новий розгляд.

Таким чином, в будь-якій сфері державного управління (даний термін розуміється в найширшому значенні) вищестоящий державний орган завжди здійснює в тій чи іншій формі контрольно-наглядові функції по відношенню до нижчестоящих ланок системи. Однак подібного роду діяльність не виступає основною функцією даних інституцій, а є «побічною».

Окрім того, органи місцевого самоврядування та об'єднання громадян, які як колективні суб'єкти (зі статусом юридичної особи або без такого статусу) здійснюють контрольно-наглядову діяльність у довірених їм сферах (відповідно, самоврядний та громадський контроль). Також контрольно-наглядовими повноваженнями наділені керівники та начальники усіх рівнів та усіх без винятку органів (підрозділів, служб), що охоплюється назвою «відомчий контроль» (внутрішньо апаратний контроль, внутрішньо організаційний контроль).

Як вірно відзначає В. М. Гаращук, Україна має достатньо розгалужену систему контролю. Контроль здійснюють державні органи загальної компетенції (надвідомчий контроль), вищі за підпорядкованістю органи відомчої компетенції (відомчий контроль), спеціалізовані контролюючі органи міжвідомчої компетенції, створені для здійснення суто контрольних повноважень за предметною спрямованістю (міжвідомчий контроль)¹.

¹ Гаращук В. М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право». Харків, 2003. С. 1.

Щодо останніх органів, то в механізмі державної влади є інституції, в обов'язок яких прямо входить контрольно-наглядова діяльність. Так, наприклад, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина, а Рахункова палата від імені Верховної Ради України контроль за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням. Так само Конституційний Суд України, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України, виступає органом конституційної юрисдикції та здійснює відповідний конституційний контроль.

При цьому П. М. Рабінович наголошує на тому, що такі «контрольно-наглядові органи, хоча і утворюються тими або іншими вищими органами держави (парламентом, президентом чи ін.), проте у системі державного апарату посідають окреме місце: маючи власну, чітко визначену компетенцію, вони відіграють відносно самостійну роль у державі і суспільстві... Ці органи не є ланкою, елементом, «частиною» якихось інших державних структур і тому можуть розглядатись як окремий різновид органів держави»¹.

Ю. М. Тодика та О. В. Марцеляк розвивають цю позицію і говорять, що специфіка діяльності контрольно-наглядових органів, виходячи з політико-правової практики інших країн та законодавства України, полягає в охороні Конституції, причому ця охорона носить комплексний сукупний характер. Дані органи не встановлюють загальних правил поведінки, як це робить законодавча влада, не займаються організаційною роботою, що притаманно виконавчій владі, не розглядають та не приймають кінцевих рішень з конкретних кримінальних, цивільних, трудових чи інших справ, що є сферою діяльності судової влади. Контрольно-наглядові органи займаються тільки розслідуванням,

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. 6-е вид. Харків : Консум, 2002. С. 57.

перевіркою, вивченням стану справ і не мають права втручатися в оперативну діяльність підприємств, установ, організацій. В основному вони доповідають про результати перевірок іншим органам держави, котрі й приймають відповідні заходи до порушників. Самі ж контрольно-наглядові органи, як правило, ніяких покарань призначити не можуть. Вони тільки контролюють діяльність органів всіх гілок влади і створюють умови виключення можливості їх виходу за межі своїх повноважень.

Зазначені наукові аргументи мають наслідком доволі поширену у вітчизняній юридичній науці позицію, відповідно до якої в Україні має місце виокремлення такої самостійної гілки влади як контрольно-наглядова, яка, на думку вищезгаданих науковців, характеризується наступними ознаками:

1) контрольно-наглядові органи, не дивлячись на наявність у них різних функцій, об'єднані загальною цільовою установкою — охороною Конституції, конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина;

2) аналіз положень конституцій багатьох зарубіжних країн, присвячених статусу контрольно-наглядових органів засвідчує, що їх функції, повноваження, в цілому правовий статус врегульовані особливими, окремими главами (розділами) конституцій;

3) системний характер структури та самостійності контрольно-наглядової гілки влади і спільне функціональне призначення усіх елементів, що входять до відповідної системи (органи конституційного контролю, прокуратура, омбудсмени та рахункові палати). Усіх їх об'єднує функціональна єдність;

4) контрольно-наглядові органи незалежні у здійсненні своїх функцій;

5) вони представлені вищими органами;

6) ці органи можуть бути колегіальними та особовими, обраними та призначеними, діючими протягом певного терміну, але завжди робота в цих органах несумісна з зайняттям будь-якої іншої посади¹.

Не будучи ні прихильником, ні противником виокремлення в національному механізмі влади окремо контрольно-наглядової

¹ Тодика Ю. М., Марцеляк О. В. Зазнач. праця. С. 45–46.

гілки, оскільки це не знайшло свого конкретного конституційного втілення в Основному Законі України, в той же час відзначимо, що така наукова концепція ще раз засвідчує важливість контрольно-наглядової діяльності в суспільстві і державі. Вона виступає основним та найбільш дієвим способом забезпечення прав і свобод людини і громадянина, оскільки завдяки їй виявляється найбільша кількість зловживань з боку органів державної влади та місцевого самоврядування й інших інституцій, зокрема громадянського суспільства, тому що контроль та нагляд поширюється на всі сфери життєдіяльності держави і суспільства та на всіх суб'єктів (фізичних осіб, юридичних осіб, колективних суб'єктів, які не мають статусу юридичної особи).

У сфері прав людини контрольно-наглядова діяльність здійснюється як державними, так і недержавними суб'єктами, їх посадовими особами, а також усіма керівниками органів влади, підприємств, установ, організацій. Вона передбачає аналіз суб'єктом контролю професійної діяльності підконтрольного об'єкта у сфері прав людини з тим, щоб виявити їх порушення, припинити протиправні дії, притягнути чи ініціювати притягнення винних до відповідальності. Це виступає гарантією прийняття органами влади та іншими інституціями правильного рішення та своєчасного і доброякісного його виконання, дозволяє не лише оцінювати якість дотримання прав людини, а й коригувати діяльність органів влади та інших інституцій, сприяти їм у реалізації, охороні та захисті прав і свобод людини і громадянина.

При цьому важливо, щоб така контрольно-наглядова діяльність здійснювалася відповідними органами повсякденно й безперервно в межах їх компетенції та виражалася у вчиненні дій, що відповідають чинному законодавству України. Тобто, як важлива функція держави та органів публічної влади й інших організацій, установ, інституцій, контрольно-наглядова діяльність повинна мати чітке правове регулювання, спрямоване на здійснення правових, організаційних, інформаційних заходів для забезпечення неухильного дотримання органами державної влади та місцевого самоврядування, іншими інституціями положень Конституції, законів України, інших нормативно-правових актів з метою сприяння їхній ефективній діяльності та виконання

покладених на них функцій захисту прав, свобод і інтересів громадян.

Не слід залишати поза увагою й той фактор, що ефективність реалізації контрольно-наглядової функції держави досягається лише за умов демократичних форм державного і суспільного життя, коли діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування перебуває під контролем народу.

Звідси можна зробити висновок, що контрольно-наглядова діяльність у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні являє собою синергію діяльності держави та інституцій громадянського суспільства, спрямовану на реалізацію, охорону й захист прав людини, що має наслідком гармонізацію взаємовідносин у трикутнику «людина — суспільство — держава», забезпечення конституційного правопорядку в суспільстві та державі, запобігання небажаних та девіантній поведінці з боку органів влади та інших інституцій. Певною мірою завдяки такій контрольно-наглядовій діяльності відбувається удосконалення форм та методів роботи різних інститутів, підвищується ефективність їх дієвості, зміцнюються дисципліна та законність їх функціонування, що в кінцевому рахунку виступає важливим фактором забезпечення прав і свобод людини в Україні.

Zhaloba S. Control and Supervision as means of ensuring Human Rights in Ukraine

In the modern conditions of the development of our state, an important place is given to the control and supervision activities of public authorities and other institutions of the state and society. This direction is considered one of the functions of the state and society, thanks to which the rights and freedoms of man and citizen are ensured in Ukraine. It is especially relevant in modern conditions, when our state has suffered military aggression from Russia.

Keywords: rights, freedoms, human rights guarantees, control, supervision, control and supervisory activities.

РИЗИКИ ЗЛОВЖИВАННЯ ДИСКРЕЦІЙНИМИ ПОВНОВАЖЕННЯМИ ВІЙСЬКОВО-ЛІКАРСЬКОЮ КОМІСІЄЮ

В умовах воєнного стану діяльність військово-лікарських комісій (далі — ВЛК) набуває особливого значення, оскільки саме від їхніх рішень залежить не лише встановлення ступеня придатності особи до військової служби, а й визначення причинного зв'язку поранення, травми, контузії, каліцтва чи захворювання з виконанням обов'язків військової служби або із захистом Батьківщини¹. У практичному вимірі це безпосередньо впливає на подальшу реалізацію прав військовослужбовця, зокрема на отримання належного лікування, проходження служби, звільнення за станом здоров'я, оформлення документів для соціального захисту та одержання передбачених законодавством виплат². Саме тому правова оцінка діяльності ВЛК не може зводитися лише до технічного аналізу медичного висновку, а має охоплювати питання меж реалізації дискреційних повноважень, їхньої правової мети та гарантій недопущення свавільного розсуду.

Нормативною основою діяльності ВЛК у Збройних Силах України є Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України, затверджене наказом Міністерства оборони України від 14 серпня 2008 року № 402³. Саме цей акт визначає систему військово-лікарської експертизи, види постанов, порядок медичного огляду, встановлення причинного зв'язку та процедури перегляду рішень. Однак сама наявність нормативного регулювання не усуває ризику неналежної реалізації повноважень,

1

¹ Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України : наказ Міністерства оборони України від 14 серп. 2008 р. № 402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#n36> (дата звернення: 26.02.2026).

2

² Довідник пораненого. URL: <https://turbota.mil.gov.ua/dovidnyk-poranenogo> (дата звернення: 26.02.2026).

³ Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу...

оскільки значна частина рішень у цій сфері ухвалюється на підставі оцінки конкретних медичних обставин, тобто в межах адміністративного розсуду.

У науково-правовому аспекті ризики зловживання дискреційними повноваженнями військово-лікарською комісією доцільно розуміти як імовірність такого здійснення наданої їй свободи розсуду, за якого рішення ухвалюється з відступом від вимог об'єктивності, безсторонності, повноти дослідження та індивідуального підходу до конкретного випадку. Ідеться не про будь-яке рішення, з яким не погоджується заявник, а саме про такі ситуації, коли комісія формально діє в межах наданої компетенції, проте змістовно використовує повноваження не відповідно до його цільового призначення. У такому разі дискреція перестає бути інструментом фахової оцінки і перетворюється на механізм, здатний звузити обсяг правового захисту військово-службовця¹.

Одним із найбільш поширених проявів цього ризику є шаблонний підхід до вирішення справи. Його суть полягає в тому, що індивідуальні особливості стану здоров'я, медична історія, надані висновки вузькопрофільних спеціалістів або результати додаткових обстежень фактично не впливають на підсумкове рішення². У такому випадку медичний огляд формально відбувається, але змістовно не забезпечує повного та всебічного дослідження обставин. Подібна практика суперечить самій природі військово-лікарської експертизи, оскільки остання має бути не механічним застосуванням стандартної формули, а індивідуалізованою процедурою оцінки конкретного стану особи³.

Іншим проблемним аспектом є неналежне врахування медичних документів, які подаються військовослужбовцем. Сам по собі факт подання альтернативного медичного висновку ще не означає обов'язковості його автоматичного прийняття, однак

¹ Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 лип. 2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 26.02.2026).

² Оскарження рішення ВЛК: нюанси і труднощі. URL: <https://lihachov.com.ua/korysni-materialy/oskarzheniya-rishennya-vlk-nyuansy-i-trudnoshhi/> (дата звернення: 26.02.2026).

³ Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу...

його ігнорування без належного мотивування свідчить про дефектність реалізації дискреції. Якщо комісія не пояснює, чому відхиляє той чи інший документ, або ж взагалі не надає оцінки поданим матеріалам, виникає обґрунтований сумнів у повноті та добросовісності ухваленого рішення. За таких умов дискреційне повноваження реалізується не як інструмент неупередженого медичного аналізу, а як формальна процедура, результат якої заздалегідь обмежує процесуальні можливості заявника.

Особливу увагу в цій категорії спорів слід звернути на визначення причинного зв'язку. Саме це питання є одним із найбільш чутливих, оскільки від юридичного формулювання постанови ВЛК залежить подальший обсяг прав особи¹. На практиці нерідко предметом оскарження стає ситуація, коли формулювання «так, пов'язане із захистом Батьківщини» підмінюється формулюванням «так, пов'язане з проходженням військової служби». Зовні така заміна може виглядати як суто технічна або термінологічна, однак у правовому значенні вона не є нейтральною. Перше формулювання безпосередньо вказує на бойовий характер ушкодження та його зв'язок із виконанням завдань із відсічі збройної агресії чи участю в обороні держави, тоді як друге є ширшим і менш визначеним, оскільки охоплює будь-які обставини проходження служби, не акцентуючи на бойовому характері події. Саме тому така підміна здатна вплинути на подальше оформлення виплат, доведення відповідного статусу та загальний обсяг правового захисту військовослужбовця.

З огляду на це підміна більш сприятливого формулювання менш визначеним має розглядатися не як випадкова технічна неточність, а як один із найбільш небезпечних проявів неналежного використання дискреційного повноваження. У таких випадках медичний висновок фактично набуває значення юридичного бар'єра, що ускладнює реалізацію права на належне соціальне забезпечення та захист. Власне тому питання коректного встановлення причинного зв'язку не може розглядатися як допоміжне чи другорядне: воно є центральним елементом правового статусу пораненого військовослужбовця.

¹ Довідник пораненого...

Аналіз практики дає підстави стверджувати, що до вищестоящої ВЛК найчастіше оскаржуються саме матеріальні аспекти висновку. Йдеться, насамперед, про незгоду із визначеним ступенем придатності до військової служби, про неправильне встановлення причинного зв'язку травми, поранення або захворювання, а також про помилкову оцінку тяжкості ушкодження. Тобто у межах адміністративного порядку перегляду особа зазвичай ставить питання про зміст медичного рішення як такого. Вищестояща комісія у цьому випадку виконує функцію внутрішнього контролю за правильністю висновку та за дотриманням стандартів військово-лікарської експертизи¹.

Натомість у судовому порядку, як правило, предметом оскарження стають вже не стільки спеціально-медичні висновки самі по собі, скільки порушення процедури, бездіяльність або неналежне оформлення рішення. До таких випадків належать невраховання поданих документів, відсутність належного мотивування, порушення порядку проходження огляду, затягування розгляду скарги, відмова у перегляді рішення, фактична бездіяльність комісії або іншого уповноваженого органу. Це узгоджується із загальною логікою адміністративного судочинства, за якої суд не підміняє собою спеціалізований медичний орган, але перевіряє, чи було повноваження реалізовано в належний спосіб, у межах компетенції, добросовісно, розумно та без порушення прав особи².

Додатково слід зважати на те, що у справах щодо оскарження постанов ВЛК адміністративні суди, як правило, здійснюють перевірку не медичної правильності висновку по суті, а насамперед дотримання процедури його прийняття. У межах такого підходу суд не підміняє спеціалізований орган у питаннях діагнозу, оцінки результатів медичного огляду чи визначення ступеня придатності до військової служби, а перевіряє, чи було рішення ухвалене в межах компетенції, у належній формі та без порушення прав заявника. У зв'язку з цим практично значущим є і використання внутрішнього механізму перегляду постанов, зокрема шляхом звернення до

¹ Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу...

² Кодекс адміністративного судочинства України...

ЦВЛК, яка уповноважена переглядати, скасовувати, затверджувати або не затверджувати постанови підпорядкованих ВЛК¹.

Важливе значення для розуміння цієї проблематики має і належне документування обставин поранення ще до моменту звернення до ВЛК. У довідкових матеріалах для поранених військово-службовців слушно підкреслюється, що істотну роль відіграють направлення, медична документація, а також довідка про обставини травми. Саме цей документ надалі використовується під час встановлення причинного зв'язку, а отже, він суттєво впливає на майбутнє рішення комісії. Тому ризик звуження прав може виникати не лише безпосередньо на етапі проходження ВЛК, а й раніше на стадії оформлення первинних документів у військовій частині. Неповнота або неточність у фіксації обставин події створює підґрунтя для подальшого ухвалення несприятливого висновку.

Отже, ризики зловживання дискреційними повноваженнями військово-лікарською комісією виявляються насамперед у формалізованому підході до розгляду конкретного випадку, неповному врахуванні медичних документів, недостатньому мотивуванні рішення, а також у правозначущій підміні формулювання причинного зв'язку. Такі прояви створюють реальну загрозу звуження прав військовослужбовця, оскільки саме через постанову ВЛК особа реалізує значну частину своїх гарантій у сфері лікування, соціального захисту та отримання виплат. У зв'язку з цим удосконалення правового механізму діяльності ВЛК має бути спрямоване на посилення вимог до мотивування рішень, забезпечення повного врахування медичних даних, належний перегляд постанов у вищестоящих комісіях та ефективний судовий контроль за дотриманням меж адміністративного розсуду.

1

¹ Військово-лікарська експертиза у ЗСУ: аспекти судового оскарження постанов ВЛК.
URL: <https://unba.org.ua/publications/print/8470-vijs-kovo-likars-ka-ekspertiza-u-zsu-aspekti-sudovogooskarzhennya-postanov-vlk.html> (дата звернення: 26.02.2026).

Ivanov V. Risks of Abuse of Discretionary Powers by Military Medical Commissions

The article examines the risks of abuse of discretionary powers by military medical commissions under martial law. Attention is paid to the legal significance of the conclusions adopted by military medical commissions, since such decisions directly affect the serviceman's right to treatment, discharge from service on health grounds, social protection and compensation payments. The study substantiates that the problem lies not in any disputed medical conclusion, but in the improper exercise of discretion when a commission departs from the principles of objectivity, impartiality, completeness and individual assessment of the case. Special emphasis is placed on disputes concerning the establishment of the causal link between injury and military service, as well as on the replacement of legally significant wording in the commission's decision. It is concluded that effective protection in this area requires stronger standards for reasoning, full assessment of medical documents, proper review by higher military medical commissions and effective judicial control.

Keywords: military medical commission, discretionary powers, abuse of rights, martial law, serviceman, causal link, judicial protection.

ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОBOB'ЯЗКИ В КОНТЕКСТІ ДОБРОСОВІСНОСТІ

Вивчаючи категорію цивільно-процесуального обов'язку у працях вітчизняних вчених-процесуалістів, ми бачимо, що її співвідношення з добросовісністю залишається спірним: деякі автори розглядають добросовісність як загальний обов'язок¹, умову здійснення обов'язків², також існує позиція науковців проти використання оціночного терміну «добросовісність» при характеристиці цивільно-процесуальних обов'язків³.

Якщо розглядати добросовісність не як суворе правило, а стандарт (модель, еталон) процесуальної поведінки, який поширюється не тільки на учасників судового процесу, але й має відношення і до суду, в основі якого переважають приписи позитивної поведінки щодо здійснення своїх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків розумно, чесно, відповідно до їх призначення, виявлення належної турботи щодо прав та інтересів інших осіб в рамках процесуальної співпраці, то його метою є забезпечення реалізації завдань цивільного судочинства.

Таким чином, добросовісність виступає критерієм для оцінки процесуальної поведінки учасників судового процесу. Суд, оцінюючи процесуальні дії, звіряє їх із стандартом добросовісності, тобто чи є процесуальні дії логічними (критерій розумності), зрозумілими та відкритими (критерій чесності), чи враховують вони загальні інтереси правосуддя та іншої сторони (критерій належної турботи). Їх відсутність є ознакою можливого зловживання

¹ Кузів Г. Обов'язок добросовісного здійснення прав у цивільному процесі. *Вісник Львівського університету. Серія Юридична*. 2012. Вип. 56. С. 258.

² Мельник М. Б., Мельник Я. Я., Ясинок М. М. Особливості дії цивільних процесуальних обов'язків в цивільному процесуальному праві України: монографія / ред. М. М. Ясинок. Київ : Алерта, 2014. С. 154–155.

³ Фурса С. Я., Фурса Є. І., Щербак С. В. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 т. / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С. Я.; КНТ, 2006. Т. 1. С. 127.

правом, що дає можливість суду ставити питання про застосування відповідних заходів процесуального примусу.

Відкритим залишається питання, чи на всі цивільно-процесуальні обов'язки можна поширити категорію добросовісності, виходячи з того, що ряд обов'язків вважаються виконаними вчиненням простої дії, що не потребує додаткової якісної характеристики, як, наприклад, у випадку, передбаченому ч. 6 ст. 14 Цивільного процесуального кодексу України у редакції 2017 року (у подальшому також — ЦПК України).

Також слід звернути увагу, що великий масив випадків добросовісного виконання обов'язків стосується етапу доказування та доказів, що логічно, з урахуванням ч. 7 ст. 81 ЦПК України — одного з двох випадків нормативного закріплення використання словосполучення «добросовісне виконання обов'язків» в цивільному судочинстві.

До цих прикладів слід віднести заборону приховування доказів (п. 4 ч. 2 ст. 43 ЦПК України), надання доказів на вимогу суду (ч. 6 ст. 84 ЦПК України), додання позивачем до позовної заяви усіх наявних в нього доказів (ч. 5 ст. 177 ЦПК України). Іншими словами, коли учасник справи знає про існування доказів не на свою користь, але навмисно їх приховує, щоб створити видимість недоведеності позовних вимог або заперечень, йдеться не просто про неподання доказів, а про процесуальний обман.

Відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 43 ЦПК України учасники справи зобов'язані надавати суду повні і достовірні пояснення. Також учасник справи, якому поставлено питання позивачем, зобов'язаний надати вичерпну відповідь окремо на кожне питання по суті (ч. 2 ст. 93 ЦПК України), і, таким чином, учасник справи може формально дати пояснення, але промовчати про ключовий факт або дати ухильну відповідь не має права, і це дає нам підставу стверджувати, що у цій нормі мова йде про процесуальну чесність у чистому вигляді.

Норма ч. 2 ст. 69 ЦПК України визначає, що свідок зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом у визначений час і дати правдиві показання, що може свідчити про очевидну річ: брехня — це найвища форма процесуальної недобросовісності.

Ряд інших процесуальних обов'язків учасників судового процесу вимагає, на нашу думку, дещо інакшої оцінки. Їх невиконання потенційно може бути ознакою недобросовісної процесуальної поведінки. До їх числа варто віднести обов'язок учасників судового процесу повідомляти суд про зміну свого місця проживання та про причини неявки в судове засідання (ст. 131 ЦПК). Якщо сторона змінює адресу проживання, навмисно не повідомляє суд, а потім заявляє про своє неповідомлення, то це можна розглядати в якості риси зловживання правом. Це стосується і обов'язку заявити вмотивований відвід у певний строк (ч. 3 ст. 39 ЦПК), що підкреслює необхідність дотримання процесуальної дисципліни.

Відповідно до ч. 3 ст. 7 ЦПК України, суд може видалити із зали судових засідань осіб, які перешкоджають веденню судового засідання, здійсненню прав або виконанню обов'язків учасників судового процесу або судді, порушують порядок у залі суду, що акцентує увагу на обов'язок дотримуватися порядку в суді, який деталізований у ст. 216 ЦПК України. Порушення порядку в залі судового засідання, а саме, навмисне вигукування реплік, перебивання, демонстративна непокора — все це форма неповаги, що межує зі зловживанням правом та недобросовісною процесуальною поведінкою.

Крім того, необхідно розрізняти процесуальну недобросовісність і звичайне порушення вимог цивільної процесуальної форми, наприклад, щодо змісту та форми цілого ряду процесуальних заяв (ст. ст. 151, 163, 175, 183, 194, 285 ЦПК України тощо). Навряд чи можна говорити в цих випадках про намір обманути суд, оскільки законодавець передбачає у цих випадках лише залишення процесуального документа без руху, його повернення або залишення без розгляду.

Теж саме стосується обов'язку доказування (ч. 3 ст. 12, ч. 1 81 ЦПК України). Якщо сторона не довела обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень — вона не порушила процесуальний обов'язок, просто її аргументація занадто слабка. Основна вимога при цьому: не вводити в оману суд, інших учасників процесу.

Таким чином, законодавець принципово уникає визначення розгорнутого переліку добросовісної процесуальної поведінки. Головне не кількість норм, а їх тлумачення. Якби ЦПК України намагався перерахувати всі процесуальні обов'язки «за совістю», він би, напевно, розрісся до великих розмірів.

Krasovsky O. Civil Procedural Obligations in the context of Good Faith

The relationship between the categories of civil procedural duty and good faith is examined. It is established that good faith serves as a criterion for assessing the procedural conduct of parties to civil proceedings. It is found that the majority of instances of the fulfilment of duties in good faith occur at the stage of evidence presentation. The need to distinguish between procedural bad faith and ordinary breaches of civil procedural formalities is recognised. It is established that, based on the principles of interpreting the standard of good faith in civil proceedings, there is no comprehensive list of examples of good-faith procedural conduct.

Keywords: civil proceedings, participants in civil proceedings, civil procedural duty, good faith, conscientious performance of duties.

ЗАКОНОДАВЧІ НОВАЦІЇ З ПИТАНЬ РОЗВИТКУ ВЕТЕРАНСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Різновекторність сучасної державної політики України зумовлена, у тому числі, протидією російській агресії, необхідністю підвищення соціальної захищеності різноманітних категорій населення, насамперед захисників і захисниць, ветеранів і ветеранок, членів їх сімей, внутрішньо переміщених осіб та ін. Більше десятиліття їх кількість невпинно зростає, так само як і проблеми у сфері соціального захисту, що зумовлює необхідність модернізації засобів і пріоритетних напрямів впливу держави, уповноважених владних інституцій на їх вирішення. Наприклад, спостерігається розвиток інституційного механізму ветеранської політики національного рівня, а саме на рівні державної виконавчої влади функціонує Міністерство у справах ветеранів України, якому підпорядковані наступні установи: Український ветеранський фонд, Центри соціально-психологічної реабілітації, Державна установа «Національне військове меморіальне кладовище», Державне некомерційне товариство «Державний ветеранський простір». Причому до основних завдань названого міністерства належать: 1) формування і реалізація державної політики у визначеній сфері; 2) забезпечення прав і свобод ветеранів та членів їх сімей; 3) забезпечення формування і ведення Єдиного державного реєстру ветеранів війни; 4) забезпечення розвитку спорту ветеранів війни; 5) організація заходів із соціальної та професійної адаптації ветеранів та членів їх сімей, сприяння їх працевлаштуванню¹.

На нашу думку, вкрай важливим є своєчасне й обґрунтоване законодавче забезпечення сфери соціального захисту ветеранів та членів їх сімей; діяльності ветеранських просторів, фахівців

¹ Міністерство у справах ветеранів України. URL: <https://mva.gov.ua/osnovni-zavdannya-minveteraniv-3> (дата звернення: 27.02.2026).

із супроводу ветеранів війни і демобілізованих осіб, у тому числі шляхом нормативно-правового забезпечення; залучення ветеранів до утвердження української національної та громадянської ідентичності тощо. Погоджуємось, що держава потребує економічних ресурсів, а віддані Батьківщині Захисники та Захисниці — підтримки своєї країни і нових можливостей. Врахування історичного досвіду інших країн і кращих практик застосування ветеранських політик в світі демонструють, що ветеранський бізнес — ефективний інструмент підтримки як колишніх військово-службовців, так і економіки держави в цілому. Це одна з суттєвих і успішних складових економіки США, де зараз функціонує понад 2 млн ветеранських підприємств, що становлять 5 % від ВВП цієї країни¹. Також це підтверджують соціологічні дані, необхідність вирішення проблем окремих категорій ветеранів війни, зокрема, осіб з інвалідністю внаслідок війни, для яких робота поряд з побратимами може стати справжнім виходом із складних соціально-економічних обставин, сприяти відновленню. При цьому закономірної ваги набуває і набуватиме інвестиційна та інноваційна складова ветеранського підприємництва, конкурентна та інтеграційна складові. Зрештою, центральна роль у стимулюванні ветеранського підприємництва відводиться державі, яка зобов'язана піклуватись і підтримувати ветеранів, гарантувати тим самим розвиток економічної безпеки і державної безпеки в цілому.

Прогресивним на цьому шляху вбачаємо розробку і прийняття Закону України «Про ветеранське підприємництво» № 4563-IX від 31 липня 2025 року, спрямованого на забезпечення сталого розвитку України, збереження людського капіталу, подолання наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України, державної підтримки учасників бойових дій шляхом створення виключних економічних прав і умов для ветеранського підприємництва. Тут закріплено визначення базової фундаментальної категорії — ветеранського підприємництва — це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська

¹ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про ветеранське підприємництво». URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/89acb024-4665-4f62-8b7b-7a074e958d16](https://itd.rada.gov.ua/89acb024-4665-4f62-8b7b-7a074e958d16) (дата звернення: 27.02.2026).

діяльність або незалежна професійна діяльність, що здійснюється суб'єктами ветеранського підприємництва, які відповідають встановленим законом критеріям, з метою досягнення економічних і соціальних результатів, у тому числі одержання прибутку (ст. 1). Законом встановлено перелік суб'єктів ветеранського підприємництва: 1) ветеран війни, зареєстрований у встановленому законом порядку як фізична особа — підприємець; 2) ветеран війни, який провадить незалежну професійну діяльність у значенні, наведеному в Податковому кодексі України, і якого взято на податковий облік як самозайняту особу; 3) юридична особа приватного права незалежно від організаційно-правової форми, зареєстрована на території України у встановленому законодавством України порядку, в якій ветеран війни самотійно та/або з іншими ветеранами війни є кінцевим бенефіціарним власником (вигодоодержувачем) такої юридичної особи, яка відповідає одному з наступних критеріїв — ветеран війни особисто та/або з іншими ветеранами війни володіє корпоративними правами такої юридичної особи у розмірі не менше 100 % сформованого статутного капіталу такої юридичної особи; 100 % членів такої юридичної особи є ветеранами війни¹.

Слід зазначити, що новації законодавчого регулювання передбачають запровадження спеціального режиму економічної підтримки, що включає: фінансову підтримку (гранти, кредити, поворотну і безповоротну фінансову допомогу; компенсацію відсоткових ставок за кредитами, а також лізингових платежів; бюджети програм підтримки підприємництва на ветеранський бізнес), майнову підтримку, а саме право на отримання в оренду державного та комунального майна без проведення аукціону; інформаційну і консультаційну підтримку (створення Єдиного державного веб-порталу з інформацією про програми підтримки, інвестиційні можливості та освітні заходи; організацію освітніх програм, тренінгів і форумів), пільги у сфері інтелектуальної власності тощо. Важливо, що набуття статусу суб'єкта ветеранського підприємництва є добровільним.

1

¹ Про ветеранське підприємництво : Закон України № 4563-IX від 31 липня 2025 року.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4563-20#Text> (дата звернення: 27.02.2026).

Також Закон України «Про ветеранське підприємництво» конкретизує засади і напрями державної політики щодо формування конкурентної переваги у сфері розвитку та функціонування ветеранського підприємництва; органи, що забезпечують його розвиток і функціонування; міжнародне економічне співробітництво та інтеграцію у сфері розвитку та функціонування ветеранського підприємництва.

Закономірно, що названий закон регламентує відносини, пов'язані з ветеранським підприємництвом, що врегульовані Конституцією України, Цивільним кодексом України, Податковим кодексом України, іншими нормативно-правовими актами України, базується на існуючих міжнародних стандартах і відповідних міжнародних договорах. Він вносить зміни і доповнення до законодавства України про місцеве самоврядування, уповноважуючи місцеві ради розробляти і затверджувати власні програми підтримки ветеранського бізнесу.

На забезпечення реалізації його положень спрямована постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2026 р. № 199, якою затверджено Порядок набуття, позбавлення, припинення та поновлення статусу суб'єкта ветеранського підприємництва¹. Безумовно, прийняття згаданих нормативно-правових актів є суттєвим зрушенням на шляху гарантування і підтримки розвитку потенціалу ветеранського підприємництва, потрібно зосереджуватись на реалізації положень, їх дієвості та ефективності. Причому йдеться не лише про актуальний період сьогодення, а й післявоєнну відбудову Української держави, економічне і соціальне зростання, згуртованість й інтеграцію, гарантії захисту власне державою.

¹ Порядок набуття, позбавлення, припинення та поновлення статусу суб'єкта ветеранського підприємництва : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2026 р. № 199. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/199-2026-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.02.2026).

Lytviak V. Legislative innovations on the development of Veteran Entrepreneurship

The emphasis is on the transformations of modern state policy of Ukraine, taking into account the counteraction to Russian aggression, the need to increase the social security of defenders, veterans, and their family members. The legislative support of the institutional mechanism of veteran policy at the national level is emphasized, and attention is focused on the innovations of the Law of Ukraine “On Veteran Entrepreneurship” No. 4563-IX of July 31, 2025. It establishes that veteran entrepreneurship is an independent, initiative, systematic, at one’s own risk economic activity or independent professional activity carried out by veteran entrepreneurship subjects who meet the criteria established by law, in order to achieve economic and social results, including making a profit. It lists veteran entrepreneurship subjects, provides for the introduction of a special regime of economic support, the principles and directions of state policy regarding the formation of a competitive advantage in the development and functioning of veteran entrepreneurship etc.

Keywords: veteran, war veteran, state veteran policy, veteran entrepreneurship, special economic support regime, subject of veteran entrepreneurship, legislation.

ПРАВОВІ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ ЦЕНЗІВ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ ЯК СКЛАДОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ГРОМАДЯН БРАТИ УЧАСТЬ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВОЮ

В реалізації громадянами України свого конституційного права брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування важливу роль відіграють цензи, під якими розуміють встановлені конституцією та/чи профільним конституційним законодавством країни умови, кваліфікаційні вимоги щодо фізичних осіб для реалізації ними свого конституційного права на участь в управлінні державою, що за своєю природою зумовлені потребами суспільства і виступають механізмом заборони привілеїв чи дискримінаційних перепон для окремих осіб, кваліфікованих за певними біологічними чи соціальними ознаками.

Цензи у конституційному праві виконують регулятивну, кваліфікаційну, охоронну, обмежувальну, організаційну та ідеологічно-виховну функції. Вони виступають інструментами правового регулювання суспільних відносин у сфері прав людини, утворення та функціонування органів публічної влади, чим гарантують розвиток держави і суспільства в певному демократичному руслі, визначають орієнтири такого розвитку на майбутнє, тим самим задають вектори та змістовне наповнення процесів державотворення і правотворення в країні, принципів організації та функціонування державного та суспільного ладу.

Звідси важливими є форми їх реалізації, які виступають певними каталізаторами сутнісних ознак цензів, меж їх впливу і

т. ін., а також визначають шляхи досягнення цілей тієї чи іншої функції, втілення її в життя, виконання функцією цензів свого соціального призначення.

Зразу ж відзначимо, що форми реалізації функцій слід відрізняти від реалізації права (норм права) і форм реалізації права. При реалізації права (норм права) відбувається втілення в життя або здійснення в поведінці людей конкретних правових приписів, моделей поведінки, які містяться в нормативно-правових актах.

Що стосується питання реалізації функцій права, то така реалізація означає досягнення цілей тієї чи іншої функції, втілення її в життя, виконання правом своєї соціальної ролі.

Хоча, як вірно зазначається у літературі, незважаючи на це, процес реалізації права (норм права) й реалізації функцій права існують нерозривно і вони обумовлюють один одного: без реалізації права як такого неможливо здійснення ним своєї соціальної ролі, отже, неможлива реалізація його функцій, і навпаки, виконання правом своєї соціальної ролі є необхідною умовою втілення в реальному житті правових приписів — реалізації права. Всі функції права так чи інакше впливають із соціального призначення права, як регулятора суспільного життя¹.

Думаємо, що зазначені підходи до розуміння форм реалізації функцій права цілком можна спроектувати до характеристики форм реалізації функцій цензів. Отже, якщо розглядати функції цензів з позицій того впливу, що ними здійснюється і застосувати існуючу у теорії права аналогію щодо форм реалізації функцій права, то стає можливим виокремлення таких трьох основних форм: інформаційної, орієнтаційної та правового регулювання.

Процес реалізації функцій цензів розпочинається зі встановлення, перш за все, міри можливої та належної поведінки суб'єктів права, що отримують своє втілення в правових нормах. Звідси провідною формою реалізації функцій цензів виступає їх правове врегулювання, під яким від терміну «регулювання» (лат.

¹ Кузь С. В. Реалізація функцій права у контексті механізму правового регулювання. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького* : Журнал. Серія Право. № 4(16), 2017. С. 70.

regula — планка, правило), що означає впорядковування, введення в певні межі шляхом впливу на певний об'єкт, — у загальному розуміється упорядкування поведінки учасників суспільних відносин за допомогою юридичних засобів¹; регулювання суспільних відносин, що здійснюється за допомогою права та всієї сукупності правових засобів²; (від лат. *regulare* — спрямовувати, впорядковувати) — один з основних засобів державного впливу на суспільні відносини з метою їх впорядковування в інтересах людини, суспільства і держави³.

Таким чином, цензи як умови та кваліфікаційні вимоги до осіб, які претендують прийняти участь у процесах державного будівництва, у економічному, політичному, соціально-культурному розвитку суспільства і держави повинні отримати своє правове визнання. Саме належне законодавче врегулювання цензів гарантує реалізацію прав громадян на участь в управлінні державними справами, забезпечує стабільність, порядок і організованість у сфері організації та функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування.

У результаті правового врегулювання цензів формується одна з юридичних основ виборів, референдумів, інших форм безпосередньої та представницької демократії, встановлюються орієнтири для їх організації та визначення кола учасників, врегульовуються умови та кваліфікаційні вимоги для претендентів на посади державних службовців в органах державної влади та місцевого самоврядування тощо. Норма права при цьому виступає як найважливіший елемент механізму реалізації функцій цензів, є його правовою основою. У ній закріплюються ті умови та кваліфікаційні вимоги, які відповідним суб'єктам належить реалізувати в подальшому з метою участі в державотворчих процесах в країні.

¹ Правове регулювання. Теорія держави та права : Підручник / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний, А. О. Осауленко та ін. ; За заг. ред. Є. О. Гіди; Національна академія внутрішніх справ. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. С. 272.

² Юридичний словник. За ред. Б. М. Бабія, В. М. Корецького, В. В. Цветкова. Київ : Вид-во УРЕ, 1974. С. 589.

³ Юридична енциклопедія : В 6 т. Редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 5. Київ : «Українська енциклопедія», 2003. С. 40.

В цілому правове регулювання цензів спрямоване на:

- задоволення потреб різних соціальних груп, окремих верств населення в аспекті чіткого законодавчого визначення умов та кваліфікаційних вимог участі громадян у процесах державного будівництва;
- задоволення соціальних потреб, що полягає у необхідності законодавчого врегулювання за допомогою конкретного нормативного акта умов та кваліфікаційних вимог участі громадян у процесах державотворення;
- вирішення питання визначення правових засобів і способів формування й функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування;
- чітке визначення видів юридичної відповідальності, що настає за порушення нормативних приписів щодо цензів;
- приведення національного законодавства у сфері правового регулювання умов та кваліфікаційних вимог участі громадян у процесах державного будівництва до вироблених міжнародною спільнотою стандартів і т. ін.

Як зазначається в науковій літературі, цілями правового регулювання виступає: закріплення за допомогою правових засобів існуючих суспільних відносин, стимулювання розвитку та поширення суспільних відносин, які відповідають загальнодержавним та загальносуспільним потребам та інтересам, створення умов для виникнення і розвитку нових необхідних типів і форм суспільних відносин, заборона та припинення дії суспільних відносин, що є суспільно-небезпечними чи шкідливими¹. Думаємо, цей підхід цілком може бути спроєктований щодо цілей правового регулювання цензів, що, відповідно, виступає правовою формою реалізації функцій цензів.

Ще одна — інформаційна форма реалізації функцій цензів — полягає в тому, щоб повідомити всьому суспільству та конкретним адресатам умови та кваліфікаційні вимоги, які ставляться до осіб, що претендують брати участь в управлінні державними справами, у референдумах, вільно обирати і бути обраними до

¹ Сухицька Н. В. Правове регулювання: проблеми ефективності. *Держава і право*. 2012. Вип. 57. С. 41–42.

органів державної влади та органів місцевого самоврядування, мати доступ до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування і т. ін., інакше кажучи, довести до відома громадян, які в суспільстві схвалюються або допускаються державою можливості брати участь у процесах державного будівництва, і, навпаки, які — суперечать інтересам суспільства і держави.

Це потрібно для того, щоб будь-яка особа на основі отриманих відомостей змогла обрати оптимальний варіант своєї юридично значущої поведінки та правильно оцінити дії інших суб'єктів конституційно-правових відносин у сфері державотворення щодо правомірності їх дій, засобів захисту порушеного ними права (цензів), санкцій за такі порушення тощо.

Тому інформація щодо сутності цензів у конституційному праві, їх видів, ролі, форм впливу на суспільні відносини повинна постійно доводитись до відома громадян згідно з часом та їх потребами. Вона має супроводжуватися відповідними коментарями правників та інших компетентних осіб й характеризуватися достовірністю.

Це, по-перше, позитивно впливає на правову свідомість та правову культуру громадян, що безпосередньо ефективно відбивається на стані правового розуміння, законності, правового порядку, правотворчої та правозастосовної практики в суспільстві та державі. По-друге, правова інформованість населення про цензи у конституційному праві сприяє розвитку демократії, ефективному державному управлінню, вдосконаленню національного законодавства, активізує соціальну поведінку людини в політичній сфері, використання нею політичних прав і свобод, сумлінне здійснення юридичних обов'язків, підвищує рівень здатності членів суспільства компетентно судити про всі процеси і явища, що відбуваються у політичному та правовому житті країни.

Наступною формою реалізації функцій цензів є орієнтаційна. Її призначення у виробленні у громадян правової орієнтації щодо сутності та призначення цензів, їх ролі у процесах державного будівництва.

Важливим є не тільки знання норм права, які закріплюють цензи. Адже їх загальний, абстрактний характер нерідко породжує у правозастосуванні певні труднощі. Тому у громадян завдяки функціям цензів повинно формуватися демократичне

мислення, зорієнтоване на розуміння завдань і функцій цензів та їх реалізацію в межах закону. У цьому випадку йдеться про вироблення у громадян позитивних правових установок, які утворюють правову орієнтацію.

Завдяки цьому розуміння цензів піднімається на якісно вищий рівень і у громадян складається їх бачення як необхідного елементу державного будівництва, який виражений у правових нормах, ототожнених з нормативно-правовими актами, що відображають волю суспільства і захищаються силою державного примусу.

В літературі зазначається, що орієнтаційний правовий вплив складається із сукупності відповідних правових установок і він являє собою двоєдиний процес, що складається, з одного боку, з формування цих установок, з іншого — їх впливу на правову поведінку громадян¹.

Особа сприймає і оцінює навколишній світ через призму своїх ціннісних орієнтацій, завдяки яким вона усвідомлює не лише свої потреби, але й потреби суспільства й держави і виробляє свою поведінку в тих чи інших обставинах. Цьому сприяє сформована у громадянина правосвідомість та орієнтири його поведінки, які витікають із сформованих правових установок у особи, що, у свою чергу, формують у неї певні відчуття — здебільшого це прагнення до належної правової поведінки, що витікають з цінностей життя особи і внутрішнього спонукання її віри у справедливість, впевненості у пануванні добра, права тощо.

Хоча таке усвідомлення і відповідно орієнтаційна поведінка характерна не для всіх членів суспільства. Тому правові установки класифікуються на позитивні, які спонукають громадян до правомірної поведінки, в тому числі й до їх правової активності; і негативні правові установки, які навпаки спонукають громадян до протиправної поведінки. Як говорить С. В. Кузь, ці дві групи правових установок знаходяться в нерозривному зв'язку з двома видами правових орієнтацій. Так, установки, які спонукають до правомірної поведінки, в сукупності утворюють позитивну правову орієнтацію, а установки, які спонукають до протиправної поведінки, — негативну правову орієнтацію².

¹ Кузь С. В. Зазнач. праця. С. 70.

² Там само. С. 71.

Зазначимо, що реалізація функцій цензів у рамках даної форми правового впливу має надзвичайне значення, адже після сприйняття громадянами правової інформації щодо цензів важливим є вироблення у них позитивних правових установок щодо необхідності забезпечення їх реалізації, як ціннісної системи, яка нормує соціальне життя та сприяє демократичним процесам державного будівництва на основі конституційно-правових принципів, пріоритетним серед яких є принцип визнання людини найвищою соціальною цінністю, а також приписів щодо реалізації суб'єктивних прав та обов'язків людини і громадянина, визнанні юридичних можливостей громадян, встановленні меж свободи поведінки індивіда і відповідальності за фактичні дії тощо.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що кожна з вище охарактеризованих форм реалізації функцій цензів відіграє важливе значення для досягнення цілей тієї чи іншої функції, що вельми важливо для здійснення ними своєї соціальної ролі та соціального призначення, як елемента забезпечення права громадян брати участь в управлінні державою, регулятора суспільного життя, каталізатора розвитку правової державності, прояву соціальної сутності самої держави.

Marchuk M. Legal Forms of Implementing the Functions of Qualifications in Constitutional Law as a Component of Ensuring the Right of Citizens to Participate in State Governance

The paper examines the constitutional and legal nature of the functions of qualifications. The focus is on the legal forms of implementing the functions of qualifications in constitutional law as an important component of ensuring the right of citizens to participate in state governance. The following main legal forms of implementing the functions of qualifications are characterized as informational, orientational, and legal regulation.

Keywords: human rights, the right of citizens to participate in state governance, qualifications, functions of qualifications, forms of implementation of the functions of qualifications.

ІСТОРІЯ ПРАВА ВІЙНИ В ТВОРЧОСТІ В. Е. ГРАБАРЯ

Проблема захисту прав людини під час військовій агресії Російської Федерації проти України вимагає врахування напрацювань попередніх поколінь українських правознавців, які ще далеко не повною мірою введені до наукового обігу. Нинішня криза міжнародних інституцій та міжнародного права, намагання окремих політичних діячів замінити верховенство права правом сили, порушення основоположних прав людини поставили під сумнів всю дотеперішню еволюцію людиноцентричного праворозуміння. У цьому контексті надзвичайно актуальними є історичний досвід, думки українських правознавців про питання війни і права, захисту прав народів та прав людини, відповідальності держави за такий захист тощо. Виключний інтерес в цьому контексті становить творчий спадок видатного юриста-міжнародника Володимира Еммануїловича Грабаря (1865–1956). Його становлення як юриста-міжнародника припало на добу активної боротьби за гуманізацію війни, час проведення Брюсельської конференції 1874 року та 1 та 2 Гаазьких конференцій (1899 та 1907 рр.) щодо законів та звичаїв війни. Як тоді вважалося, саме міжнародне право має впорядкувати право війни та, у разі належного розвитку гуманізму в світі, обмежити чи навіть ліквідувати потребу в війнах.

В. Е. Грабар народився у Відні 22 січня 1865 року в родині закарпатських українців. Згодом родина переїхала до Російської імперії, хоча ще 1894 р. Володимир Еммануїлович перебував в угорському підданстві. Навчався в Колегії Петра Галагана в Києві, а потім — в Московському університеті. З початку 1890-х рр. і до 1918 року працював у Дерптському, згодом перейменованому на Юр'ївський університет в сучасному естонському місті Тарту. З 1893 р. доцент, а з 1901 р. — професор міжнародного права. Двічі, у 1906 та 1915 рр. обіймав посаду декана юридичного факультету.

В. Е. Грабар один з не дуже багатьох вчених-теоретиків, яким довелося застосувати свої знання на практиці. В перше півріччя Першої світової війни він був юрисконсульт при Ставці Головнокомандування Російської імперії й був змушений піти з посади через свої погляди, які викликали незадоволення імперських військових еліт. Повернувся до Юр'ївського університету. У 1917 р. обіймав посаду попечителя Ризької навчальної округи. Там, в 1918 р., після окупації міста германськими військами, вченому знову довелося застосовувати свої знання на практиці для захисту університету та студентів від германських дій, спрямованих на його перетворення на німецький університет. Знання і навички вченого дозволили значно послабити дії окупаційного військового управління, відкласти закриття університету до літа 1918 р., що врешті сприяли, як створенню на базі науково-педагогічного колективу нового університету в м. Вороніж, а також тому, що невдовзі в незалежній Естонії буде відкрито національний Тартуський університет, що зберіг кращі риси своїх попередніх німецької (Дерптський) та російської (Юр'ївський) ітерацій¹.

З 1923 р. професор Московського університету, неодноразово залучався до діяльності радянських дипломатичних органів. Втім переважний напрямок діяльності вченого під час життя в СРСР — дослідження теорії та історії міжнародного права. Об'єктивізм вченого не міг не створювати напруження з радянським політичним курсом. Наприкінці 20-х рр. вийшов на пенсію, хоча пізніше повертався до викладацької діяльності.

Вчений ніколи не припиняв контактів з Україною. 1926 р. обраний дійсним членом Всеукраїнської академії наук. Підтримував гарні стосунки з В. М. Корецьким. Після створення Сектора держави і права АН УРСР мав бажання перебратися до нього,

¹ Ромінський Є. В. Захист прав вишів та їх студентів на окупованих територіях в творчості В. Е. Грабаря: історичний досвід для сьогодення. *Влада і права людини в умовах війни: юридичні, політичні та історичні виміри* : Збірник матеріалів 2 (17) Всеукраїнської наукової конференції (Львів–Київ, 5 грудня 2025 р.) / Редколегія: Ковальчук В. Б. (співголова), Усенко І. Б. (співголова), Макарчук В. С. (заступник голови), Ромінський Є. В. (вчений секретар), Боброва Ю. Ю., Бондарук Т. І., Іванова А. Ю., Музика І. В., Терлюк І. Я., Цебенко С. Б. Острогоз : ФОП Свинарчук М. В., 2025. С. 132–138.

але, як і багато інших українських вчених, які працювали в інших радянських республіках і особливо в Москві, не отримав дозволу на це.

Вчений автор ряду праць про війну та міжнародне право. В своїй творчості в питаннях права війни та гуманітарного права В. Е. Грабар був прямим послідовником Ф.-Ф. Мартенса, автора основних положень Брюсельської декларації 1874 р., так званої Декларації Мартенса та преамбули до Гаазької конвенції 1899 р. Розпочинаючи свою вступну лекцію в Юр'ївському університеті «Війна і міжнародне право», вчений прямо вказує на свою головну думку, що корінним питанням всієї науки міжнародного права є питання про співвідношення війни та міжнародного права. Більша частина цієї лекції присвячена відповіді тим вченим, що ставлять війну вище за міжнародне право, які стверджують, що при перших звуках війни право має замовкнути. Лекція Грабаря була нищівним ударом по базовим постулатам тих авторів, які виправдовували політику верховенства війни, так званого воєнного реалізму, перш за все, представників германської політики «заліза та крові», що вихваляли війну та захищали необмежену сваволлю в військових діях¹.

У подальші роки В. Е. Грабар був автором великої кількості праць щодо міжнародного гуманітарного права і права війни, зокрема: «Оголошення війни в сучасному міжнародному праві» (1904), статті «Право війни» (1898), «Військова необхідність» (1901), «Початки рівності держав в сучасному міжнародному праві» (1912), «Гаазькі конференції» (1913), «Війна (в міжнародному праві)» (1913), «Заняття ворожої території» (1914), «Нейтралітет» (1916) тощо. Загалом з публікаціями вченого можна ознайомитися в праці відомого київського вченого-міжнародника К. О. Савчука². Але в радянську добу вчений загалом відійшов від

¹ Ромінський Є. В. Проблематика захисту прав людини в умовах збройних конфліктів у творчій спадщині В. Е. Грабаря. *Правова держава* : Щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Вип. 37. 2026. С. 280–291. DOI: <https://doi.org/10.33663/0869-2491-2026-37-280-291>

² Савчук К. О. Міжнародно-правові погляди академіка В. Е. Грабаря: Монографія. Київ, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 128 с.

цих питань і більше займався питаннями історії та теорії міжнародного права.

Окреме важливе місце в творчості В. Е. Грабаря посідає його посмертна праця «Матеріали до історії літератури міжнародного права в Росії (1647–1917)» (1958), підготовлена вченим в 1940–1950-х рр. в Інституті держави і права АН СРСР. Для початку слід зробити застереження — праця не обмежується виключно російськими вченими, а охоплює найширшим чином праці вчених, різним чином пов'язаних з Російською імперією, зокрема і праці іноземних вчених, які видавалися в імперії. Друге застереження — назва має відвертий радянський формат, щоб підкреслити рік жовтневого заколоту та часи «возз'єднання України з Росією», тоді як змістовно праця охоплює все XVII століття. Вчений мав бажання показати саме «історію літератури міжнародного права в Росії», а не «російської літератури». Власне перша частина праці й присвячена переважно перекладам іноземних творів, що були відомі в Московському царстві.

Сучасники, зокрема академік В. М. Корецький високо оцінили цю працю¹ і в подальшому вона отримала світове визнання та досі лишається виключно цитованою серед праць з історії міжнародного права. Це було зумовлено вкрай ретельною роботою вченого. Зокрема відзначається, що він всебічно та глибоко проаналізував міжнародно-правові погляди понад тисячі діячів, зокрема видатних українських вчених Д. І. Каченовського, В. А. Незабитовського, І. О. Івановського, П. Є. Казанського, О. О. Ейхельмана тощо. 1990 року працю було перевидано англійською мовою стараннями У. Е. Батлера².

Питанням гуманітарного міжнародного права та права війни присвячені 52–54 параграфи праці. Автор, просуваючи ідею гуманізації міжнародних відносин, чітко витримує її і в змісті праці: порядок розв'язання міждержавних конфліктів, усунення війни та зменшення випадків її застосування і

¹ Савчук К. О. Міжнародно-правові погляди академіка В. Е. Грабаря: Монографія. Київ, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. С. 72–73, 76.

² Савчук К. О. Грабар Володимир Еммануїлович. *Енциклопедія міжнародного права* : У 3 т. Редкол. Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Т. 1: А–Д. Київ : Академперіодика, 2014. С. 646–647.

лише потім — право війни. Зокрема, автором розрізняються два шляхи розв'язання міжнародних конфліктів: мирні (про міжнародні та третейські суди, міжнародні конференції тощо) та примусові (бойкот, репресалії, ембарго та мирна блокада). Фактично це про тиск на агресивну країну, яка провокує чи веде війну. Останнє увійшло в нашу сучасність з санкціями проти РФ, як держави-агресора, чи проти Північної Кореї та Ірану, за їх агресивну політику.

Параграф 53 «Усунення війни й зменшення випадків її застосування» є мабуть найбільш цікавим і контрверсійним. З однієї сторони — це квінтесенція еволюції людиноцентричного праворозуміння. З іншої — вкрай ідеалістичний футурологічний погляд вчених. Багато в чому їх можна зрозуміти — між 1878 і 1912 рр., Європа, яка в XVI — п. п. XIX ст. фактично не знала часу без війн, прожила в мирі понад 30 років. А якщо не рахувати конфлікти на кордонах Європи, то це понад 40 років миру. З огляду на тривалість життя в той час, виросло ціле покоління людей, що не знало війни. Але майбутнє було іншим. XX століття принесло Першу та Другу світові війни, десятки національних війн в Європі та довгу Холодну війну. Саме остання знову дозволить ідеалізувати вченим на розі XX та XXI ст. про якщо не «знищення», то хоча б значне обмеження війни. Сьогодні, в часи ІДІЛ, Аль-Кайди, агресії РФ проти Грузії та України, такі погляди видаються сумнівними, але вони лишаються променем світла й дороговказом туди, куди має рухатися світове співтовариство.

Нарешті, важлива увага вченого присвячена проблемам права війни. В. Е. Грабар зібрав в цьому параграфі літературу щодо історії права війни, співвідношення війни і права, загальні нариса права війни, норми війни на суходолі та інші норми права війни. Особливу увагу вчений приділив популярному на межі XIX та XX ст. питанню про партизанську війну та про право протидії окупанту. В цьому ж ключі вчений торкається викладу в літературі проблеми захисту особистих прав та майна населення, що перебуває під окупацією.

Певна увага приділена проблемі порушення норм права війни. Цей аспект був дуже популярний в науці після франко-пруської війни, однак слід відзначити, що проблема і близько не була

такою болючою, як вона стала в Першу та Другу світові війни з їх систематичним винищенням полонених, населення та майнових цінностей. Лишається це питання болючим і досі, в війні, де є порушення норм права війни: розстріли і знущання з полонених, вбивства цивільних тощо є «нормою поведінки» армії держави-агресора РФ.

Великий блок щодо права війни присвячений проблемам морської війни, і це в світі, який ще не знав тотальної війни на морі, яку в Першу світову війну вчиняють германські морські сили. Цікаво, що вчений вже виокремлював в окремий блок літературу щодо повітряної війни.

Також помітна увага приділена проблемам нейтралітету, військової контрабанди, морської блокади та призовому праву. Усі ці питання в останні роки знову є актуальними як ніколи: це і постачання зброї нейтральними країнами, і проблема «тіньового флоту», і постачання підсанкційних компонентів для зброї тощо. Вчергове слід відзначити, що людство, відмовляючись пам'ятати уроки історії, постійно змушене пригадувати старе, щоб протидіяти «новому».

Як видно з вищеописаного, навіть наприкінці свого наукового та життєвого шляху, обмежений ідеологічними заборонами, В. Е. Грабар робив дуже важливу працю — нагадати сучасникам про той важливий доробок, який до появи Ліги Націй та ООН здійснили їх попередники. Сьогодні, коли міжнародні інституції та міжнародне право під верховенством ООН переживають тяжку кризу, як науковцям, так і практикам бажано брати до уваги ті практики та ідеї, які століттями формували кращі уми науки міжнародного права. Сьогодні давно забуте старе може виявитися ключом до формування нового сучасного міжнародного права.

Rominskyi Ye. The History of the Law of War in the Scientific Heritage of V. E. Grabar

The research focuses on the scientific heritage of the Ukrainian international lawyer Volodymyr Emmanuilovich Grabar (1865–1956). The aim of the study is to analyze the published scientific works of V. E. Grabar. Grabar points out that the great educational task of

the science of international law is to prepare the way for the final victory of peace, that is, reason and law. A notable part of Professor Grabar's heritage is his manuscript «The History of International Law in Russia. 1647–1917».

Keywords: Legal History, International Law, Law of War, Human Rights, Armed Conflicts, Russian aggression against Ukraine, Legal Biography, Grabar.

АВТОМАТИЗОВАНЕ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МІЖНАРОДНО- ПРАВОВІ ВИКЛИКИ РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Збройні конфлікти активно сприяють прискореному розвитку та поширенню використанню новітніх технологій. У періоди глобальних криз закономірно спостерігається більш активне застосування відповідних технологічних засобів реагування на загрози, забезпечення безпеки та підтримання функціонування держави. Тож не дивним видається те, що за умов протидії російській агресії Україна все активніше використовує автоматизовані системи прийняття рішень, як такі, що зокрема можуть підвищити ефективність наявних механізмів захисту прав людини. Штучний інтелект, в такому контексті, варто розглядати як одну з форм автоматизованого прийняття рішень. Відповідно, правові виклики його застосування є складовою ширшої проблематики автоматизації державного управління.

Технологіям автоматизованого прийняття рішень, III зокрема, як і багатьом новітнім технологіям, притаманна певна дихотомія: з одного боку вони видаються інноваційним інструментом у механізмі захисту прав і свобод людини, з іншого — можуть створювати ризики нових порушень прав людини, посилювати непрозорість державних рішень, поглиблювати вже існуючі нерівності та ускладнювати доступ до ефективного правового захисту. Відтак виникає потреба у такому правовому регулюванні, що могло б збалансувати співвідношення відповідних переваг та ризиків застосування III.

Водночас, формування єдиної системи міжнародно-правового регулювання III значною мірою ускладнюється не тільки широкою сферою застосування даної технології, а й розбіжностями

між філософсько-етичним осмисленням проблематики та його відображенням у національних правових системах. До прикладу, правове регулювання ШІ в Європейському Союзі виходить із необхідності захисту прав людини, натомість Китай застосовує централізовану модель, де національна безпека є першочерговою метою¹.

За сучасних умов фрагментарного міжнародно-правового регулювання відповідних технологічних рішень, вважаємо за доречне звернення до «правозахисного підходу до технологій», заснованого на засадничих нормах міжнародного права прав людини. Такий підхід базується на двох основних складових:

- а) використання міжнародного права прав людини як джерела нормативних зобов'язань;
- б) напрацювання стратегії підзвітності на основі стандартів, що закладені правозастосовчою практикою у сфері прав людини².

Таким чином, міжнародно-правове регулювання, що застосовується до автоматизованих систем прийняття рішень, формується насамперед у межах міжнародного права прав людини, навіть попри відсутність універсального договору. Саме міжнародне право прав людини встановлює базові вимоги до процедур і рішень, які впливають на правовий статус особи, а також задає критерії допустимості використання технологій, здатних суттєво змінювати обсяг реалізації її прав і свобод.

У межах європейської системи захисту прав людини такі обмеження впливають насамперед із Європейської конвенції з прав людини (ЕКПЛ). У контексті автоматизованого прийняття рішень особливого значення набувають право на повагу до приватного життя, гарантоване статтею 8 ЕКПЛ, право на справедливий суд за статтею 6 ЕКПЛ та право на ефективний засіб

1

¹ Rabet Ghannadi A. Artificial Intelligence and International Law: Challenges and Opportunities. *Legal Studies in Digital Age*. 2026. Vol. 5, № 1. P. 1–15. DOI: <https://doi.org/10.61838/kman.lsda.207>

2

² Irving E. Book Review: Molly K. Land and Jay D. Aronson, *New Technologies for Human Rights Law and Practice*. *Leiden Journal of International Law*. 2020. Vol. 33, № 1. P. 249–252. DOI: <https://doi.org/10.1017/S092215651900058X>

юридичного захисту за статтею 13 ЄКПЛ¹. У сукупності ці гарантії означають, що рішення, які істотно впливають на права особи, не можуть ухвалюватися виключно на основі автоматизованої обробки без належних запобіжних заходів, зокрема без можливості людського контролю, розуміння підстав, механізмів прийняття рішень та реального оскарження.

Практика Європейського суду з прав людини конкретизує ці вимоги. Хоча Суд ще не сформував конкретної позиції щодо систем автоматизованого прийняття рішень, його підходи до обробки даних, біометричної інформації та цифрового нагляду вже створюють критерії, які варто застосовувати до даних технологій. Так, у справі *S. and Marper v. the United Kingdom*² Суд визнав, що зберігання біометричних даних осіб без належних правових обмежень порушує статтю 8 ЄКПЛ, оскільки створює ризик непропорційного втручання у приватне життя. Подібний підхід простежується і в рішенні *Gaughran v. the United Kingdom*³, де Суд наголосив на необхідності чітких правових рамок для використання цифрових та біометричних даних у правоохоронній діяльності. Хоча ці справи не стосуються безпосередньо алгоритмічного прийняття рішень, вони формують правові критерії оцінки систем, що базуються на масштабній автоматизованій обробці персональних даних.

На рівні права Європейського Союзу відповідні гарантії отримали більш детальне нормативне втілення у статті 22 GDPR⁴, яка передбачає право особи не бути підданою рішенням, що ґрунтуються виключно на автоматизованій обробці даних і має юридичні або подібні значні наслідки. Навіть у випадках, коли

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. 1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004 (дата звернення: 16.03.2026).

² Case of *S. and Marper v. the United Kingdom* : Judgment of the European Court of Human Rights, 4 December 2008. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-117816%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-117816%22]}) (дата звернення: 16.03.2026).

³ *Gaughran v. the United Kingdom* : Judgment of the European Court of Human Rights, 13.02.2020. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-200817%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-200817%22]}) (дата звернення: 16.03.2026).

⁴ General Data Protection Regulation (GDPR). Article 22 — Automated individual decision-making, including profiling. URL: <https://gdpr-text.com/uk/read/article-22/> (дата звернення: 16.03.2026).

такі рішення допускаються, законодавство вимагає забезпечення людського втручання, можливості висловити свою позицію та права на оскарження. Аналогічні підходи закріплені й у Конвенції Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних»¹, яка прямо передбачає право особи не піддаватися рішенням, що суттєво впливають на її правовий статус, якщо вони ґрунтуються виключно на автоматизованій обробці даних без належних гарантій.

Український досвід цифровізації публічного управління демонструє поступове використання елементів автоматизованої обробки даних у адміністративних процедурах, зокрема у сфері перевірки інформації в державних реєстрах та визначення права на отримання окремих видів соціальної допомоги. У таких процедурах система автоматично співставляє інформацію з кількох державних інформаційних ресурсів і формує результат перевірки, який безпосередньо впливає на подальше адміністративне рішення. У низці випадків алгоритмічна обробка інформації фактично визначає результат адміністративної процедури, що надає таким механізмам ознак автоматизованого прийняття рішень.

За умов правового режиму воєнного стану виникає питання про допустимі межі використання таких технологій. Автоматизовані рішення, що впливають на правовий статус особи або її доступ до певних соціальних благ, повинні оцінюватися через призму міжнародних стандартів захисту прав людини. Йдеться насамперед про право на повагу до приватного життя, право на справедливий суд та право на ефективний засіб юридичного захисту. Якщо алгоритмічна система фактично визначає результат адміністративної процедури, держава повинна забезпечити можливість зрозуміти підстави такого рішення та оскаржити його у разі необхідності.

Водночас Україна скористалася правом відступу від окремих положень ЄКПЛ відповідно до статті 15 у зв'язку з російською

¹ Конвенція Ради Європи № 108 «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних». URL: <https://ippi.org.ua/vid-redaktsiinoi-kolegii-konventsiiya-%E2%84%96-108-radi-%D1%94vropi-%E2%80%99Cpro-zakhist-osib-u-zv%E2%80%99yazku-z-avtomatizovano> (дата звернення: 16.03.2026).

збройною агресією проти України, зокрема, щодо певних аспектів прав, передбачених статтями 5, 6, 8 та 13 ЄКПЛ. Варто наголосити, що така дерогація не означає повного усунення гарантій захисту прав людини. Як послідовно підкреслює ЄСПЛ, починаючи зі справи *Lawless v. Ireland*, відступ від Конвенції допускається лише настільки, наскільки це є строго необхідним з огляду на вимоги ситуації¹. Це означає, що навіть у період воєнного стану держава не може повністю усунути процедурні гарантії щодо рішень, які істотно впливають на права людини.

З цього слідує, що навіть у період воєнного стану, використання автоматизованих систем прийняття рішень повинно супроводжуватися достатніми правовими гарантіями. До таких гарантій належать, зокрема, наявність чіткої нормативної основи для використання відповідних алгоритмічних механізмів, можливість людського контролю за автоматизованими рішеннями та забезпечення ефективних механізмів їх оскарження. Саме ці елементи дозволяють забезпечити баланс між потребами держави у швидкому прийнятті рішень в умовах війни та необхідністю дотримання міжнародних стандартів захисту прав людини.

Український досвід застосування автоматизованих механізмів у період воєнного стану демонструє складне співвідношення між технологічною ефективністю та правовими гарантіями. Використання таких систем може суттєво підвищувати спроможність держави реагувати на кризові ситуації, однак водночас потребує чітких правових рамок, які забезпечують відповідність відповідних практик міжнародним стандартам прав людини.

Поширення алгоритмічних систем у діяльності держави детально описується через концепції *algorithmic regulation* або *government by algorithm*, які підкреслюють, що алгоритми можуть виконувати регуляторні функції, традиційно притаманні публічній владі². Відповідно, на такі рішення поширюються ті самі

¹ *Lawless v. Ireland* (No. 3) : Judgment of the European Court of Human Rights, 01.07.1961. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518> (дата звернення: 16.03.2026).

² Yeung K. Algorithmic Regulation: A Critical Interrogation. *Regulation & Governance*. 2018. Vol. 12, № 4. P. 505–523. DOI: <https://doi.org/10.1111/rego.12158>

правові вимоги, що й на традиційні адміністративні акти, включно з вимогами законності, передбачуваності правового регулювання та можливості ефективного судового контролю.

Такий підхід дозволяє уникнути ситуації, коли використання технологічних систем призводить до фактичного послаблення правових гарантій. Навпаки, поширення алгоритмічних механізмів у діяльності держави має супроводжуватися збереженням тих самих стандартів відповідальності та підзвітності, які застосовуються до інших форм здійснення публічної влади.

Таким чином, міжнародне право прав людини вже сьогодні формує достатньо чіткі нормативні орієнтири для оцінки автоматизованих систем прийняття рішень. Попри фрагментарність спеціального регулювання штучного інтелекту, поєднання гарантій Європейської конвенції з прав людини, практики ЄСПЛ, стандартів GDPR та Конвенції Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних дозволяє стверджувати, що використання таких систем є допустимим лише за наявності належних правових запобіжників. Навіть у ситуаціях воєнного стану ключовими залишаються вимоги прозорості алгоритмічних процедур, змістовного людського контролю та ефективного механізму оскарження. Саме вони визначають межі правомірного використання штучного інтелекту у сфері державного управління та безпеки.

Khodosh V. Automated Decision-Making and Human Rights under Martial Law: International Legal Challenges of Artificial Intelligence Regulation

The article examines the challenges posed by automated decision-making systems, including artificial intelligence, in the context of human rights protection during martial law. Particular attention is paid to the role of international human rights law as a normative framework governing the use of such technologies. The study analyzes relevant standards derived from the European Convention on Human Rights, the case law of the European Court of Human Rights, and European data protection instruments, including the GDPR and Convention 108+. It is argued that even in situations of derogation during armed conflict, automated decisions affecting individuals must

comply with fundamental guarantees such as legality, proportionality, and effective remedies. The paper also considers the Ukrainian experience of digital governance and highlights the need to assess algorithmic decision-making as a form of public authority subject to international human rights obligations.

Keywords: automated decision-making, artificial intelligence, human rights, international human rights law, algorithmic governance, digital governance.

Список авторів

Андрійко Ольга Федорівна, провідний науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, ORCID: 0000-0002-7507-3090.

Армаш Надія Олексіївна, в. о. старшого наукового співробітника відділу цивільно-правових наук Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, доцент, ORCID: 0000-0001-8286-5857.

Бабаскін Анатолій Юрійович, завідувач відділу цивільно-правових наук Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, ORCID: 0000-0001-6624-1876.

Батанов Олександр Васильович, провідний науковий співробітник відділу конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, ORCID: 0000-0002-0239-4539.

Беззубов Дмитро Олександрович, провідний науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, ORCID: 0000-0001-7183-5206.

Горбатенко Володимир Павлович, провідний науковий співробітник Сектору правових проблем політичних інститутів та процесів Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор політичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, ORCID: 0000-0002-2400-954X.

Жовнірчик Ярослав Федорович, в. о. завідувача відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор наук з державного управління, професор, ORCID: 0000-0002-1378-9923.

Загиней-Заболотенко Зоя Аполлінаріївна, завідувач відділу проблем кримінальної юстиції та кримінології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, ORCID: 0000-0002-8679-124X.

Камінська Наталія Василівна, провідний науковий співробітник відділу міжнародного права та права Європейського Союзу Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, ORCID: 0000-0002-7239-8893.

Коваленко Тетяна Олександрівна, провідний науковий співробітник відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, ORCID: 0000-0002-7103-6209.

Короєд Сергій Олександрович, провідний науковий співробітник відділу цивільно-правових наук Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, ORCID: 0000-0001-7899-957X.

Костицька Ірина Олександрівна, завідувач відділу Дослідницької служби Верховної Ради України, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, ORCID: 0000-0003-2336-1426.

Костицький Василь Васильович, професор кафедри теорії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України, ORCID: 0000-0003-1692-9810.

Кресіна Ірина Олексіївна, провідний науковий співробітник Сектору правових проблем політичних інститутів та процесів Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, ORCID: 0000-0003-0771-9707.

Кринична Ірина Петрівна, провідний науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор наук з державного управління, професор, ORCID: 0000-0002-2823-3397.

Крусян Анжеліка Романівна, вчений секретар Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, ORCID: 0000-0001-6437-2864.

Куйбіда Василь Степанович, головний науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор наук з державного управління, професор, заслужений юрист України, ORCID: 0000-0001-7564-4706.

Кукуруз Оксана Володимирівна, завідувач Сектору правових проблем політичних інститутів та процесів Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор політичних наук, ORCID: 0000-0003-1863-3028.

Кулинич Павло Федотович, завідувач відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, ORCID: 0000-0001-8716-0661.

Малишева Наталія Рафаелівна, головний науковий співробітник відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України, член-кореспондент Міжнародної академії астронавтики, ORCID: 0000-0001-6630-227X.

Марцеляк Олег Володимирович, провідний науковий співробітник відділу конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, ORCID: 0000-0001-6686-0255.

Нагребельний Володимир Петрович, заступник директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, ORCID: 0000-0003-4201-4243.

Онисьченко Наталія Миколаївна, заступник директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України, ORCID: 0000-0002-1671-2139.

Пархоменко Наталія Миколаївна, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, ORCID: 0000-0001-5892-7165.

Риндюк Віра Іванівна, провідний науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, ORCID: 0000-0001-7803-7039.

Сімутіна Яна Володимирівна, провідний науковий співробітник відділу цивільно-правових наук Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, ORCID: 0000-0001-7579-187X.

Скрипнюк Олександр Васильович, директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, віцепрезидент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік (дійсний член) НАПрН України, заслужений юрист України, ORCID: 0000-0001-7052-3729

Стойко Олена Михайлівна, провідний науковий співробітник Сектору правових проблем політичних інститутів та процесів Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор політичних наук, ORCID: 0000-0002-1021-5270.

Турлова Юлія Анатоліївна, провідний науковий співробітник відділу проблем кримінальної юстиції та кримінології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, старший дослідник, ORCID: 0000-0003-0508-2087.

Усенко Ігор Борисович, провідний науковий співробітник відділу історії держави і права України Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, професор, перший віцепрезидент Міжнародної асоціації істориків права, заслужений юрист України, ORCID: 0000-0002-6832-2933.

Явір Віра Анатоліївна, провідний науковий співробітник відділу конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор політичних наук, старший дослідник, ORCID: 0000-0002-1854-5012.

Андрейків Андрій Іванович, докторант Національного університету «Київський авіаційний інститут», кандидат юридичних наук, ORCID: 0009-0007-0595-7062.

Білоризький Генадій Олександрович, завідувач відділом Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи, кандидат юридичних наук, ORCID: 0000-0003-0261-7568.

Богініч Олег Леонідович, старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, ORCID: 0000-0001-5230-9366.

Бондарук Вадим Олегович, науковий співробітник відділу історії держави і права України Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, ORCID: 0009-0006-5566-2708.

Бондарук Тетяна Іванівна, старший науковий співробітник відділу історії держави і права України Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, ORCID: 0000-0003-0566-9857.

Венецька Марина Віталіївна, старший науковий співробітник відділу цивільно-правових наук Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, ORCID: 0000-0002-7082-9426.

Горай Олег Станіславович, докторант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат економічних наук, доцент, ORCID: 0000-0002-2181-7306.

Іванова Анастасія Юріївна, старший науковий співробітник відділу історії держави і права України Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, ORCID: 0000-0002-7344-4505.

Ісаєва Наталія Карлівна, старший науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, доцент, ORCID: 0000-0002-9716-9472.

Кисіль Людмила Євгенівна, старший науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН

України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, доцент, ORCID: 0000-0001-7986-0967.

Клещенко Наталія Олександрівна, науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, ORCID: 0000-0002-4317-1470.

Красіліч Наталія Дмитрівна, старший науковий співробітник відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, доцент, ORCID: 0000-0002-8116-9515.

Кубальський Владислав Нарцизович, старший науковий співробітник відділу проблем кримінальної юстиції та кримінології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, доцент, ORCID: 0000-0001-6127-5786.

Ландіна Анна Валентинівна, старший науковий співробітник відділу проблем кримінальної юстиції та кримінології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, доцент, ORCID: 0000-0002-3808-7573.

Львова Олена Леонідівна, старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, ORCID: 0000-0003-2985-9671.

Музика Ірина Володимирівна, старший науковий співробітник відділу історії держави і права України Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, доцент, ORCID: 0000-0002-8822-6156.

Нерсисян Армен Сабірович, старший науковий співробітник відділу проблем кримінальної юстиції та кримінології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, ORCID: 0000-0002-0890-283X.

Олещенко В'ячеслав Іванович, старший науковий співробітник відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права, директор Центру космічного, енергетичного, ядерного та довкіллевого права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат географічних наук, доцент, заслужений юрист України, ORCID: 0000-0002-4759-3881.

Омельченко Наталія Леонідівна, старший науковий співробітник відділу конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, доцент, ORCID: 0000-0003-3096-257X.

Павко Яна Анатоліївна, старший науковий співробітник відділу міжнародного права та права Європейського Союзу Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, ORCID: 0000-0003-2602-9592.

Самойленко Олена Олександрівна, старший науковий співробітник відділу історії держави і права України Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, ORCID: 0000-0002-4624-5105.

Сірий Микола Іванович, старший науковий співробітник відділу проблем кримінальної юстиції та кримінології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, ORCID: 0009-0006-2475-3607.

Сунегін Сергій Олександрович, старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший дослідник, ORCID: 0000-0003-4304-708X.

Суходольська Анастасія Андріївна, докторантка Університету «Київський авіаційний інститут», кандидат юридичних наук, ORCID: 0000-0002-5794-9167.

Тараконич Тетяна Іванівна, старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, ORCID: 0000-0002-1586-5088.

Тимощук Віктор Павлович, старший науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, ORCID: 0000-0001-6109-0909.

Трунова Галина Анатоліївна, старший науковий співробітник відділу цивільно-правових наук Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, доцент, ORCID: 0000-0002-1829-2561.

Худояр Леся Вікторівна, старший науковий співробітник відділу історії держави і права України Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, ORCID: 0000-0003-2386-1869.

Астрейко Вікторія Вікторівна, аспірант відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, ORCID: 0009-0006-5644-6038.

Бандровський Владислав Олександрович, аспірант відділу міжнародного права та права Європейського Союзу Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, ORCID: 0009-0005-1992-1170.

Жалоба Станіслав Романович, аспірант відділу конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, ORCID: 0009-0001-3875-4794.

Іванов Вадим Петрович, аспірант відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, ORCID: 0009-0005-6687-3749.

Красовський Олег Олександрович, аспірант відділу цивільно-правових наук Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, ORCID: 0009-0005-4281-4402.

Литвяк Владислав Віталійович, аспірант відділу конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, ORCID: 0009-0006-8116-7743.

Марчук Марина Володимирівна, аспірантка відділу конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, ORCID: 0009-0004-7845-4931.

Ромінський Євген Вікторович, науковий співробітник відділу історії держави і права України Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, ORCID: 0000-0002-0897-0146.

Ходош Валерія Валеріївна, молодший науковий співробітник відділу міжнародного права та права Європейського Союзу Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, ORCID: 0000-0002-2430-1313.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

До 35-річчя Незалежності України

Збірник тез

Всеукраїнської наукової конференції 17 березня 2026 р.

Ред. колегія: О. В. Скрипнюк (голова), Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко,
А. Р. Крусян, З. А. Загиней-Заболотенко, О. В. Кукуруз, Є. В. Ромінський

Випусковий редактор О. Б. Доценко
Комп'ютерна верстка А. С. Жарий
Дизайн обкладинки А. О. Висоцька
Коректор Г. В. Сергійчик

Підписано до друку 18.05.2026.
Формат 60 × 90/16.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Умовн. друк. арк. 29,25.
Обл.-вид. арк. 22,33.
Тираж 300 прим.
Зам. № 09/0526.

Видавець та виготовлювач: ТОВ «Юрінком Інтер»
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої
продукції – серія ДК № 7551 від 16.12.2021)

04209, Україна, Київ-209,
вул. Героїв Дніпра, 31б,
e-mail: edit@yurinkom.kiev.ua
тел.: (095) 491-34-91

ЮРІНКОМ ІНТЕР

Збірник містить тези доповідей учасників Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні проблеми захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні: до 35-річчя Незалежності України» (Київ, 17 березня 2026 року), проведеної в рамках НДР Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України «Комплексне наукове дослідження актуальних проблем захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні» (IV кв. 2025 р. — II кв. 2026 р.).

www.yurincom.com
sales@yurincom.com

